

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО

На правах рукопису

КОСТЕНКО РОСТИСЛАВ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК: 378.937+378.126+378.179.2

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ
УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ**

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Науковий керівник – Яцій Олександр Михайлович
кандидат педагогічних наук, доцент

Одеса - 2007

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ	12
1.1. Формування соціальних цінностей особистості як педагогічна проблема	12
1.1.1. Сутність понять “цінності”, ”соціальні цінності” та “ціннісні орієнтації”	12
1.1.2. Проблема класифікації цінностей у вітчизняній психолого-педагогічній літературі	21
1.1.3. Визначення категорії “соціальна цінність” у зарубіжній науковій літературі	29
1.2. Проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів у психолого-педагогічній науці	36
1.2.1. Теоретико-методологічний аспект формування соціальних цінностей студентської молоді	36
1.2.2. Взаємозв’язок соціальних репрезентацій (соціальних уявлень) і соціальних цінностей	41
1.2.3. Професійно-педагогічна свідомість майбутніх учителів історії як один із засобів формування їхніх соціальних цінностей.	50
1.3. Особливості формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії	57
1.3.1. Взаємозв’язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом	57
1.3.2. Історичне мислення та історична свідомість як засоби формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії	60

1.3.3. Політична толерантність, соціальна відповідальність і патріотизм як соціальні цінності вчителя історії.	71
Висновки з розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ	80
2.1. Діагностика сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії	80
2.2. Реалізація педагогічних умов формування соціальних цінностей у майбутніх учителів історії	120
2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи	167
Висновки з розділу 2	176
ВИСНОВКИ	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ	214

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЕГ-1 – перша експериментальна група студентів

ЕГ-2 – друга експериментальна група студентів

ЕГ-3 – третя експериментальна група студентів

КГ – контрольна група студентів

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із пріоритетних завдань навчально-виховного процесу в сучасних умовах модернізації освіти в Україні є формування аксіосфери майбутнього спеціаліста. Побудова нового демократичного суспільства потребує нового покоління учителів, вихованих на системі демократичних цінностей, що передбачає глибоку аксіологізацію їхньої підготовки під час навчання у вищому педагогічному навчальному закладі.

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій була предметом дослідження у філософсько-аксіологічному (О. Дробницький, І. Зязюн, М. Каган, Л. Столович), соціологічному (В. Водзінська, Ю. Жуков, Т. Любимова, В. Ольшанський, Ю. Соколовський, В. Ядов), психологічному (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, І. Кон, Б. Круглов, Т. Титаренко) та педагогічному (В. Анненков, Є. Бондаревська, Т. Бутківська, О. Вишневський, Б. Грицюк, І. Дубровіна, Г. Жирська, С. Єрмакова, О. Норов, Ж. Омельченко, О. Плахотнік, Л. Пуховська, О. Рудницька та ін.) аспектах.

Важливе значення у дослідженні ціннісних орієнтацій у сучасних соціокультурних умовах мають праці як вітчизняних (О. Алексюк, І. Богданова, М. Казакіна, Б. Кобзар, Т. Мальковська, В. Мухіна, О. Савченко, О. Сухомлинська, Г. Шевченко), так і зарубіжних (Дж. Гудлад, Дж. Налс, Л. Ронн Хаббард, П. Уайт, Дж. Халстед) учених. Дослідники приділяють значну увагу вивченню взаємозв'язку індивідуальної системи цінностей з груповою свідомістю, дослідженню динаміки ціннісних орієнтацій залежно від віку, а також формуванню ціннісних орієнтацій особистості. Водночас, як справедливо було зазначено О. Сухомлинською, досить рідко можна зустріти розгляд цінностей як соціальної проблеми на методологічному рівні. Це пояснюється тим, що педагогічна соціологія як наука перебуває ще тільки на початку свого становлення.

Аналіз наукових праць свідчить, що проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки набуває у сучасних умовах нової якості. Натомість у педагогічній літературі відсутні спеціальні праці, присвячені формуванню соціальних цінностей майбутніх учителів історії. Відтак, протиріччя, що виникли між необхідністю створення методики формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії, виявлення педагогічних умов їх формування у зв'язку з упровадженням у педагогічне мислення такого важливого компонента підготовки майбутнього вчителя, як аксіологічна освіта, і недостатньою розробкою змісту категорії “соціальні цінності”, відсутністю методики діагностики та формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: “Формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося відповідно до наукової теми кафедри педагогіки “Професійно-педагогічні засади підготовки фахівців” (№0105U000190), що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Автором досліджувалася проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки. Тема дисертації і науковий керівник затверджені Вченою радою Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (протокол №4 від 27.11.2003 р.). Тема дослідження закординована в координаційній раді при АПН України (протокол №6 від 15.06.2004 р.).

Мета дослідження – розробити, науково обґрунтувати й апробувати експериментальну методику й педагогічні умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки.

Завдання дослідження:

- 1) визначити й науково обґрунтувати сутність поняття “соціальні цінності майбутніх учителів історії”, уточнити сутність понять “цінності”, “соціальні цінності”, “історичне мислення”;
- 2) виявити критерії, показники та охарактеризувати рівні сформованості соціальних цінностей у майбутніх учителів історії;
- 3) визначити педагогічні умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки;
- 4) розробити й експериментально апробувати методику формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Об’єкт дослідження – процес професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів історії.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Гіпотеза дослідження. Формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки буде ефективним, якщо реалізувати в навчально-педагогічному процесі такі педагогічні умови, як: забезпечення аксіологічної освіти та формування системи соціальних уявлень; стимулювання мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії; максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності.

Методологічними засадами дослідження виступили: філософсько-психологічні положення щодо соціальної природи особистості (В. Батищев, І. Бех, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн); діалектичний взаємозв'язок і взаємообумовленість педагогічних явищ і процесів соціально-педагогічної діяльності; необхідність системного підходу як різнобічного та багаторівневого способу аналізу досліджуваних педагогічних проблем; принципи нової парадигми педагогічної науки; законодавчі і нормативні документи про освіту, зокрема Закон України “Про освіту”, Закон України

“Про вищу освіту”, “Концепція національного виховання”, Концепція розвитку загальної середньої освіти, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті.

Теоретичні засади дослідження склали основні положення аксіології, вчення психологів і педагогів про сутність і природу людини, її цінності та ціннісні орієнтації, особливості становлення ціннісних орієнтацій у юнацькому віці, зміст гуманізації освіти, нові технології гуманістичного виховання молоді. Суттєве значення для роботи мали праці з гуманізації навчання і виховання у вітчизняній педагогіці (І. Бех, І. Богданова, С. Гончаренко, І. Зязюн, Л. Пуховська, О. Савченко, В. Семиченко, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.), аналізу ціннісних орієнтацій особистості у процесі її становлення та життєдіяльності (В. Бакиров, М. Головатий, Є. Головаха, М. Мокляк, В. Оссовський, В. Пазенок, М. Парнюк, Є. Подольська, Л. Сохань, В. Табачковський та ін.), із природи цінностей і ціннісних орієнтацій (С. Анісімов, С. Гессен, О. Здравомислов, В. Мясичев, О. Рудницька, О. Сухомлинська, В. Тугаринов та ін.); ідеї самоцінності людської особистості (Л. Буєва, В. Лутай, А. Швейцер, В. Сухомлинський та ін.); концептуальні положення про формування ціннісних орієнтацій особистості (Є. Бондаревська, Л. Галуза, М. Дячкова, С. Єрмакова, І. Ігнатенко, Т. Лісінська та ін.).

Методи дослідження: теоретичні – вивчення та аналіз філософської, соціологічної, психолого-педагогічної, історичної літератури, ретроспективний аналіз, порівняння й узагальнення з метою аналізу стану проблеми; систематизація теоретичного матеріалу з метою обґрунтування і визначення педагогічних умов та методики формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки; емпіричні – цілеспрямоване та систематичне спостереження за навчальною діяльністю студентів; констатувальний і формувальний етапи педагогічного експерименту для здійснення аналізу стану сформованості соціальних

цінностей майбутніх учителів історії, педагогічного оцінювання рівня сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, експериментальної перевірки педагогічних умов формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки; статистичні.

Базою дослідження виступили: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. У дослідженні взяли участь 297 студентів історичної спеціальності, 104 з них – на формувальному етапі експерименту.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження: вперше визначено і науково обґрунтовано поняття “соціальні цінності майбутнього вчителя історії” та педагогічні умови їх формування у процесі професійної підготовки: забезпечення аксіологічної освіти та формування системи соціальних уявлень; стимулювання мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії; максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності. Визначено критерії (інтелектуальний, емоційно-вольовий, мотиваційний та поведінковий), показники та рівні сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії. Уточнено сутність понять “цінності”, “соціальні цінності”, “історичне мислення”. Подальшого розвитку набули форми і методи формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у сучасних умовах.

Практичне значення дослідження полягає в розробці експериментальної методики формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії; спецкурсу “Соціальні цінності, їх роль та місце в суспільстві”; соціально-педагогічного тренінгу, що містить комплекс вправ із формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки. Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами вищих навчальних закладів для удосконалення підготовки майбутніх учителів історії, формування їхніх соціальних цінностей,

інститутами післядипломної освіти під час організації і проведення курсів підвищення кваліфікації учителів історії.

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (акт про впровадження № 846 від 15 березня 2007 р.), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (акт про впровадження № 03-10/1039 від 29.05.06), Одеського обласного інституту вдосконалення учителів (акт про впровадження № 172 від 14 березня 2007 р.), Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (акт про впровадження № 13/1-48 від 28 березня 2007 р.).

Достовірність результатів дослідження забезпечується урахуванням стану розробки проблеми, теоретичною обґрунтованістю вихідних положень, використанням комплексу взаємодоповнювальних методів, адекватних об'єкту, предмету й завданням дослідження, кількісним і якісним аналізом теоретичного та емпіричного матеріалу, експериментальною перевіркою у педагогічній практиці розроблених положень і рекомендацій.

Апробація результатів дослідження здійснювалася на міжнародній науково-теоретичній конференції студентів, аспірантів та молодих учених „Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть” (Тернопіль, 2003); міжнародній науково-практичній конференції молодих науковців „Психологія сучасності: Наука і практика” (Одеса, 2003); всеукраїнських науково-практичних читаннях студентів і молодих науковців, присвячених педагогічній спадщині К.Д. Ушинського і В.О. Сухомлинського (Одеса, 2004); міжнародній науково-практичній конференції „К.Д. Ушинський і сучасність: Пріоритетні напрямки розвитку професійної освіти” (Одеса, 2004); міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців „Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень” (Одеса, 2005); всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука,

культура і національна самосвідомість” (Київ, 2006); всеукраїнських науково-практичних читаннях студентів і молодих науковців, присвячених педагогічній спадщині К.Д. Ушинського (Одеса, 2006); X міжнародній науково-методичній конференції „Управління якістю підготовки фахівців” (Одеса, 2005); міжнародній науково-практичній конференції „Формування ціннісних орієнтацій студентської молоді у контексті громадянського суспільства” (Львів, 2005).

Основні положення та результати дослідження викладено в 17 публікаціях, з них 5 у фахових виданнях України, 2 – у співавторстві.

Особистий внесок автора в роботах у співавторстві полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні проблеми усвідомлення майбутнім учителем своєї соціальної ролі; виявленні впливу соціальних уявлень майбутнього вчителя на виконання ним своєї функції у суспільстві; розробці тренінгу щодо формування політичної толерантності, як однієї з найважливіших соціальних цінностей для вчителя історії.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи складає 181 сторінку. У тексті вміщено 19 таблиць, які займають 2 самостійні сторінки основного тексту. Додатки (17) викладено на 78 сторінках. У списку використаних джерел 287 найменувань, з них 28 – іноземною мовою.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

1.1. Формування соціальних цінностей особистості як педагогічна проблема

1.1.1. Сутність понять “цінності”, ”соціальні цінності” та “ціннісні орієнтації”. Вивчення соціальних процесів сьогодення, що відбуваються в нашій державі свідчить про те, що проблема формування соціальних цінностей набуває все більшої актуальності. Але перед тим, як розглядати саме соціальні цінності, треба визначити як саме досліджувалася проблема цінностей у системі соціальних та гуманітарних наук, визначити і проаналізувати всі підходи до вивчення аксіології. Комплексне вивчення цього питання допоможе в подальшому дійти висновків щодо класифікації цінностей, виділити із загальної сукупності соціальні цінності та визначити сутність цього поняття.

Проблема цінностей не є новою, вона була предметом досліджень філософів, педагогів, психологів, етнографів, істориків та ін.

У філософській науці вивчення аксіології особливо активно почалось у 60-ті роки ХХ ст. Її досліджували: П. Алексеєв, С. Анісімов [14];[15], Г. Волинка, О. Дробницький, М. Дученко, А. Коршунов, В. Рижко, В. Тугарінов [224] та ін. Ця група вчених зробила логіко-гносеологічний аналіз аксіології. Серед сучасних учених заслуговують уваги роботи З. Маєцького [139]. Логіко-методологічний аналіз ціннісної проблематики представлений працями І. Бичко, В. Забродіна, В. Лекторського, О. Мамчур, М. Парнюк, В. Ярошовець та ін. Культурологічний аспект аксіології своє відображення знайшов у працях В. Андрущенка, А. Бичко, Л. Губерського, Г.

Волинки [49] та ін. Ними досліджено входження ціннісних уявлень в культуру конкретної епохи, а також у всесвітню історію людства. Аналізували ціннісні орієнтації особистості в процесі її становлення та життєдіяльності В. Бакиров [19], М. Головатий, Є. Головаха [58];[59], М. Мокляк, В. Оссовський, В. Пазенок, М. Парнюк, Є. Подольська, Л. Сохань, В. Табачковський та ін. Соціологічний аспект цінності є найбільш цікавим для нашого дослідження. Він розглядає проблему формування соціологічного знання за допомогою системи цінностей, можливість його подальшого застосування як інструмента соціального управління. Цей напрямок дослідження відображено у працях А. Здравомислова [80], А. Ручки [189]; [190]; [191] та ін.

Проблема цінностей знайшла своє відображення і в роботах соціологів [266], інтерес яких до аксіологічної проблематики зумовлюється їхньою активною участю в дослідженні соціальних процесів та явищ. Результати вітчизняних досліджень зазначеної проблематики висвітлено у працях А. Ручки, І. Попової, В. Беха [25] та ін. Вплив соціальних перетворень на становлення ціннісних орієнтацій молоді досліджувався в межах загальноукраїнських досліджень за участю Є. Головахи [58], М. Головатого [57], Є. Суїменка, В. Черноволенка, В. Паніотто та ін.

Натомість найменш розробленою залишається проблема вивчення ціннісної свідомості та розгляд її як об'єкта впливу і фактора соціальної модернізації. Великого значення у вивченні молодіжної ціннісної свідомості Ю. Борисова надає дослідженню соціального механізму та детермінант аксіологічної модернізації [37].

У вітчизняній психологічній науці проблема цінностей досліджувалася з різних аспектів. З точки зору диспозиційної концепції ціннісних проблематику розглядав В. Ядов [244], а з точки зору теорії “настанови” – Д. Узнадзе [227]. О. Леонтьєв у своїх дослідженнях виклав концептуальні позиції про “особистісний смисл” [124]. Проблемою формування особистості

займалися В. Алексєєва [7]; [8], Л. Божович [30]; [31], Г. Залєський [85] та ін. Розробкою методів експериментального дослідження цінностей у психології займався Л. Смірнов [202].

Проведені Н. Максимчук дослідження виявили різноманітні підходи до класифікації цінностей: за об'єктом засвоєння, метою засвоєння, рівнем узагальненості, способом вияву, значенням у діяльності людини, змістом діяльності, належністю та ін. Цінності розглядаються нею як форма відносин між суб'єктом та об'єктом, яка припускає свідоме відтворення суб'єктом ціннісних якостей об'єкта. При цьому враховується, що цінності мають здатність набувати значущості в суспільному житті й практиці людини. На відміну від цінностей "ціннісні орієнтації", на думку Н. Максимчук, є засобом диференціації особистістю об'єктів довкілля за їх значущістю та визначають стійке ставлення суб'єкта до навколишнього світу, яке формується у процесі свідомого вибору ним життєвозначущих для нього об'єктів. Поняття "система цінностей", зауважує вчена, означає предметне втілення системи діяльності та суспільних відносин, які відбивають сутність життєдіяльності, конкретно-історичний образ життя конкретної соціальної спільноти. І нарешті, в неї знаходимо визначення соціальних цінностей вчителя. Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя, на думку Н. Максимчук, – це такі соціальні цінності, які виступають для педагога стратегічними цілями його діяльності, посідають визначальний щабель у мотиваційно-регулятивній системі поведінки та професійної діяльності і впливають на зміст та спрямованість його потреб, мотивів і інтересів [143, с. 8]. Праця вчителя має соціальний характер і покликана формувати такі ж соціальні цінності в учнів, які є складовою частиною їхніх ціннісних орієнтацій.

Сформованість ціннісних орієнтацій студентської молоді досліджують В. Андрушко, О. Огірко [13], С. Миронова [154], І. Шевчук [240], В. Марценюк [147], С. Цюра [237], М. Роганова [186], А. Калініченко [94],

О. Марусенко, Н. Письменна, О. Брежнева, Т. Шклярова [146], Н. Ткачова [219], О. Марченко [148], Я. Боренько [36] та ін. Л. Божович розглядає проблеми формування ціннісних орієнтацій в юнацькому віці з точки зору усвідомлення життєвої перспективи. В. Давидов і Д. Ельконін надають перевагу професійному самовизначенню у процесі формування ціннісних орієнтацій. В. Павленко вважає, що в цьому процесі важливу роль відіграють професійні переконання.

Проблема ціннісних орієнтацій у системі особистісно-професійного становлення майбутніх педагогів є предметом досліджень І. Богданової [34], В. Бондар [33], І. Зязюна, В. Лісовського [129-134], Н. Пряжнікова [178], В. Семиченко [194], Р. Скульського [197], В. Сластьоніна [199-201], Н. Стрелянкової, М. Титми [217]; [218], С. Єрмакової [73], Т. Завгородньої [79], А. Конькова [105], В. Чайки [238], О. Мартинюк [145], О. Матвієнко [151] та ін. Вивченням особливостей формування професійних цінностей студентів історичної спеціальності займається О. Караманов [95].

Результати дослідження соціально-психологічних аспектів ціннісних орієнтацій представлено в працях І. Белявського [21]; [22], В. Водзінської [50], А. Здравомислова [80], О. Зотової, В. Єльчанінова [235], В. Мясичева, В. Ядова [244] та ін. Психолого-педагогічні аспекти ціннісних орієнтацій досліджено В. Алексєєвою, М. Алексєєвою, К. Альбухановою-Славською [1]; [2], І. Бехом [27];[28], Л. Божович, М. Боришевським, Т. Бутківською, І. Дубровіною, В. Лісовським [129-134], С. Іконніковою [90], С. Максименком [142], К. Муздибаєвим [161], В. Семіченко [194], Р. Скульським [197], М. Титмою [156], Н. Чепелевою, Л. Єгоровою [74], М. Клінцовою [100], Л. Рибалко [185], Д. Леонтєвим [125];[126], Б. Додоновим [68], та ін.

Окремо слід виділити дослідження Н. Асташової [17];[18], яка розкриває основні погляди на формування цінностей сучасного вчителя.

Для подальшого дослідження окресленої проблеми слід уточнити такі важливі поняття як “цінності”, “соціальні цінності” та “ціннісні орієнтації”, виявити їх суттєві риси і визначити співвідношення між ними.

Дослідженням співвідношення таких понять як «цінності», «ціннісні орієнтації», «настанова» займались Д. Узнадзе [227] В. Сусленко [209], П. Шихіреєв [242];[243] та ін.

Розглядаючи поняття "соціальні цінності", Ю. Борисова підкреслює їх інтерсуб'єктивний характер, здатність цінностей, поряд з іншими умовами життя людей, виходячи за межі індивідуальної ціннісної свідомості, впливати на їх поведінку. Вона розглядає цінності як “основні конститууючі елементи молодіжної ціннісної свідомості, в яких виражена особлива значущість певних матеріальних, духовних чи соціальних благ для існування та розвитку як окремих індивідів, так і соціальних утворень різного рівня спільності” [37, с.7-8]. Стосовно структури цінностей Ю. Борисова зазначає, що структуру цінностей можна подати як певне сполучення рефлексивної, афективної та волютивної складових. Вона вважає, що “рефлексивність передбачає не тільки усвідомлення людиною власних вчинків, але й можливість за необхідністю перебудови поведінкових настанов відповідно до нових соціальних умов” [37, с. 8].

З філософської точки зору визначення поняття “цінності” подає О. Корнієнко. На його думку, “цінності особистості - це системна ознака, що виявляє функціональний аспект особистісного значення в процесі діяльності, характеризує специфічні аксіологічні відносини з боку особистості, спрямовані на реалізацію як особистих потреб, інтересів, так і інтересів системи, до якої включена ця особистість. Він вважає, що цінність особистості як система являє собою цілісний аспект, який має певне число функціональних, сумісних один з одним, пов'язаних елементів та взаємовідносин між ними” [107, с. 8]. Він відносить систему цінностей особистості до найбільш складних типів систем, яким притаманні

спрямованість і самоорганізованість, а також зазначає, що структура системи цінностей особистості постає не лише як впорядкованість елементів, але і як процес [107, с. 9]. Стосовно визначення поняття “соціальні цінності” О. Корнієнко зауважує, що цінності особистості мають двобічний характер – вони і соціальні, і індивідуальні. На його думку, “їх соціальність полягає в тому, що вони обумовлені системою виховання і навчання, певною структурою соціальних відносин, формуються, виходячи з інтересів і завдань суспільства, корегуються і спрямовуються ним, є проекцією його духовного життя. Індивідуальність виявляється в їх залежності від особливостей особистості, її життєвого досвіду, специфіки потреб, інтересів, ідеалів” [107, с. 9].

А. Ручка приділив значну увагу вивченню регулятивної функції соціальних цінностей і норм. Соціальну норму він вважає головною функціональною одиницею нормативної регуляції, а категорію мети – найбільш близькою до поняття цінності [189-191]. На думку Є. Пенькова, “нормативне регулювання поведінки людей обов’язково передбачає наявність мети, яку необхідно здійснити” [167, с. 21], а соціальна норма – “це ... не будь-яке правило для дії, а лише те, яке регулює суспільну поведінку людей...” [167, с. 43]. В. Тугарінов зазначає, що “мета виступає у свідомості людини як ідеальний, уявний образ цінності, що створюється” [222, с.18]. В. Куценко визначає мету як “вираження потрібного майбутнього” [118, с. 110]. Беручи до уваги вищезазначене ми доходимо висновку, що цілі й ідеали суспільства сприймаються особистістю як цінності.

В. Тугарінов одним з перших серед вітчизняних учених виступив з приводу ціннісної проблематики. Спочатку він так визначає “цінність”: “цінності – це явища (або сторони явищ) природи і суспільства, які є благами життя і культури людей певного суспільства або класу в якості дійсності або ідеалу” [223, с. 3]. Пізніше, він визначає матеріальні цінності як засоби, а духовні і соціально-політичні – як цілі. Відповідно до цих визначень, цінності

тепер це “предмети, явища та їх якості, які потрібні (необхідні, корисні, приємні і т.д.) людям певного суспільства або класу та окремій особистості як засоби задоволення їхніх потреб і інтересів, а також – ідеї та спонукання як норма, мета або ідеал” [222, с. 11].

О. Бакурадзе вважає, що “поняття цінності має телеологічний характер, тобто вказує на стан, визначений метою. Вона постає перед людиною як дещо таке, що повинно бути. Цінність не те, що є, а те, що повинно бути” [6, с. 332-333]. Подібним чином Д. Горський характеризує вже не цінності, а норми: “Правові та етичні норми фіксують не те, що є, а те, що повинно бути...” [60, с. 318]. На думку А. Ручки, така точка зору дещо звужує сферу цінностей. Також у цьому разі цінності-цілі (цілі та ідеали) та цінності-засоби (норми) стають тотожними [189, с. 29].

Болгарський дослідник В. Момов запропонував таку класифікацію цінностей-цілей: 1) цінності-ідеали; 2) цінності бажання; 3) цінності того, що повинно бути (тобто деонтичні цінності). До складу деонтичних цінностей входять: соціальна норма, соціальні ролі та система деонтичних настанов особистості. Деонтичні цінності утворюють особливий вид духовних цінностей, які задовольняють потреби суспільства в регулюванні соціальних відносин і вчинків людей [157, с. 121-128].

Не можна не погодитися з думкою Т. Бутківської про специфіку психологічного підходу до аналізу поняття “цінність”. Вона підкреслює залежність як якісних, так і кількісних характеристик цінностей від потреб людини. Саму людину Т. Бутківська при цьому розглядає як ціннісний суб’єкт, а цінності трактуються як елементи структури самосвідомості особистості [43, с. 130-137].

Л. Смирнов вважає, що всі ціннісні теорії в сучасній науці можна звести до двох основних. Перші визначення, на його думку, включають в себе термінальні цінності, до числа яких належать, наприклад, моральні цінності та цінності компетенції, а другі – інструментальні. Далі він зазначає, що з

функціональної точки зору, інструментальні цінності активізуються як критерії, стандарти під час оцінки і вибору тільки модусу поведінки, дії, а термінальні – в ході оцінки і вибору як цілей діяльності, так і допустимих засобів їх досягнення [202, с. 157-167].

З поняттям “цінність” тісно пов’язана категорія “ціннісні орієнтації”, яка трактується досить багатозначно. На думку Д. Узнадзе, поняття “ціннісні орієнтації” ідентичне до таких понять, як “настанова”, “потреба”, “інтерес”. Згідно з його теорією, “настанова” характеризується як специфічний цілісно-особистісний стан особистості, який відповідає її потребам і ситуаціям зовнішнього середовища [227].

На противагу прихильникам теорії “настанови” з’являється точка зору В. Сусленко, який розглядає ціннісні орієнтації як феномен, що виник на підґрунті настанови, але не тотожний їй, тому що ціннісні орієнтації – це усвідомлення особистістю свого ставлення до суспільства, самої себе, довкілля. Основна функція ціннісних орієнтацій, - підкреслює автор, - регуляція поведінки як усвідомленої дії [209, с. 86-93].

Як відомо, на формування ціннісних орієнтацій особистості впливають найрізноманітніші фактори. Але одним з найбільш дієвих факторів формування ціннісних орієнтацій є міжособистісний взаємовплив в умовах колективу. На думку В. Ядова, виховне значення колективу, зокрема, виражається в тому, що він здатний спонукати до самостійної діяльності навіть тих, у кого не сформована готовність до такої діяльності [244, с. 106-120].

Н. Асташова визначає категорії “цінність” і “ціннісна орієнтація” в такий спосіб. Цінність – це об’єкт, явище або предмет, на який спрямовано увагу особистості, і який, в силу своєї ролі в житті людини, набуває певного статусного положення. Ціннісна орієнтація – це спрямованість особистості на об’єкт, явище або предмет, яка має позитивне змістовне наповнення і здатна регулювати діяльність людини. Ціннісна орієнтація дозволяє визначити

цінності і побудувати їх ієрархію. Натомість, через те, що в науковій літературі досить часто поняття “цінність” і “ціннісна орієнтація” розглядаються як ідентичні, і вважається, що між ними немає принципових розрізень, то цей підхід автор вважає таким, що не суперечить її дослідницькій позиції. Головний акцент у цьому разі Н. Асташова робить на те, що цінності / ціннісні орієнтації визначають якісну своєрідність життєдіяльності людини, цілеспрямовано регулюють її поведінку [17, с. 39].

На нашу думку, цінність – це матеріальний або духовний об’єкт, який має значення для певної особистості та викликає в неї ціннісне ставлення до нього. Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя ми визначаємо як відносно стійку спрямованість потреби особистості на певну групу цінностей.

На нашу думку, категорії “цінність” і “ціннісна орієнтація” мають певну тотожність, тісно пов’язані з процесом формування ціннісної сфери особистості й відрізняються лише тим, в якому контексті вони вживаються і про який саме тип цінностей йде мова. Що стосується поняття “соціальна цінність”, то ми бачимо неоднозначне його визначення науковцями. Це зумовлено насамперед тим, що педагогічна соціологія як наука ще проходить етап свого становлення, а також недостатньою розробкою питання про сутність поняття “соціальні цінності” в соціальній педагогіці та соціальній психології. Проте, спираючись на попередні дослідження широкого кола науковців у цьому напрямку, можна стверджувати, що категорія “соціальні цінності” має досить широке значення, вивчається багатьма науками і має різноманітні інтерпретації. Вона водночас може набувати ознак ідеалу та реалії життя, об’єкту і суб’єкту, соціальної норми поведінки, потреби та інтересу, елементу ціннісної свідомості та іншого. На нашу думку, “соціальні цінності” – це ті цінності, які виникли в умовах соціуму, пройшли шлях свого становлення, постійно змінюються залежно від змін суспільних норм поведінки та змін соціально-економічних, політичних й інших умов у

суспільстві, мають визначальне значення для подальшого розвитку і функціонування суспільства.

Для ефективної діагностики та формування окремих позитивних цінностей особистості майбутнього вчителя необхідно розглянути класифікацію цінностей у психолого-педагогічній літературі.

1.1.2. Проблема класифікації цінностей у вітчизняній психолого-педагогічній літературі. У науковій літературі існує велика кількість підходів до проблеми класифікації та типізації цінностей. У зв'язку з тим, що поняття “цінність” стало об'єктом вивчення низки наук, а також через відсутність серед учених єдиного підходу до визначення цього поняття, класифікація цінностей, ціннісних орієнтацій особистості може здійснюватися по-різному, залежно від того, який вид потреби вони задовольняють, яку роль виконують, до якої сфери належать.

Досить повно і детально зупиняється на питанні про систематизацію цінностей П.Ігнатенко [88].

Зокрема, дослідник класифікує цінності за різними параметрами:

- за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні;
- за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні;
- за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні;
- за способом вияву – ситуативні, стійкі;
- за роллю в діяльності людини – термінальні, інструментальні;
- за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.);

- за належністю – особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також і демократичні), загальнонародні (національні), загальнолюдські тощо [88, с. 119].

П.Ігнатенко вважає, що можна продовжити класифікацію ціннісних орієнтацій і за іншими параметрами, зокрема, за протилежним значенням: позитивні і негативні, реальні і потенційні, безпосередні й опосередковані, абсолютні й відносні і т.д. На думку дослідника: “Суспільство, держава, нація виробляють свою систему цінностей, яка фіксується в матеріальній і духовній культурі народу... Національні цінності включають у себе державницькі та громадянські цінності (права, свободи, закони, норми, обов’язки, відповідальність, справедливість, демократія та ін.), що втілені, зокрема в поняттях, категоріях, положеннях Конституції України. Глибоке засвоєння їх сприяє вихованню національно свідомого громадянина, патріота України-Батьківщини” [88, с. 120-121].

Найбільш поширеною класифікацією цінностей на філософському рівні вважається розподіл на релігійні, етичні, естетичні, логічні й економічні. У філософії і аксіології класифікації цінностей базуються переважно на розрізненні змісту (що ціниться). У цьому разі виокремлюють вищі, основні, загальнолюдські, абсолютні цінності.

У визначенні сутності поняття “загальнолюдські цінності” виділяється декілька типових підходів:

- основу загальнолюдських цінностей складають християнські заповіді;
- кожна людина має право на житло, їжу; відтворення потомства і на роботу, яка є засобом для існування;
- найважливішою цінністю є життя і мир на Землі;
- прагнення до покращення комфорту свого життя, орієнтація на гроші;

- основу загальнолюдських цінностей складають міжнародні нормативні документи [178].

Спробу розібратися в загальнолюдських цінностях зробив Є. Клімов, виокремивши такі їх характеристики:

- репродукція собі подібних;
- орієнтація на проектування та покращення предметного світу;
- шанобливе і терпиме ставлення до індивідуальної своєрідності кожного, його неповторності, унікальності, творчості;
- взаємозбагачення інформацією, досвідом, досягненнями [99].

Загальнолюдські цінності – це ідеали, норми, вироблені людством у процесі свого цивілізованого поступу (справедливість, рівноправність, свобода, милосердя, доброзичливість, братерство, солідарність, миролюбність тощо) [88, с. 118-123].

Різноманітність спроб визначити загальнолюдські цінності дозволяє припустити, що найважливішою їх складовою є право кожного на самостійне (індивідуальне) визначення цих цінностей [178].

На думку В. Скутіної, із загальнолюдськими цінностями тісно пов'язані національні. “Основою для формування національних цінностей особистості є морально-світоглядні цінності певного народу. У структурі змісту традиційних національних цінностей виділяємо такі компоненти:

- гармонія як цінність (лад, упорядкованість життя, душевність, емоційність, гармонія з природою, гармонія міжособистісних стосунків, толерантність, миролюбність, гостинність);
- добро як цінність (добро як істина, вище благо, глибока віра в перемогу добра над злом, добротворчість, милосердя, гуманізм);
- свобода як цінність (внутрішня свобода, волелюбство, визначення неповторності людської індивідуальності, нетерпимість до рабства, свобода волевиявлення);

- справедливість як цінність (щирість, правдивість, прагнення до істини, соціальної справедливості, віра у вищу справедливість);
- сім'я як цінність, як першооснова формування особистості, духовного, культурного, економічного розвитку суспільства;
- народ як цінність (повага до трудового народу, вміння осмислювати історію, культуру, традиції, моральні цінності свого народу, віра в його духовні сили);
- Україна як цінність (любов до Батьківщини, патріотичні почуття, прагнення до зміцнення державності, економіки, культури, готовність віддати всі свої сили в ім'я інтересів Вітчизни" [198, с.203-205].

Наявність індивідуальних цінностей дає можливість кожній особистості в ході розвитку привласнювати собі вже готові базові цінності [202, с. 157-167]. В соціологічному аспекті цінності розглядаються як нормативи або регулятори діяльності. Тут їх доцільно розділяти на цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, цінності-засоби і т.д. [193].

У психологічному аспекті існують класифікаційні моделі, в яких цінності структуруються за предметом або змістом об'єктів, на які вони спрямовані (соціально-політичні, моральні, економічні і т.д.), за суб'єктом відношення (суспільство, соціальна група, колектив, індивід) [78, с. 254-264].

На думку М. Боришевського, моральні цінності втілюються в найрізноманітніших виявах активності та самоактивності людини, спрямованих на утвердження в міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, взаємоповаги, власної гідності, відповідальності, принциповості. Він також вважає, що моральні цінності виявляються в активній протидії, непримиренному ставленні людини до фальші, цинізму лицемірства, підлабузництва, лінощів і неробства. Патріотизм М. Боришевський відносить до громадянських цінностей, і вважає його виявом самовідданої любові до рідної землі, її

народу, держави. Також суттєве місце в підсистемі громадянських цінностей він надає правовим цінностям, звертає увагу й на світоглядні цінності, які, на його думку, допомагають людині виходити за межі своєї земної буденності й оцінювати себе, свої теперішні діяння, спосіб життя з позицій вічних цінностей [38, с. 21-25].

Екологічні цінності, на його думку, виявляються у ставленні людини до навколишнього природного середовища. Серед естетичних цінностей він виділяє естетичну вихованість, тонке відчуття прекрасного, вміння відрізнити справжню красу від вульгарності, розвиненість естетичних смаків. До інтелектуальних цінностей М. Боришевський відносить здатність людини мислити критично і самокритично, спроможність плекати власні об'єктивні оцінки, погляди на різні життєві явища, на саму людину, сенс її життя – як запоруку здатності до самостійного вибору. Ним також визначено сутність валеологічних цінностей, які, на його думку, виявляються в серйозному відповідальному ставленні до свого фізичного та психічного здоров'я [38, с. 21-25].

На думку В. Білоусової, етичні цінності – це першооснова взаєморозуміння, доброго емоційного самопочуття, розкриття можливостей людини. Етичні цінності сприяють зниженню напруженості в стосунках та спонукають до милосердя й добродійності [29, с. 137-140].

Розглядаючи поняття системи ціннісних орієнтацій В. Болотіна зазначає, що характерною її особливістю є поєднання цінностей-цілей (термінальних) і засобів (інструментальних), які пов'язані між собою і є виявом оволодіння людиною певними нормами поведінки, міжособистісних стосунків тощо [32, с. 19-21].

І. Булах і Л. Кулагіна зазначають, що реалізація найважливіших термінальних цінностей залежить від обрання і застосування певних цінностей-засобів, а останні визначають способи досягнення результатів

діяльності та позицію особистості щодо вибору життєвих стратегій [41, с.44-49].

О. Дробницький класифікує цінності на:

- предметні, які виступають як об'єкти спрямованих на них потреб;
- суб'єктивні (цінності свідомості або цінності уявлення).

Перші виступають об'єктами наших оцінок, другі – підставою для таких оцінок [67].

Філософи доводять, що існують два рівні цінностей:

- вищі, які пов'язані з уявленнями людини про гідність, суть життя, свободу;
- цінності швидкосплинного значення, які задовольняються на рівні актуальних потреб та інтересів.

На думку Т. Бутківської, говорячи про загальнолюдські, базові цінності, маємо на увазі, насамперед, єдині, спільні елементи моральних, культурних, економічних, соціально-політичних цінностей у різних системах, ставлення як до людства в цілому, так і до кожної конкретної особи; усвідомлення глобальних проблем сучасності, які безпосередньо впливають на духовний та фізичний стан людини.

Великого значення набувають такі соціальні цінності як гуманізм, гуманітарність, свобода людини, її всебічний розвиток та вдосконалення здібностей, справедливість, гідність, колективізм, демократія тощо.

Використання демократичних цінностей та ставлення до них у освітньому просторі свідчать про рівень загальнолюдської та демократичної культури суспільства. Демократичні цінності є компонентами культурної орієнтації [42, с.6-8].

Т. Бутківська акцентує на тому, що “базові цінності – прагнення до істини, творчості, краси, орієнтація на добро, співучасть, честь та гідність – конкретизуються і виступають підвалинами вибору цілей та умов

загальнозначущості діяльності, вони складають ядро загальнолюдських цінностей” [43, с. 132].

П. Ігнатенко відносить до загальнолюдських моральних цінностей справедливість, рівноправність, свободу, милосердя, чуйність, толерантність, доброзичливість, братерство, солідарність, миролюбність, демократію тощо. Під засвоєнням цінностей П. Ігнатенко розуміє “набуття знань, суспільного досвіду, осягнення розумом суті явищ і фактів об’єктивної дійсності і свого місця в суспільному часовому просторі, усвідомлення сенсу людського життя” [88, с. 121].

За місцем цінностей у статусно-ієрархічній структурі ціннісної свідомості членів суспільства виділяють такі чотири групи:

“Ядро” структури цінностей (цінності вищого статусу);

“Структурний резерв” (цінності середнього статусу, що можуть переміщуватись у склад “ядра” чи на “периферію”);

“Периферія” (цінності, статус яких нижчий від середнього. Вони можуть пересуватись у “резерв” або “хвіст”);

“Хвіст” ціннісної структури (цінності низького статусу. Склад цієї групи майже нерухомий).

До “ядра” входить група цінностей, що домінують у суспільній свідомості та інтегрують суспільство чи іншу соціальну спільноту в єдине ціле.

“Структурний резерв” відповідає тій галузі, де найінтенсивніше виявляються ціннісні конфлікти між індивідами та соціальними групами, внутрішньоособистісні конфлікти.

До “периферії” належать опозиційні цінності, що розподіляють членів цієї спільноти та прихильників відмінних, а інколи протилежних цінностей і, як наслідок, спричиняють найбільш гострі конфлікти.

“Хвіст” складають цінності явної меншості, яку відрізняє від решти членів спільноти більша стабілізація орієнтацій, успадкованих від минулих досягнень культури [162].

Досліджуючи вплив ціннісних орієнтацій на професійне самовизначення Є. Головаха виокремлює такі типи ціннісних орієнтацій:

1. Несуперечливий. Він характеризується єдністю цілей і засобів їх здійснення у професійній та інших сферах життєдіяльності людини.
2. Позапрофесійний. Для нього характерним є те, що основні життєві плани очікування непов'язані з професійною перспективою, знаходяться за її межами.
3. Суперечливий. Тут має місце домінування у свідомості людини конкуруючих цінностей та суперечності між професійними і позапрофесійними цінностями [59].

Останнім часом все більшого значення для молоді набувають матеріальні та прагматичні цінності. О. Сухомлинська зазначає: “Досить помітне місце в нашому житті посіли так звані предметні цінності, які були притаманними лише капіталістичному суспільству і які досить інтенсивно (й успішно) розроблялися на Заході. Це – особистий інтерес, вигода, корисливість, раціональність, успіх, престиж, прибуток. У повсякденному житті саме ці прагматичні раціоналістичні цінності набувають дедалі більшого значення, особливо для молоді, і тому не можуть виступати проблемою для нас” [213, с. 107].

На думку Л. Долинської та С. Яремчук, вплив ціннісних орієнтацій на професійно-педагогічну спрямованість особистості опосередковується через систему мотивів, що безпосередньо впливають на навчально-пізнавальну діяльність студентів, на синтезований, диференційний підхід до отримуваної інформації та її логічне осмислення [69, с. 3-7].

М. Шевчук виокремлює три групи цінностей студентської молоді: духовні, соціальні та матеріальні. Серед соціальних цінностей нею виділено цінності соціальної поваги, соціального статусу та соціальної активності [241, с. 9].

Розглянувши сутність понять “цінності”, “соціальні цінності”, “ціннісні орієнтації” та проблему класифікації цінностей у вітчизняній психолого-педагогічній літературі, ми дійшли висновку, що підходи до класифікації цінностей різноманітні, але вони не виключають один одного, а доповнюють і збагачують уявлення про багатий світ цінностей. На нашу думку, важливо вчасно діагностувати та враховувати саме соціальні цінності особистості майбутнього вчителя, тому що діяльність вчителя має чітко виражений соціальний характер і покликана навчати й виховувати молодих членів суспільства (соціуму). За допомогою соціальних цінностей ми можемо визначити сенс життя особистості майбутнього вчителя та дізнатися що для нього є важливим, значущим, цінним у контексті суспільних відносин. Учитель повинен усвідомлювати сутність і значення самого поняття “соціальна цінність” та вміти сформувати соціальні цінності в учнів. Для уточнення сутності категорії “соціальна цінність” розглянемо, як визначають її зарубіжні вчені.

1.1.3. Визначення категорії “соціальна цінність” у зарубіжній науковій літературі. На сьогодні в зарубіжній науковій літературі існує велика кількість різноманітних визначень поняття цінності. Розглянемо найбільш типові для зарубіжної наукової думки способи ціннісної категоризації соціальних явищ.

Традиційний розподіл на цінності-цілі (термінальні) і цінності-засоби (інструментальні) знаходимо в М. Рокича [274]. Термінальні цінності – це основні цілі людини, вони відображають довготривалу життєву перспективу, те, до чого вона прагне зараз і в майбутньому. Термінальні цінності ніби визначають смисл життя особистості, вказують, що для неї є важливим, значущим, цінним.

Інструментальні цінності відображають засоби, які обираються для досягнення цілей життя, виступають інструментом, за допомогою якого можна реалізувати термінальні цінності.

Одне з перших визначень цінності ми знаходимо в п'ятитомній книзі американських учених У. Томаса і Ф. Знанецького "Польський селянин у Європі й Америці" [273]. Об'єктом дослідження вони обрали конкретну соціальну групу - польських селян. У процесі дослідження ними широко використовувалися такі методи психології, як аналіз біографії й особистих документів. Цінності американські автори трактують як предмети, що детермінують певні психічні переживання і дії людей - членів соціальної групи. Вони зазначають: "Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який предмет, що має емпіричний зміст, доступний членам соціальної групи, а також значенням, унаслідок якого він є чи може бути об'єктом дії" [273, с. 54]. Згідно з цим трактуванням соціальними цінностями є їжа, інструмент, літературні твори, гроші, університети, наукові теорії і т.д. Перераховані цінності мають визначений емпіричний зміст. Їх можна легко побачити, почути чи відчутти. Якщо зв'язати ці цінності з діями людей, то їх значення стає очевидним. Так, наприклад, значення їжі полягає в її споживанні, значення інструмента в його корисності для певного виду праці, значення грошей у можливості купівлі-продажу, значення літературного твору в реакції людської психіки і т.п.

Характерною рисою в міркуванні американських авторів є те, що соціальна цінність протипоставлена "натуральному предмету", а це також має емпіричний зміст. Але цей "натуральний предмет" здобуває життєве значення і стає соціальною цінністю тільки тоді, коли він входить у сферу активного людського життя. Соціальна цінність може належати до багатьох видів людської діяльності, а, отже, вона може мати безліч значень.

Утворивши світ культури, цінності (як потім напише Ф. Знанецький) являють собою "первинний факт людського досвіду, який не можна звести ні до однієї з природних категорій" [275, с. 413].

Сфера культури існує за межами сфери індивідуального досвіду, це сфера, в якій значення соціальних цінностей підлягають свого роду об'єктивізації. Стосовно індивідів цінності мають зовнішній, об'єктивний характер і виступають предметами їх настанов. У цьому плані культурні елементи громадського життя у відомому змісті протистоять настановам як явищам індивідуальної свідомості членів соціальної групи. Водночас, як заявляють У. Томас і Ф. Знанецький, "настанова є індивідуальним еквівалентом соціальної цінності" [273, с. 55].

Натомість ця дефініція цінності стала своєрідною реакцією на ту альтернативу, яка широко обговорювалася в ті роки: психологізм чи соціологізм як методологія дослідження культурної дійсності? Своєю концепцією цінності Ф. Знанецький виступив як проти психологізму Г. Тарда, так і проти соціологізму Е. Дюркгейма. Усупереч постулатам психологізму Ф. Знанецький зазначав, що цінності існують реально і їх не можна зводити до психіки індивідів. Водночас, усупереч Е. Дюркгейму наголошував, що цінностям не можна приписувати властивості абсолютного об'єктивного існування на зразок властивостей природних явищ. Культурні явища не можуть існувати зовсім незалежно від діючих суб'єктів. По суті цінності не можуть бути об'єктивними, як процеси природи, вони об'єктивовані. Інакше кажучи, цінності не існують "самі в собі", а виявляються як елементи дій індивідів і соціальних груп.

Соціальні цінності американські автори сполучають з настановами індивідів, позначаючи їх як індивідуальні еквіваленти соціальних цінностей. Посередником між цінностями й настановами виголошується соціальна дія. У. Томас і Ф. Знанецький вважали, що до соціальних явищ можна застосовувати дослідницькі підходи як на підставі установок, так і на підставі

цінностей. Перший підхід характерний для соціальної психології, що займається суб'єктивним боком культури і, отже, є наукою про свідомість, що має прояв у культурі. Характерним предметом соціологічних досліджень є визначені, особливого роду соціальні цінності, а саме: а) правила поведінки (соціальні норми), які встановлюються і дотримуються суспільством; б) соціальні дії; в) індивіди і групи як об'єкти, на які спрямовуються дії інших індивідів і груп. Водночас, американські вчені підкреслювали, що в ході дослідження соціальних чи психологічних явищ не слід забувати, що їх причини завжди мають комплексний психосоціальний характер. Тому, досліджуючи настанови, необхідно завжди враховувати соціальні цінності, а досліджуючи цінності, не слід абстрагуватися від пов'язаних з ними настанов.

На думку У. Томаса і Ф. Знанецького, серед соціальних цінностей, що вивчаються, особливий інтерес викликають соціальні норми поведінки. Ними є традиції, звичаї, обряди, правові і моральні норми поведінки, переконання, цілі і т.п. Усі вони утворюють спеціальну групу культурних фактів нормативного характеру.

Слід зазначити, що соціальні норми поведінки У. Томас і Ф. Знанецький прагнуть трактувати не як свого роду переконання, що розповсюджені в конкретній соціальній групі, а як об'єктивовані і зовнішні стосовно індивідів предмети. У цьому плані соціальні норми, за У. Томасом і Ф. Знанецьким, є цінностями для членів соціальної групи, тому що для кожного з них вони є обов'язковими, мають певний емпіричний зміст і значення. Але в такому трактуванні соціальні норми як цінності ніяк не відрізняються від інших соціальних цінностей. І дійсно, як відзначають самі американські вчені, норми, "розглянуті не з погляду настанов, які в них виражені, а з погляду настанов, які ними спричиняються, цілком аналогічні іншим цінностям" [273, с. 61]. Проте, У. Томас і Ф. Знанецький наполягають на розрізненні цінностей двох типів: цінностей-норм і цінностей-настанов.

Перші з них є предметами настанов саме як норми поведінки. Цінності-норми не тільки викликають, але і виражають певні настанови соціальної групи. До інших же цінностей, за винятком соціальних норм, належать усі інші предмети, що мають зміст і значення, загальні для членів соціальної групи. Це так звані цінності-настанови, вони тільки викликають настанови, але самі їх не виражають.

Диференціюючи предмети настанов, американські вчені вважають, що вони досить обґрунтовано проводять розрізнення двох типів цінностей. Однак на такій основі принципово неможливо обґрунтувати це розходження. Справа в тому, що цінності-норми і цінності-настанови в інтерпретації У. Томаса і Ф. Знанецького належать до однієї, суб'єктивної реальності. Єдина особливість, на яку можна вказати в цьому зв'язку, полягає в тому, що перші відбивають насамперед групову свідомість, а другі - індивідуальну. Але це принципово нічого не змінює, тому що пояснення детермінації цінності все одно залишається в межах взаємодії групової й індивідуальної свідомості.

В рамках цієї методології зауважимо, що цінності і норми є наслідком звичок (Ф. Боас), і що вони походять разом зі всіма ідеями і віруваннями зі звичаїв та вдач [138, с. 65]. У. Томаса і Ф. Знанецького не цікавить проблема генезису соціальних цінностей: їхня увага концентрується насамперед на з'ясуванні ролі соціальних норм у певній соціальній групі. На думку американських учених, цінність культурних фактів нормативного характеру полягає в тому, що вони служать орієнтирами поведінки членів соціальної групи. Звідси можна зробити цілком правомірний висновок про те, що в трактуванні У. Томаса і Ф. Знанецького "цінність виявляється насамперед як орієнтаційний базис поведінки і діяльності людини" [48, с. 124].

Віднесення поняття цінності до галузі нормативного призвело, на думку У. Колба, американську соціологію зрештою "до ототожнення цінностей з нормами і нормативними переконаннями" [102, с. 113].

Зрозуміло, що при такому вирішенні питання грані між важливим і не важливим, істотним і несуттєвим стираються. Психологічне тлумачення природи потреб та інтересів не може призвести до наукового розуміння соціальної природи цінностей.

Американський соціолог-позитивіст Ф. Адлер уважав, що більшість дефініцій цінностей, використовуваних у зарубіжній літературі можна редукувати до чотирьох основних типів залежно від роду явищ, з яким ідентифікуються цінності: 1) цінності є абсолютами у вигляді Бога, вічних ідей, автономних принципів справедливості; 2) цінності полягають у матеріальних чи нематеріальних предметах або в нерозривно пов'язаних з ними якостях, чи їх атрибутах, які цінуються, бажаються, здатні задовольнити потреби; 3) цінності полягають у самій людині, в її біологічних потребах і розумі; 4) цінності ототожнюються з діями, вербальною чи невербальною поведінкою і не існують ніде в дійсності, крім дії [248, с. 272-279].

На думку Ф. Адлера, дефініції трьох перших типів не відповідають призначенню соціальної науки, тому що вони позначають предмети чи явища, які зовні не можна спостерігати. Тільки зовнішнє спостереження є, за Ф. Адлером, правомірним способом наукового дослідження. Але зовні спостерігати можна лише вербальну чи невербальну поведінку. Тому цінності і можуть пізнаватися тільки за допомогою дій. "Потреби, інтереси, настанови, бажання, воля, норми - коротше, оцінки окремих індивідів або спільнот - можна пізнавати тільки на підґрунті їх дії. Дія є єдиним емпірично пізнавальним аспектом цінності" [248, с. 276]. У цьому змісті пізнання дій є тим самим, що і пізнання цінностей. Цей момент є дуже суттєвим у міркуваннях Ф. Адлера. Відтак, соціолог-позитивіст пропонує виключити поняття цінності з категоріального апарата соціології. Ця пропозиція цілком відповідає загальним постулатам позитивізму, що, як ми бачимо, намагається обмежити сферу науки сушим, можливим, що спостерігається і виключити з неї будь-які ціннісні привнесення. Цей же мотив поширюється і на способи

ціннісної категоризації соціальних явищ. У цьому випадку позитивісти виступають також проти використання поняття “цінності”. Ігноруючи природу й особливості ціннісної свідомості, вони зазначають, що дії, вербальна і невербальна поведінка можуть бути найкращими показниками того, що позначається як цінність.

Абсолютизація цього моменту призводить до того, що межа між явищем і його показником зникає. В результаті виявляється, що дія стає єдиним емпіричним еквівалентом цінності, з яким можна мати справу в науковому дослідженні. Натомість, відзначає польська дослідниця М. Мишталь, твердження про те, що цінності можна вивчати за допомогою аналізу поведінки людей, нерівнозначне твердженню про те, що вони є тим же самим, що і сама поведінка [266, с. 29]. Дійсно, цінності людей, а точніше, їхні ціннісні орієнтації, переважно можуть бути виведені на підставі їхньої вербальної чи невербальної поведінки, проте стверджувати, що цінності тотожні поведінці - це, щонайменше, істотно звужувати їх зміст. До цього власне і приводять подальші спроби самого Ф. Адлера з позицій позитивізму "перетлумачити" деякі теоретичні дефініції цінності [248].

Коли Ф. Адлер ототожнює цінності з поведінкою, то він не вказує конкретно, про яку власне поведінку йдеться. Більш чітка в цьому відношенні позиція американського дослідника Ч. Морріса, який пов'язує цінності з переважною поведінкою. Він вважає, що всі живі організми прагнуть до придбання певних речей незалежно від того, чи є ці речі предметами, знаками, чи станами, іншими організмами. Будь-яка ситуація, в якій здійснюється переважна поведінка, є оцінною ситуацією. Варто розрізнити три різних аспекти цієї ситуації, пов'язаних з проявом трьох типів цінності. Ч. Морріс виокремлює в цьому зв'язку так звані оперативні цінності, що, на його думку, представлені в поведінці видимими перевагами щодо різних аспектів ситуації. Виявляються в оцінній ситуації і приховані (уявні) цінності, що представлені в поведінці перевагами символічних, знакових об'єктів [191,

с. 109-123]. Нарешті, в оцінній ситуації, за Ч. Моррісом, представлені й об'єктивні цінності (певні властивості предметів), що тісно пов'язані з переважною поведінкою [92, с. 74-78].

Серед праць зарубіжних учених, які досліджували ціннісну проблематику, можна відзначити також праці А. Маслоу [265], Т. Парсонса [271], та ін. Учені чітко визначають поняття “соціальні цінності”, зокрема, американські автори поєднують їх з настановами індивідів, позначаючи їх як індивідуальні еквіваленти соціальних цінностей. Натомість, на підставі аналізу психолого-педагогічної, соціологічної, філософської наукової літератури, ми дійшли висновку про необхідність більш детального розгляду питання щодо проблеми формування соціальних цінностей майбутніх учителів у психолого-педагогічній науці.

1.2. Проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів у психолого-педагогічній науці

1.2.1. Теоретико - методологічний аспект формування соціальних цінностей студентської молоді.

Проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів цікавила багатьох учених (В. Овчинніков, І. Добринін [164], Т. Равчина [180]). Займаючись її розв'язанням і використовуючи методи анкетування, аналізу продуктів діяльності, спостереження, контент-аналізу, експертного оцінювання, а також низки прийомів статистичної обробки даних (кореляційний, кластерний, факторний аналіз), вітчизняний психолог Н. Іванцев обґрунтувала теоретичну модель динамічного аналізу феноменології цінності у визначенні умов і особливостей динаміки ціннісних орієнтацій студентської молоді на етапі її вузівського навчання; виявила та розробила типологію ціннісних орієнтацій студентів на підставі визначених унаслідок кластерного і факторного аналізу типів самоідентифікації, а також чинників, що зумовлюють їх стабільність і варіативність; здійснила змістову

характеристику та порівняльний аналіз особливостей динаміки ціннісних орієнтацій студентів, які належать до різних типів самоідентифікації [87, с. 5].

Під час дослідження Н. Іванцев підтвердила гіпотезу про те, що провідним чинником детермінації динаміки характеристик ціннісних орієнтацій студентської молоді під час професійної підготовки постає зміст самоідентифікації. Стосовно соціальних цінностей нею встановлено залежність між типом самоідентифікації, зокрема функціонально-рольовим (нормативно-статусним), гуманістичним (соціоцентричним, процесуальним), професійним, особистісно-професійним і характером ціннісного ставлення особистості до соціальної дійсності та власної особистості [87, с. 13].

Психологічні засади аксіогенезу особистості досліджувала З. Карпенко. У своєму дослідженні вона використовувала такі методи: теоретичні - аналіз, зіставлення, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизація як засоби діалектичної логіки; загальні емпіричні методи — номотетичний та ідеографічний і їх синтез — аксіопсихологічна герменевтика й експресивна психотехніка; інші методи — спостереження, моделювання проблемних ситуацій, анкетування, бесіда, аналіз продуктів діяльності, експертна і групова оцінка особистості, метод рангування ряду, соціо- та референтометрія, репертуарний тест рольових конструктів Дж. Келлі, психогімнастика, трансактний аналіз, проєктивні методики, біографічний метод [96, с. 5-6]. Це дозволило побудувати системологічну модель аксіогенезу особистості. З. Карпенко з точки зору психологічної науки подає таке визначення: “цінність є неодмінним корелятом психічного, який дозволяє вести мову про аксіопсихіку — ціннісно-сміслову сферу особистості, що репрезентує цілісний зовнішньо-внутрішній, суб’єкт-об’єктний доцільний зв’язок явищ (принцип телеологізму) [96, с. 24]. Стосовно соціальних цінностей в її роботі знаходимо аналіз різних підходів вітчизняних і зарубіжних психологів до вивчення ціннісної проблематики.

“У вітчизняній психології вивчення ціннісно-сміслової сфери особистості базувалося в основному на культурно-історичному підході, який реалізував методологічну настанову марксизму, згідно з якою особистість є продуктом суспільних відносин. Основний шлях формування ціннісно-сміслової свідомості — це засвоєння представлених у соціальному макросередовищі ціннісних ідеалів, які заломлюються через відповідні уявлення референтної для індивіда малої групи, до якої той включений як учасник спільної діяльності з єдиним для її учасників ціннісно-мотиваційним ядром. Зарубіжній психології традиційно характерний психодинамічний підхід до вивчення аксіопсихіки, нині переважаючий гуманістичний варіант якого представляє потреби як суб’єктивні маніфестації життєвих необхідностей чи індивідуальних цінностей, які є рушійною силою саморозвитку особистості. Теоретичною протиположністю соціалізації й інтеріоризації, які досліджуються культурно-історичним підходом, тут є індивідуалізація й екстеріоризація в розумінні саморозгортання первісно соціальних і позитивних духовних інтенцій, опредметнення ціннісних цілей та потреб особистості в унікальному творчому продукті” [96, с. 24].

Одним із тверджень в її дослідженні стосовно соціальних цінностей є те, що одним з основних аспектів теорії аксіогенезу особистості - аксіопсихології – є нормативний, який відстежує процес привласнення індивідом заданих суспільством духовних цінностей як зразків соціально бажаної поведінки [96, с. 4].

Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді досліджувала М. Шевчук. Вона розглядає ціннісні орієнтації як особистісноформувальну систему, і стверджує, що вони пов’язані із розвитком самосвідомості, усвідомленням положення власного “я” в системі суспільних відносин, а також належать до найважливіших компонентів структури особистості, за рівнем сформованості якої можна говорити про загальний її рівень розвитку [241, с. 3].

Аналізуючи фактори впливу на процес трансформації ціннісних орієнтацій студенської молоді, автор розподіляє їх на зовнішні та внутрішні. “До числа внутрішніх факторів можна віднести індивідуально-особистісні особливості самореалізації і самоактуалізації особистості, що виявляються у виборі нею життєвих стратегій; рівень інтелектуального та духовного розвитку особистості, з яким пов’язана здатність особистості до прийняття нею смисложиттєвих позицій. До зовнішніх факторів, які впливають на трансформацію системи ціннісних орієнтацій, належать особливості соціально-економічного розвитку суспільства, що порушують базові потреби особистості і визначають умови для їх задоволення. Відтак, у періоди кризового розвитку суспільства соціальні зміни набувають особливо суперечливого характеру і спонукають особистість до необхідності пошуку шляхів виходу з кризи. На даному етапі соціально-економічного розвитку нашого суспільства відбувається докорінна ломка стійких систем у відношенні “особистість - суспільство”, що створює передумови для виникнення достатньо гострих протиріч у системі ціннісних орієнтацій” [241, с. 12-13].

Стосовно соціальних цінностей дослідження М. Шевчук засвідчило, що “ієрархізуючи свій ціннісний світ, молодь віддає безперечну перевагу саме цінностям мікрорівня (сім'я, родичі, сусідство) перед сферами суспільного, національного, а також макрорівня, що стосується спільної долі людства у планетарному масштабі” [241, с. 11].

Т. Кушнірова, досліджуючи проблему формування соціальних цінностей, наголошує на тому, що цінності, створені людством у житті кожної окремої особистості мають сенс лише в тому разі, коли вони індивідуально значущі [119, с. 62-64]. Вона вважає, що особистості неможна нав'язувати стандартизовані штампи і системи ціннісних оцінок, тому що це призводить до поглинання індивідуальної свідомості людини колективною свідомістю і розчинення індивіда в суспільній масі. Відтак, у першу чергу необхідно

організувати індивідуальний підхід у формуванні соціальних цінностей особистості. Індивід повинен давати власну оцінку ідеалам та цінностям і сприймати, відбирати та засвоювати обрані пріоритети. “Враховуючи психологічні особливості сприймання й оцінки індивідом соціально прийнятих норм і цінностей, зусилля системи виховання та освіти повинні бути спрямовані не стільки на засвоєння окремих стандартів, скільки на створення перцептивних схем, здатних до відбору й аналізу різнопланової інформації відповідно до особистісних ціннісно-сміслових настанов та вимог часу” [119, с. 64].

Досліджуючи формування гуманістичних цінностей у майбутніх учителів, В. Кузнецова зосереджує увагу на взаємозв'язку гуманістичних цінностей особистості з конкретними духовними й соціальними потребами. Вона виокремлює певну етапність процесу формування гуманістичних цінностей. Одним з етапів є моделювання соціокультурної поведінки з орієнтацією на загальнолюдські моральні ідеали [116, с. 9]. Вченій вдалось у процесі експериментальної роботи розробити модель формування гуманістичних цінностей у майбутніх учителів, яка базується на таких принципах: світоглядно-творче моделювання педагогічної діяльності; професійна спрямованість усіх форм морально-естетичної діяльності; системний характер світоглядних понять, ідей, положень, висновків; сталість переконань і ціннісних орієнтацій; естетизація процесу формування гуманістичних цінностей; удосконалення світоглядних знань у процесі самоосвіти та самовиховання [116, с. 11].

Н. Максимчук вважає, що “зміст професійних ціннісних орієнтацій майбутніх учителів через опосередковане відображення їх в ідеалі вчителя може знаходити своє втілення в суспільному ідеалі, конкретній людині чи бути збірним, уявним, на підставі синтезу позитивних особистісних якостей” [143, с. 9]. У своєму дослідженні вона встановила, що “важливою психологічною умовою становлення належних ціннісних орієнтацій

майбутнього вчителя є сформованість високого рівня професійно-педагогічної спрямованості особистості майбутнього педагога” [143, с. 10].

Н. Асташова, досліджуючи проблему аксіологічної освіти сучасного вчителя, визначила такий порядок формування ціннісних орієнтацій: подання цінностей вихованцю; усвідомлення ціннісних орієнтацій особистістю; прийняття ціннісної орієнтації; реалізація ціннісних орієнтацій в діяльності і поведінці; закріплення ціннісної орієнтації у спрямованості особистості та переведення її в статус якості особистості, тобто свого роду потенційний стан; актуалізація потенційної ціннісної орієнтації [17, с. 43].

З огляду на вищесказане ми доходимо висновку, що соціальні цінності формуються під впливом соціальних уявлень. Проте, деякі вчені, зокрема Д. Майєрс [140], ототожнюють поняття “цінності” та “соціальні уявлення”. Враховуючи це, постає необхідність уточнення взаємозв’язку соціальних уявлень та соціальних цінностей.

1.2.2. Взаємозв’язок соціальних репрезентацій (соціальних уявлень) і соціальних цінностей. Соціальний світ складається з великої кількості елементів, які дуже важко класифікувати. Одним із завдань сучасної соціальної психології є виявлення шляхів і способів пізнання кожного з них. Водночас у педагогіці постає проблема створення необхідних умов для самореалізації індивіда в сучасному суспільстві, формування його соціальних цінностей. „Суспільство—поняття в основному політико-соціологічне. Воно характеризує сукупність соціальних відносин, що склались у країні, між людьми. Структуру цих відносин складає сім’я, соціальні, вікові, професійні та інші номінальні та реальні групи, а також держава” [160, с. 38].

Соціальний психолог Д. Майєрс пов’язує цінності з соціальними репрезентаціями. Соціальні репрезентації, на думку європейських соціальних психологів, це загальноприйняті переконання, те, що ми сприймаємо як таке, що само собою розуміється (Augostinos & Lennes, 1990; Moskovici, 1988).

Д. Майєрс називає соціальні репрезентації ідеями та цінностями, які широко впроваджуються, включаючи до них і наші припущення та “культуральну ідеологію” [140, с.36]. Формування ціннісних уявлень було предметом дослідження латвійського вченого І. Трапенцієре [220]. Аналіз висвітлення проблеми соціальних уявлень у вітчизняній та зарубіжній літературі подано Т. Ємельяновою [76].

Вітчизняні вчені, зокрема З. Карпенко, встановили, що цінність як еталон належної поведінки, вироблений суспільною свідомістю, має три форми репрезентації. По-перше, цінність постає як суспільний ідеал — узагальнене уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя; по-друге, цінність має предметне втілення у вигляді витворів матеріальної і духовної культури або людських учинків, що віддзеркалюють певні ціннісні ідеали (етичні, естетичні, політичні, правові та ін.); по-третє, мотиваційні структури особистості і, насамперед, особистісні цінності, що виступають як внутрішні носії соціальної регуляції, закорінені у структурі особистості [96].

Звернемо увагу на саме поняття „соціальне уявлення”. Найбільш розробленою на сьогодні є теорія „соціальних уявлень” французького психолога С. Московічі. Ця теорія визнана більшістю дослідників французької школи. Особливо активно в означеному напрямку працюють С. Московічі [158;267-270], Ж.-П. Кодол [251-256], Д. Жоделе [262-264] та ін.

Під соціальним уявленням С. Московічі розуміє мережу понять, стверджень і пояснень, які зароджуються в повсякденному житті під час міжособистісної комунікації [269, с. 181]. Для нього це осмислені знання, „які в сучасному суспільстві є еквівалентом того, що в традиційних суспільствах розглядається як міфи та вірування” [11, с. 207]. Д. Жоделе висловлює думку, що категорія соціального уявлення позначає специфічну форму пізнання, а саме знання здорового сенсу: „Група показує свої контури та виявляє свою ідентичність через систему сенсів, які надає уявлення” [264, с. 372]. На її думку, уявлення „надає матеріальну тілесність ідеям, словам, ставить у

відповідність речі” [264, с. 367]. Г. Андреева підкреслює думку, що „соціальне уявлення — це форма пізнання соціальної дійсності” [11, с. 207]. Продовжуючи цю думку можна стверджувати, що соціальні цінності як елемент соціальної дійсності можуть бути засвоєні особистістю, яка розвивається, через певні соціальні уявлення.

Соціальні уявлення породжуються в побутовому, повсякденному мисленні і мають за мету осмислити, зрозуміти навколишній соціальний світ та інтерпретувати соціальну реальність, яка оточує людину. Через соціальне уявлення людина й здійснює пізнання соціального світу.

Розглядаючи цю проблему, С. Московічі пропонує переглянути образ пересічної людини як простого спостерегача і висловлює думку, що соціальне уявлення є продуктом саме групи, оскільки в ній уривки знань, що отримує індивід, наповнюються певним смисловим навантаженням. Людина поповнює свої знання самоосвітою, особистісними спостереженнями та роздумами. Це потрібно людині для того, щоб зрозуміти сенс того світу, що її оточує. „Здравий сенс, пересічна свідомість — те, що англічани називають *folk-science* („популярна наука” *англ.*)—відкриває нам безпосередній доступ до соціальних уявлень. Це і є в певному сенсі соціальні уявлення, які складають нашу здатність сприймати, робити висновки, розуміти, пригадувати, щоб надавати сенсу речам, або пояснювати власну ситуацію” [158, с. 6].

С. Московічі визначає соціальні уявлення як „системи, що мають особливу мову, логіку і структуру імплікацій, системи, які стосуються як цінностей, так і понять” [268, с. 48].

„Соціальне уявлення виступає як фактор, який конструює реальність не тільки для окремого індивіда, але й для цілої групи” – зазначає Г. Андреева [11, с. 209]. Згідно з Е. Дюркгеймом: „людина, яка не думала б за допомогою понять, не була б людиною, тому що вона не була б соціальною істотою. Зведена лише до свого індивідуального сприйняття, вона не відрізнялась би

від тварини” [257, с. 10]. Отже, першоосновою всіх понять соціальної дійсності, в тому числі і соціальних цінностей, є соціальні уявлення.

До найбільш фундаментальних і актуальних проблем соціології Е. Дюркгейм відносив вивчення духовної колективності. Зокрема він наголошував на тому, що „колективні уявлення — продукт широкої, майже необмеженої кооперації, яка розвивається не тільки у просторі, а й у часі. Для їх створення багато різноманітних розумів порівнювали між собою, наближували та поєднували свої ідеї і свої почуття, і довгі ряди поколінь накопичували свій досвід і свої знання. Тому в них немов сконцентрувалось досить своєрідне розумове життя, нескінченно більш багате та більш складне, ніж розумове життя індивіда” [234, с. 218-219]. Він дотримувався думки, що не можна зводити соціальні закономірності до деяких індивідуальних моментів. Соціальна група та групова свідомість має свою окрему специфіку. На думку Е. Дюркгейма, групова свідомість проявляється зовсім інакше, ніж індивідуальна [72]. Е. Дюркгейм виступав як опонент атомістичної психології Г. Тарда [163, с. 50].

Г. Тард вважав, що „всі головні акти суспільного життя здійснюються під владою прикладу” [214, с. 164], тому рушійною силою будь-якого суспільного явища вважав саме приклад. „Будь-яке соціальне явище має постійно наслідувальний характер, який притаманний виключно соціальним явищам” [215, с. 15]. Г. Тард обґрунтовував свої „закони наслідування” власними спостереженнями: „будь-яка, навіть незначна новизна прагне розповсюдитися по всій сфері соціальних відносин, при цьому в напрямку від вищих класів до нижчих” [216, с. 348]. Хоча, як відомо з історії, насправді досить часто траплялось і навпаки. На відміну від своїх попередників, Г. Тард зумів наблизитися до розуміння того, що в першу чергу треба вивчати соціальну взаємодію. Хоча його „теорія наслідування” досить явно спотворювала соціальну реальність.

Згідно з К. Юнгом, сторони несвідомого сприйняття, які колективно успадковуються, являють собою так звані „архетипи”. Вони за своїм змістом нагадують „колективні уявлення” Е. Дюркгейма. „Архетипи” в загальних рисах утворюють „найбільш стародавні та універсальні форми мислення” [4, с. 127]. „Архетипи”, на думку К. Юнга, стають матеріалом сновидінь, вірувань, а також виявляють себе в різноманітних видах діяльності людей.

Посилаючись на вже розглянуті методологічні положення: 1) сутність соціального процесу складає зміна дійсності людьми (внаслідок чого постійно існує розрив між старими уявленнями про реальність та нею самою); 2) характерна риса соціальних уявлень є в тому, що вони розділяються багатьма людьми, Г. Тажфел [272, с. 157] виокремлює дві функції соціальних стереотипів на індивідуальному і дві — на груповому рівні. До індивідуального рівня належать: 1) когнітивна (схематизація, спрощення і т.д.) і 2) ціннісно-захисна (створення і збереження позитивного „Я-образу”. До соціального — 3) ідеологізуюча (формування і збереження групової ідеології, яка пояснює і виправдовує поведінку групи) і 4) ідентифікуюча (створення і збереження позитивного групового „Ми-образу”) [243, с. 110-111]. „В плані міжгрупових відносин, соціальне уявлення розуміється як елемент рефлексивних відносин між групами, детермінований, з одного боку, загальносоціальними факторами, з іншого — приватноситуативними особливостями взаємодії” [179, с. 376].

Розглядаючи соціальні функції індивіда, Є. Андрієнко висловлює думку, що вони існують на двох рівнях — на рівні індивідуального сприйняття і практичного втілення у власному соціальному досвіді життя індивіда та на рівні суспільних уявлень. Далі, звертаючи особливу увагу на „суспільні уявлення про соціальні функції” [12, с. 100], розглядаються певні еталони соціальної поведінки людини в тих чи інших ситуаціях, які сформувались як узагальнення соціального досвіду значної кількості людей протягом століть. „Ще не виконуючи якої-небудь соціальної функції,

більшість суб'єктів мають про неї досить певне уявлення, яке може не завжди і не в усьому співпадати з власним соціальним досвідом. Індивідуальні уявлення про соціальні функції можуть бути досить чіткими або розмитими. В будь-якому випадку недостатньо тільки знати функцію, її необхідно засвоїти" [12, с. 100]. Засвоєння соціальної функції зумовлює компетентне здійснення своєї ролі в суспільстві. Далі Є. Андрієнко подає цілий ряд визначень соціальної ролі, з якого ми бачимо, що соціальна роль пояснюється як очікування, вид діяльності, поведінка, уявлення, стереотип, соціальна функція і навіть набір певних норм:

„ - соціальна функція особистості, яка відповідає прийнятим уявленням людей залежно від їх статусу або позиції індивіда в суспільстві, в системі міжособистісних відносин;

- уявлення про вказаний шаблон поведінки, яка очікується і вимагається від людини в певній ситуації" [12, с. 102].

Є. Андрієнко розглядає соціальну роль як соціальну функцію, що має втілення на рівні суспільної свідомості в експектаціях, нормах і санкціях й реалізується в соціальному досвіді конкретної людини.

Е. Гоффман подає таке визначення соціальної ролі: „Визначаючи соціальну роль як приведення в дію прав і обов'язків, пов'язаних з певним соціальним статусом, ми можемо сказати, що соціальна роль містить у собі одну або більше партій і кожна з цих різноманітних партій може бути виконана виконавцем у серії обставин перед аудиторією одного й того ж типу" [61, с. 196].

Г. Андрєєва виокремлює три основні функції соціального уявлення:

- 1) воно є інструментом пізнання соціального світу — його роль тут аналогічна ролі звичайних категорій, за допомогою яких індивід описує, класифікує, пояснює події;
- 2) воно є способом опосередування поведінки — сприяє спрямуванню комунікації в групі, позначенню цінностей, які регулюють поведінку;

3) воно є засобом адаптації подій, що здійснюються до подій, які вже відбулися, тобто сприяє збереженню картини світу, що склалась [11, с. 210].

„Основна ідея концепції соціальних уявлень полягає в тому, що ментальні (духовні) структури суспільства покликані зміцнювати психологічну стабільність соціального суб'єкта (групи або індивіда) й орієнтувати його поведінку в ситуаціях, що змінюються” [179, с. 376].

Саме поняття „соціальне уявлення” було запозичено в Е. Дюркгейма, з його соціологічної доктрини. Концепцією соціальних уявлень воно пояснюється як особлива форма колективного знання, що засвоюється окремими індивідами.

Щодо структури соціального уявлення, то вітчизняні вчені висловлюють єдину думку, що воно складається з трьох компонентів: інформації, поля уявлення, настанови. „Структура соціального уявлення містить три виміри: інформацію — суму знань про предмет, що уявляється; поле уявлення, яке характеризує організацію його змісту з якісного боку; настанову відносно об'єкта уявлення” [179, с. 376].

Такої ж думки дотримується Г. Андреева: „Саме ці три компоненти поповнюються як в ході соціалізації, так і в повсякденному життєвому досвіді: інформація, як відзначалося, проникає в „щілини” пересічної свідомості через різні джерела; поле уявлення формується безпосередньо в групі—в ній визначається загальна сенсова рамка, в яку вміщується нова інформація..., настанова є інтеріоризація того, що вже взято з отриманої інформації, від поля, створеного в групі, та з власного досвіду” [11, с. 210].

К. Абульханова-Славська вважає репрезентацію (або соціальні уявлення) однією з основних процедур соціального мислення особистості й розподіляє їх на соціально-орієнтовані — уявлення про соціальні цінності (або ціннісні орієнтації особистості, пов'язані з переходом від тоталітарного до демократичного суспільства); владу (політичні уявлення про партії та

лідерів); співвідношення правових і моральних уявлень (особливо про справедливість, правду) й особистісно-орієнтовані — уявлення про інтелект та інтелектуальну (розумну) особистість, про свою (та чужу) відповідальність, про своє „Я” співвідносно з суспільством [205, с. 299]. У проведеному нею та всім колективом Лабораторії психології особистості дослідженні було встановлено домінування моральних уявлень в умовах пострадянського суспільства, тому що воно менш впорядковано й організовано порівняно з європейським, де переважають „раціональні, теоретичні та інституціонально зафіксовані в правових структурах уявлення” [205, с. 302]. Погоджуючись з концепцією С. Московічі та його школи, К. Абульханова-Славська доходить висновку, що репрезентація „не стільки процедура колективної, надіндивідуальної свідомості (за Е. Дюркгеймом), скільки факт індивідуальної свідомості, психосоціальне явище, яке включає в себе єдність когнітивного та емоційного” [205, с. 297]. Вона виокремлює чотири базових типи свідомості відповідно до інтерпретації свого „Я” і соціуму:

- перший тип, що являє себе об’єктом, від якого нічого не залежить, сприймає суспільство як суб’єкт управління або опіки;
- другий тип, також уявляючи себе об’єктом, в такій ж якості бачить і суспільство (останнє сприймається не як джерело пригнічення, а інструкцій, наказів тощо);
- третій тип уявляє себе суб’єктом, а суспільство — об’єктом, при чому цей об’єкт він може використовувати у своїх власних цілях;
- четвертий тип уявляє себе і суспільство суб’єктами [205, с. 304].

Свідомості особистості четвертого типу притаманна суперечливість: „логіка особистості і суспільства як суб’єктів ніколи не співпадає, завжди утворює суперечність, яке потребує розв’язання, врегулювання, що й породжує, як свідчать подальші результати, активність її мислення” [205, с. 304]. Продуктивність цієї суперечності визначається тим, що вона призводить

до теоретизації та проблематизації соціальної дійсності. Саме до четвертого типу свідомості особистості К. Абульханова-Славська відносить студентів і вчених, і надає їм вирішальну роль у виконанні певної конструктивної функції в суспільстві, завдяки здатності до теоретичного мислення та його плюралізму. „Їх життєва позиція не адаптована в тому ж ступені, в якому наука не вписана в ринкові (фінансово-спекулятивні) відносини і структури суспільства на цьому етапі, так само як система виробництва та доля робітників” [205, с. 306].

Саме тому, на нашу думку, велику увагу необхідно приділяти формуванню соціальних уявлень, процесу соціалізації студентів вищих навчальних закладів, особливо педагогічних, зважаючи на те, що вищий навчальний заклад є одним з найважливіших інститутів соціалізації особистості. Від соціальної позиції вчителя, виконання ним своєї ролі в суспільстві залежить ефективність процесу соціалізації та соціальної адаптації учнів загальноосвітньої школи, яка, як відомо, також є одним з найважливіших соціальних інститутів [113, с. 40].

Такої ж думки дотримується й І. Белявський: „Соціальний характер не можна пояснити вродженими якостями, через те, що соціальні інститути формують психіку” [21, с. 51].

Згідно з теорією С. Московічі в соціальному уявленні — своєрідній формі пересічної свідомості — суб’єкт та об’єкт діалектично пов’язані, а стимул і реакція надані в цілісному нерозривному комплексі. „Соціальний суб’єкт, і це принципово важливо для ідеологів концепції, активний у пізнавальній діяльності, за допомогою уявлень він відтворює об’єкти, людей, події навколишнього світу. Уявлення не є простим зліпком довкілля, який механічно відбився у свідомості. Це не пасивне відтворення зовнішнього у внутрішньому, а продукт і процес активного соціально-психологічного відтворення дійсності” [70, с. 34].

Уявлення поєднує в собі атрибути образу й поняття. У сформованому вигляді воно трактується як узагальнювальний символ, знак певних суспільних явищ, як „система інтерпретації... система класифікації та типології особистостей і подій” [261, с. 312].

Під поняттям “соціальні уявлення” ми розуміємо уявлення особистості про соціальні цінності, тобто цінності, які культивуються в певному суспільстві. На нашу думку, соціальні цінності особистості формуються під впливом соціальних уявлень. Під час формування соціальних цінностей майбутнього вчителя історії необхідно звернути увагу також на його професійно-педагогічну свідомість, та визначити її взаємозв’язок з соціальними уявленнями.

1.2.3. Професійно-педагогічна свідомість майбутніх учителів історії як один із засобів формування їхніх соціальних цінностей. Інтенсивний розвиток сучасного суспільства ставить цілий ряд об’єктивних вимог до виконання вчителем своїх соціальних функцій. Соціальні уявлення про ці функції формуються в учителя протягом періоду його професійної підготовки і становлення як спеціаліста з певної галузі педагогічної науки.

Звичайно, що перед тим, як обрати ту чи іншу професію, людина уявляє себе в тій чи іншій ролі. Вона намагається зіставити свій власний внутрішній духовний світ з психологічними умовами, в яких їй можливо доведеться працювати. Так, у неї формується ідеал майбутньої професії і відбувається її вибір. „Ідеальний випадок, коли до інституту вступають особи, які глибоко переконані в правильності свого професійного вибору, які перевірили себе в діяльності з елементами педагогічної праці, люди, психологічно готові до труднощів учительської професії” [228, с. 29]. Але все це залежить від того, наскільки вдалою була профорієнтація особистості.

Дослідження Н. Курапової виявили, що „значна частина абітурієнтів має досить поверхове уявлення про вчительську професію” [117, с. 41]. Вона

дотримується думки, що введення у спеціальність не може бути успішно здійснено тільки на аудиторних заняттях, і для дійсного пізнання обраної професії потрібна самостійна практична діяльність.

Формування соціальних уявлень і цінностей сучасного вчителя історії передбачає пошук найефективніших засобів взаємодії освіти, самоосвіти і дій соціального середовища у процесі формування всебічно розвиненої особистості, орієнтованої на соціальну активність і самовизначення. Важливу роль при цьому відіграє виховання відповідальності. Під час виконання конкретної соціальної функції сучасний педагог орієнтується на актуальні соціальні потреби, інтереси та цінності.

Вступаючи до педагогічного вищого навчального закладу, майбутній учитель історії вже знаходиться на певному рівні сформованості соціальних уявлень і цінностей, і у процесі подальшого ознайомлення з майбутньою професією досягає наприкінці навчання якісно більш високого рівня. Дуже важливим моментом у педагогічному дослідженні є встановлення того, в який спосіб майбутній учитель історії досягає сформованості високого рівня соціальних уявлень. Це дозволить визначити фактори формувального впливу на особистість і створити всі необхідні умови для подальшого її соціального розвитку і самореалізації. “Соціальна активність студентів безпосередньо залежить від їхніх особистісних характеристик” [182, с. 55].

В. Гоголев під час своїх досліджень дійшов висновку, що студенти не усвідомлюють як професійно значущі більшість з тих якостей, які в цей момент вважаються необхідними для ефективного виконання педагогічних функцій. Для студентів педагогічних вищих навчальних закладів найбільш значущими є дві якості: „знання свого предмету” та „любов до дітей”. Дослідник зробив висновок, що педагогічна практика, яка орієнтована на вивчення особистісних особливостей досвідченого вчителя і себе підвищує професійність і не погіршує ставлення до педагогічної професії [56, с. 16-17].

Аналогічні результати було одержано в дослідженні Л. Сергєєвої „знання предмету” та „розуміння учнів” виявились для студентів найбільш значущими якостями вчителя [195].

За результатами дослідження С. Спічака „академічні здібності та любов до дітей” є одними з найважливіших професійно значущих якостей вчителя [206, с. 54].

Дослідження В. Козієва виявили те, що „вчителі не диференціюють чітко моральні (справедливість, чесність, доброта та ін.) і професійні якості (організованість, урівноваженість, розуміння учнів і т. ін.), тобто в особі „ідеального” педагога для вчителів однакова значущість тих та інших якостей” [101, с. 7].

Розглядаючи вік від 18 до 20 років, на який приходить час навчання у вищому педагогічному закладі, Б. Ананьєв підкреслює, що він характеризується інтенсивним розвитком моральних та естетичних почуттів [10, с. 19]. Через них реалізується професійна орієнтація майбутнього педагога. Соціальні уявлення особистості, зокрема сучасного вчителя, виявляються у всіх спектрах її свідомості. Особливу роль в цьому відіграють ціннісні орієнтації. Система ціннісних орієнтацій визначає позицію вчителя в суспільстві, регулює співвідношення суспільного і особистого, впливає на виконання своєї ролі.

Л. Виготський [52] і О. Леонтєв [124] зосереджують свою увагу на початкових та кінцевих точках процесу соціалізації індивіда. Але, на думку В. Радул, майбутній учитель не тільки “соціалізується” як член певного соціального колективу, а й стає взагалі соціальною істотою [182, с. 30].

Важливим фактором професійної пригідності є професійна адаптація, яка залежить „від рівня психологічної готовності, відповідності реальних умов трудової діяльності знанням і уявленням, отриманим у процесі навчання, від відповідності можливостей спеціаліста до суми виробничих і соціальних вимог, що ставляться до нього, рівня його майстерності, від його

якостей” [71, с. 117]. У процесі професійної адаптації відбувається зіставлення соціальних уявлень і цінностей з реальною соціальною дійсністю. Їх корекція у відповідності з вимогами сучасного оточуючого соціального середовища призводить до оптимізації професійної педагогічної діяльності вчителя. Важливу роль при цьому відіграє самооцінка особистості, за допомогою якої формується адекватне ставлення до себе, усвідомлюється невідповідність своїх сил реальним можливостям, або навпаки.

Одне з основних завдань у процесі формування соціальних цінностей майбутнього вчителя полягає в підготовці людини до життя в суспільстві, у процесі якої вона повинна пристосовуватися до різноманітних видів діяльності: педагогічної, громадської тощо. “Педагогічна діяльність здійснюється як об’єктивно реальний процес, який спрямований на трансформацію соціального досвіду, вироблення на його основі соціальних якостей і соціально-необхідної поведінки особистості” [23, с. 82].

Одним з найважливіших елементів готовності випусника вищого навчального закладу до професійної діяльності є „професійна та психологічна підготовка студента” [221, с. 31]. Суттєвим фактором у формуванні соціальних цінностей майбутнього вчителя історії у процесі професійної підготовки є колектив. Виховний вплив колективу на особистість майбутнього вчителя історії визначається спільною навчальною діяльністю. Це зумовлюється тим, що студентська академічна група має соціальний характер, свою свідомість, інтереси та цінності.

Якість підготовки студентів до професійної діяльності багато в чому залежить також від рівня їх самоосвіти. Про високий рівень сформованості соціальних цінностей студентів педагогічних ВНЗ свідчить уміння реально оцінювати себе на підставі досягнутих результатів, рішуче і наполегливо досягати поставленої мети, здатність приймати правильне рішення в тій чи іншій проблемній ситуації.

Про суспільне значення ролі вчителя сказано багато. Всім відомо, що його діяльність спрямована на формування нового члена нашого суспільства, повноцінного громадянина, а отже, і суспільства взагалі, як сукупності індивідів. „Суспільне значення праці вчителя визначається передусім тим, що вона безпосередньо спрямована на формування нової людини” [225, с. 7].

В. Сухомлинський звертає особливу увагу на духовне обличчя вчителя, від якого залежить і духовний світ його вихованців. „Важко переоцінити роль особистості вчителя, його духовного обличчя в пробудженні і розвитку здібностей, нахилів, талантів учня” [211, с. 105].

Соціальні цінності студентів педагогічних вищих навчальних закладів формуються під безпосереднім впливом соціального замовлення. Воно розкривається в навчальних планах та програмах. Велику увагу, на нашу думку, слід приділяти вивченню професійних цінностей студентів тому що вони „як і ціннісні орієнтації в цілому, служать засобом соціальної регуляції поведінки людини” [20, с. 3].

Соціальні очікування стосовно діяльності вчителя виникають передусім у сфері його найближчого оточення, до якого належать колеги по роботі, учнівська аудиторія, адміністрація школи, яка виступає повноправним представником вимог суспільства. Соціальні очікування транслуються вчителю як у вигляді прямих вимог, наприклад—адміністрації, так і через непрямі, опосередковані дії: громадську думку, традиції, вплив авторитету, звичаї і, можливо, забобони [12, с.7].

В. Сластьонін і В. Ільїн зазначають: “... учитель повинен бути впевненим, що без духовного, емоційного спілкування, контакту з учнями, коли вони сприймають його як людину, тому що він для них цікавий, неможливе формування особистості школяра” [199, с. 6].

Перебуваючи на рівні соціальних уявлень, соціальна роль вчителя залежить від соціальних очікувань суспільства. У Є. Андрієнко знаходимо декілька визначень соціальної ролі: соціальна роль — „ 1) наявна в

суспільстві система очікувань відносно поведінки індивіда, який займає певне положення в його взаємодії з іншими індивідами; 2) система специфічних очікувань відносно до себе індивіда, який займає певне положення, так як він являє модель своєї власної поведінки у взаємодії з іншими індивідами; 3) сукупність об'єктивних і суб'єктивних очікувань (експектацій), похідних від соціально-політичної, економічної або будь-якої іншої структури суспільства; 4) спосіб виконання певної соціальної функції, коли від людини очікуються певні дії” [12, с. 102].

Вчені вважають, що значний формувальний вплив створюють соціальні очікування керівників навчального процесу [20, с. 8]. Сформовані соціальні уявлення призводять до соціальної зрілості особистості вчителя, сформованості його соціальних цінностей.

“Соціальна зрілість молодого людини, яка вступає в самостійне трудове життя, розглядається педагогами як певний стан особистості. Як наукова категорія, соціальна зрілість є узагальненою характеристикою цілісного розвитку особистості, що відбиває фактично засвоєний молодого людиною зміст культур, насамперед моральної та професійної, і дозволяє цілеспрямовано виконувати основні соціальні функції у сфері праці, спілкування і пізнання. Цілісність рівня соціальної зрілості особистості учня й випускника досягається при взаємодії трьох її елементів — соціального самовизначення, соціальної активності та соціальної відповідальності” [122, с. 118].

Розвиток соціальних уявлень студентів історичних спеціальностей та формування їхніх соціальних цінностей залежить від їхньої соціальної позиції і, відповідно, від самовизначення, активності й відповідальності, які формуються і реалізуються в різних видах діяльності.

Серед найактуальніших питань сьогодення постає проблема соціальної зрілості вчителя. “Лише високоосвічений, соціально зрілий учитель здатний відтворити високий рівень зрілості своїх учнів” [181, с. 11]. Самореалізація

індивіда не можлива без засвоєння знань про природу людського суспільства. Так само і формування професійно-педагогічної свідомості майбутнього вчителя історії не можливе без усвідомлення місця та ролі соціальних цінностей у його майбутній професійній діяльності. “Безпосередні міжособистісні умови становлення соціальної зрілості вчителя, які можна виділити із соціально-педагогічного середовища, і є мікросередовищем існування особистості вчителя” [181, с. 15].

Одним з факторів, що впливають на професійну діяльність вчителя є соціальне очікування. Питання соціального очікування треба розглядати з двох боків. По-перше, слід розглянути те, що очікує вчитель від своєї професії. “Вивчення питання про вплив соціальних очікувань на професійну діяльність взагалі, і на педагогічну окремо, є дуже важливим, тому що усвідомлення вчителем своїх очікувань від професії – важливий крок як у становленні професійної самосвідомості, так і в підвищенні його професійної майстерності” [9, с. 33]. Для ефективного формування професійно-педагогічної свідомості необхідно виявляти, що саме очікують студенти педагогічних вищих навчальних закладів від обраної професії. Велике значення має уявлення майбутніх учителів історії про особистість вчителя. “Збагачення цих уявлень, приведення їх у відповідність до соціального замовлення передбачає оцінку того еталона особистісних якостей учителя, який орієнтує їх у процесі вибору професії, потім перебудовується під впливом навчання у вищому навчальному закладі і починає по-іншому визначати становлення до професії, до себе в межах професії, до всіх факторів свого професійного становлення” [89, с. 44].

По-друге, необхідно виділити те, що очікує суспільство від вчителя та його педагогічної й суспільної діяльності. Від сформованості соціальних уявлень залежать соціальні орієнтири особистості, система цінностей та ідей, що впливає на процес педагогічної діяльності вчителя. Професійно-педагогічна свідомість учителя повинна знаходитися в рамках соціальної

свідомості, тому що його діяльність спрямована на виконання соціального запиту і залежить від соціальних очікувань. “Опора на принцип суспільних відносин дозволяє розглядати особистість учителя як сукупність відносин, що ним реалізуються і охоплюють різні аспекти професійно-педагогічної свідомості” [184, с. 8-9].

Аналіз психолого-педагогічної наукової літератури, присвяченої проблемі формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя, виявив велику кількість різноманітних підходів до розв’язку цієї проблеми. В ході досліджень в цьому напрямку використовуються різноманітні методи та засоби. Водночас, ми з’ясували, що практично відсутні наукові праці, присвячені формуванню соціальних цінностей майбутніх учителів історії, зокрема використанню таких засобів історії, як історичне мислення та історична свідомість. Виходячи з актуальності зазначеної проблеми та недостатньої розробки її в психолого-педагогічній літературі, вважаємо необхідним розглянути особливості формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

1.3. Особливості формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії

1.3.1. Взаємозв’язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом. Розглянувши теоретичні засади формування соціальних цінностей майбутнього вчителя, слід звернути увагу на особливості їх формування в майбутніх учителів історії [108;111;112].

Вчитель історії має безпосереднє відношення до викладання циклу соціальних дисциплін у загальноосвітній школі. А в сучасних складних економічних умовах, через нестачу викладачів філософії, соціології, політології, правознавства та інших соціальних дисциплін, багатьом учителям і викладачам історії доводиться викладати в технікумах, училищах

та коледжах окрім історії перераховані вище навчальні предмети. Отже, від майбутніх учителів історії очікується найактивніша участь у справі формування правосвідомого молодого громадянина, достойного члена суспільства. Саме від його діяльності залежить формування соціальних уявлень і соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи і взагалі молодого покоління. Відтак, від учителя історії певною мірою залежить, яким буде наше суспільство у майбутньому і який ступінь цивілізованості та демократичності воно буде мати. Вчителя історії можна назвати транслятором соціальних цінностей, адже предмет, який він викладає, тісно пов'язаний з процесами, що відбуваються в суспільстві, та соціальними відносинами.

З історичного досвіду і теоретичних досліджень нам відомо, що соціальні цінності мають здатність змінюватися відповідно до нових культурно-історичних умов. З історії існування людства відомо багато переломних моментів, коли змінювалися цінності, норми та ідеали суспільства. Наведемо декілька прикладів. На Сході, в середньовічному Китаї (907 рік н.е.) після падіння імперії Тан був період відомий під назвою “п’яти династій і десяти царств”. У середньовічній західній Європі – період Реформації та Контрреформації. На сході Європи – під час створення СРСР та його розпаду.

Зміна соціальних цінностей відбувалася в багатьох випадках і через природний рух подій, без революцій та воєн. Це, наприклад, поступові процеси демократизації, що відбуваються в нашому суспільстві у процесі поступового вдосконалення правової системи; інтеграційні процеси, що мають за мету створення єдиного економіко-правового простору в Європі; гуманізація та демократизація системи освіти і виховання, через відкриття альтернативних навчально-виховних закладів та впровадження новітніх технологій у навчально-виховний процес, тощо.

Можна погодитися з В. Бехом в тому, що процес породження нових цінностей і ствердження їх як центрів кристалізації нових соціальних

структур проходить досить повільно й боляче. Як приклад, він наводить становлення раннього християнства як суспільного руху, яке пізніше охопило більшу частину планети [26, с. 185].

На нашу думку, провідна роль у формуванні соціальних цінностей молодого покоління належить саме вчителю історії. Натомість, сьогодні проблема формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки на методологічному рівні залишається не розробленою. Проте наявні спроби виявити взаємозв'язок між соціальними цінностями та історичною свідомістю, а також, спроби розглянути соціально-історичний досвід як цінність. Дослідженням історичної свідомості займався В. Федюкін [229], який розглядав її як світоглядну характеристику культури будь-якої епохи. На його думку, історична свідомість є “своєрідним синтезатором і аналізатором людських цінностей, які служать орієнтиром у дійсності, що оточує людину, та засобом її самосвідомості” [229, с. 11].

В. Єльчанінов звертає увагу на моральні й естетичні оцінки в історичній свідомості. Моральні оцінки, зазначає він, при правильному методологічному підході, “можуть виступати не тільки симптоматичними показниками правильного розуміння історичної ролі подій та дій, що оцінюються, а й достатньо надійним критерієм істинного пізнання” [75, с. 35].

В. Кладов розглядає соціально-історичний досвід як цінність: “Під соціально-історичним досвідом ми розуміємо сукупність знань, навичок, умінь, оцінок, отриманих соціальним суб'єктом від попередніх поколінь, або вироблених ним на попередніх відносно завершених етапах своєї діяльності” [98, с. 41]. Він наголошує на тому, що соціально-історичний досвід є загальнолюдською цінністю, який увібрав у себе життєвий досвід усіх поколінь минулого. Зважаючи на те, що соціально-історичний досвід є невід'ємною частиною суспільного життя людства, а також носієм певних соціальних відносин у суспільстві, то цим і визначається його цінність. На думку В. Кладова, історична свідомість виступає у структурі суспільної

свідомості тією формою, яка оцінює позитивний та негативний досвід минулого, є нормативною за своїм характером, тому що в ній відбувається накопичення, зберігання, оцінка та трансляція від одного покоління до іншого соціально-історичного досвіду [98, с. 41].

С. Дегтярев зазначає, що соціально-історичний досвід – це загальна детермінанта будь-якого виду людської діяльності. Досвід діяльності попередніх поколінь, маючи відносну самостійність, не тільки забезпечує спадковість, але й виступає регулятором змісту подальшої діяльності, визначає спосіб її організації [65, с. 117].

З огляду на висловлене вище, ми доходимо висновку, що зазначена проблема набуває особливої актуальності. Це завдання потребує комплексного підходу до свого розв'язання. Тому ми поставили перед собою завдання визначити рівні сформованості соціальних цінностей, критерії та їх показники, а також розробити методику формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Під соціальними цінностями вчителя історії ми розуміємо його суспільнозначущі цінності, тобто його особистісну спрямованість на позитивні цінності сучасного соціуму (або суспільства).

Діяльність майбутнього вчителя історії має яскраво виражений соціальний характер. Учитель історії викладає у школі, поряд з історією, цикл суспільних (або соціальних) дисциплін. У контексті громадянського, патріотичного виховання молоді під час викладання суспільних дисциплін учитель історії, на нашу думку, повинен приділяти увагу формуванню в учнів таких важливих соціальних цінностей, як патріотизм, політична толерантність, соціальна відповідальність та ін. Для цього в самого вчителя історії повинні бути сформовані ці соціальні цінності. Значну роль у процесі формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії відіграють такі засоби історії, як історичне мислення та історична свідомість, тому вважаємо необхідним розглянути ці категорії більш детально.

1.3.2. Історичне мислення та історична свідомість як засоби формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії. Історичний досвід минулих поколінь завжди відігравав важливу роль у розбудові сучасного і майбутнього будь-якої держави світу. Розуміння причинно-наслідкових зв'язків історичного процесу є однією з головних складових історичного мислення. Розвинене історичне мислення надає можливість аналізувати історичні події минулого й сучасного з метою виключення помилок у майбутньому, є засобом формування соціальних цінностей [111, с. 84].

Цінності, які культивуються в суспільстві, впливають на психологію особистостей цього суспільства. Відносини особистості й суспільства гармонічні, якщо тип суспільства адекватний природній сутності людини, максимально сприяє реалізації її особистісного потенціалу. Свобода як центральне поняття природного права є екзистенціальною цінністю особистості. За М. Мамардашвілі, свобода – це основна мета людських прагнень [144]; у гуманістичній психології – стратегія розвитку психічно здорової особистості. Гуманісти розглядають її як можливість вибору, що особистість реалізує в акті ухвалення рішення. Спиноза й класики марксизму-ленінізму – як усвідомлену необхідність. За К. Поппером, демократично вихована особистість вільна й поважає волю інших, тобто толерантна [173-175]. Принцип життєвої філософії особистості суспільства відкритого типу говорить: "Свобода моєї особистості закінчується там, де починається свобода іншої особистості". Свобода й терпимість як два боки медалі – взаємодоповнювальні цінності, полярні конформізму й нетерпимості - цінностям тоталітарного суспільства. Життєва філософія особистості тоталітарного суспільства укладена в одній фразі: "На світі існує тільки дві думки: одна моя, інша - неправильна". Тоталітарна держава говорить особистості: "не роби того і того". Цензура вимагає: "Не пиши цього". В

тоталітарній державі тобі говорять: "Роби те і те. Пиши те й так-то". Тоталітарна держава не забороняє явно, але примушує жити згідно зі стандартом. Державність, державництво, соціальна солідарність – провідні соціальні цінності тоталітарної держави. К. Попер у книзі „Відкрите суспільство і його вороги” так характеризує свободу: „Цю книгу про відкрите суспільство я написав у період між 1938 і 1943 роками в Новій Зеландії. Я захищаю в ній скромну форму демократичного ("буржуазного") суспільства, в якому рядові громадяни можуть мирно жити, в якому високо цінується воля й у якому можна мислити і діяти відповідально, радісно приймаючи цю відповідальність. Багато в чому воно походить на суспільство, яке нині існує на Заході. Це відкрите суспільство, що настільки високо цінує мир і свободу, виникло внаслідок ряду глибоких і радикальних революцій. Із часів мого дитинства воно сильно змінилося, і хоча деякі марксистки, і не тільки вони, все ще називають його "капіталізмом", воно має дуже мало спільного з тим суспільством, сучасником якого був К. Маркс, і ще менше - з тим, що було описано К. Марксом і яке він назвав "капіталізмом" [175, с. 7].

В Україні на перше місце було висунуто загальнолюдські та демократичні цінності, такі як повага до особистості, свобода, політична толерантність, сім'я. Згідно зі ст.1 Конституції України вона є суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Людина, її життя й здоров'я, честь і достоїнство, недоторканність і безпека визнаються в Україні вищою соціальною цінністю (ст. 3). Держава сприяє консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншостей України (ст.11) [104]. Громадське життя в Україні ґрунтується на принципах політичного, економічного й ідеологічного різноманіття. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Цензура заборонена. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненою Конституцією й законами України (ст. 15) [285].

Серед інших соціальних цінностей, проголошених у Конституції України знаходимо: невід'ємне право на життя (ст. 27), право на повагу до власної гідності (ст. 28), право на свободу й особисту недоторканність (ст. 29), право на свободу думки й слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду й віросповідання (ст. 35), право на соціальний захист (ст. 46), право на охорону здоров'я, медичну допомогу (ст. 49), право на безпечне для життя й здоров'я навколишнє середовище (ст. 50), право на освіту (ст. 53) та багато інших. Держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство й батьківство (ст. 51) як соціальні цінності [286].

Х. Арндт (1906—1975) отримала визнання у світлі філософських досліджень після виходу її книги "Виникнення тоталітаризму" (1951). В книзі "Сутність людини" ("Human Condition") вона порівнює свободу в сучасній державі й у давньогрецьких містах-державах. На її думку: „Свобода як реальний об'єктивний факт не існує у відриві від політики, це два боки одного предмету. Однак саме гармонія, погодженість політики й свободи, як свідчить накопичений нами історичний досвід, аж ніяк не безсумнівні. Поширення тоталітаризму, його прагнення підкорити всі сфери життя політичним цілям, його зневага цивільними правами, в першу чергу правом на приватне життя (privacy) і на незалежність від політики змушують нас засумніватися не тільки в гармонічному співіснуванні свободи й політики, але навіть просто в їхній сумісності. Ми все більше схилиємося до думки, начебто свобода починається там, де кінчається політика, тому що ми не одноразово бачили, як зникає свобода, коли вище за все ставляться політичні міркування” [259, с. 149-150].

Поряд з цим в демократичному суспільстві існують такі демократичні цінності, які мають суперечливий характер за своєю природою. Це, наприклад, стосується відсутності хоча б якоїсь певної цензури, що закріплено Конституцією України (ст. 50). Її відсутність, дозволяє деяким каналам засобів масової інформації демонструвати фільми та передачі, які

мають низький рівень морального змісту, і не сприяють вихованню молодого покоління, а навпаки, пропагують насильство та особистісні якості, не сумісні з моральним обличчям вихованої людини. Ще наприкінці XIX століття Папа Лев XIII (Джоакіно Печчі), що займав престол з 1878 року, у своїй енцикліці “Про цивільні свободи” (“*Libertas*”) засуджував лібералізм, підкреслюючи відмінність „законної і чесної свободи” від „вседозволеності”. Проповідуючи вище, божественне походження влади, він водночас визнавав демократичне правління, робочий і профспілковий рух [287]. Стосовно права свободи слова і друку знаходимо в нього такі висловлювання: „Немає необхідності доводити, що в реалізації цих прав слід дотримуватися помірності й стриманості, а безмежність їх є кінець справжньої свободи. Тому що право – це моральна сила, що за своєю природою не може бути незалежною від понять правди й неправди, справедливості й несправедливості. У людей є право вільно, але й розважливо, виважено поширювати навколо себе все справжнє й гідне, щоб такі ідеї й судження стали надбанням багатьох, тоді як погляди помилкові й порочні, що розбещують серця й душі повинні активно й рішуче придушуватися громадською думкою, щоб вони поволі не підривали державу ... поки що більша частина суспільства повністю або в значній мірі піддана впливу відкритої неправди або хитрих вивертів, особливо якщо при цьому підігріваються певні страсті. При безмежній і загальній свободі друку не залишиться нічого святого і неоскверненого, не пощадять навіть найвищих і чесних прагнень, усього найкращого, накопиченого людством” [250, с. 173-174].

Базові, сутнісні (екзистенціальні) потреби людини прийнято називати природним правом. Це право на життя, свободу й приватну власність, що виступає економічним гарантом свободи й недоторканності людської особистості. Вперше природні права людини були сформульовані філософом Джоном Локком і зафіксовані в американській Декларації незалежності 4

липня 1776 г. В Європі повага до природного права стає критерієм цивілізованості будь-якого суспільно-політичного устрою. Свобода, політична толерантність та соціальна відповідальність стають базовими цінностями людських взаємин у цивілізованих суспільствах, і це зафіксовано в Загальній декларації прав людини, підписаної представниками багатьох держав у 1948 році. Свобода, гуманність, соціальна відповідальність, як базові цінності, стали наріжним каменем правосвідомості громадян цих держав. Особливого значення в сучасних умовах міжнаціонального діалогу набуває така соціальна цінність, як толерантність [35]. СРСР не увійшов до числа країн, що підписали декларацію прав людини, тому що особистості тоталітарного суспільства свобода була протипоказана. Україна увійшла до числа країн, що прийняли декларацію тільки в 90-х роках, після відміни тоталітарного режиму. Необхідною умовою культурного становлення особистості в дусі демократичних цінностей є наявність цих цінностей у всьому соціальному середовищі, що оточує особистість (родина, суспільство, дитячий садок, школа, університет, підприємство). Ідентифікація особистості дитини з особистістю батьків й учителя, на нашу думку, дозволяє їй уловлювати й акумулювати у власну програму не просто цінності, які декларуються вихователями (інформаційний рівень або рівень знань), а цінності, що неявно реалізуються в їхній практиці, в їхній поведінковій культурі (діяльнісний рівень). Педагоги або батьки, що формують особистість як ціннісну систему, самі повинні виступати носіями демократичних цінностей. Соціологічні дослідження свідчать, що близько половини опитаних учителів США, Англії, Росії, України не приховують, що вони користуються авторитарними методами у процесі виховання дитини (Б. Вульфсон [51], А. Дреєр [5], Б. Саймон [192]). Суть авторитаризму є насильство. Відповідно, особистість, сформована внаслідок взаємодії в авторитарному стилі, буде схильна до насильства й підпорядкування, а також конформізму.

Молодь як найбільш активний прошарок суспільства є носієм нових ідей, які ґрунтуються на власному життєвому досвіді суспільного життя. Ці ідеї втілюються кожного дня і формують історичні події. Ось чому більшість істориків вважає, що історія створюється сьогодні. Генерацію нових ідей можна назвати рушійною силою історичного процесу. Проте, не завжди дії сучасників спираються на результати аналізу дій попередників. Не завжди ми можемо встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями вітчизняної історії. Також не завжди ми бачимо реалізацію ціннісного підходу в розв'язанні тих чи інших проблем, пов'язаних з соціально-політичними подіями в нашій країні. Тому перед сучасною історичною освітою постають такі проблеми, як визначення місця і значення історичного мислення та історичної свідомості у формуванні соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Досліджуючи вище зазначену проблему, слід визначити те, що ми розуміємо під терміном “історичне мислення”. Зауважимо, що науковці по-різному визначають це поняття.

Термін “історичне мислення” спочатку затвердився в історичній та філософській літературі. Нам відомо, що цією категорією ще в ХІХ столітті користувався відомий російський історик В. Ключевський. У теорії соціально-історичного пізнання та філософії проблема історичного мислення не розроблена. А тому в цілому психологічні та методичні дослідження не орієнтувалися на завдання формувати у школярів і студентів історичне мислення.

З небагатьох визначень історичного мислення, якими оперує психолого-педагогічна література, слід виділити визначення психолога і методиста М. Кругляка, який вважає, що історичне мислення “полягає в умінні розбиратися в подіях і явищах суспільного життя, знаходити їх причини і наслідки, їх закономірності, вивчати історичні події в їх причинно-наслідкових взаємних зв'язках, розуміти історичні явища у виникненні і розвитку як вираження

закономірного поступового процесу. Систематичне й цілеспрямоване розкриття суттєвих особливостей історичних явищ, що вивчаються, та їх взаємних зв'язків є необхідною умовою розвитку історичного мислення” [114, с. 5-6].

На думку німецького методиста Г. Вермеса, історичне мислення – це вміння самостійно підходити до проблеми суспільного розвитку в минулому і сьогодні, аналізувати й порівнювати події, виявляти та обґрунтовувати закономірні зв'язки і закономірності історичного розвитку, визначати кількісні та якісні зміни в житті суспільства, вміння виявляти класові протиріччя, давати класову оцінку подій і брати з них історичні уроки [231, с. 9, 22].

З точки зору історичного матеріалізму (або матеріалістичного розуміння історії): “Виховання наукового мислення на матеріалі історичної науки, яка подана у світлі теорії історичного матеріалізму і є історичне мислення” [63, с.158].

За В. Беспечанським, “історичне мислення відтворює історичну конкретність, або точніше, здатне це зробити” [24, с. 46].

Серед сучасних визначень поняття “історичне мислення” найбільш привабливим, на нашу думку, є визначення В. Чумака: “Історичне мислення – це методологічна рефлексія у процесі вивчення історії, закріплена в певний алгоритм пізнавальної діяльності” [239, с. 78].

Отже, враховуючи вище висловлене, постає проблема в оновленні головної мети історичної освіти, а саме, створенні необхідних педагогічних умов для розвитку студента засобами історії, формування його соціальних уявлень і цінностей. Головну мету історичної освіти відображено в таких документах, як “Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України (5-11 кл.). Всесвітня історія (6-11 кл.)” [177], “Рекомендація Res (2001) 15 про викладання історії в двадцять першому столітті в Європі (ухвалена Комітетом міністрів 31 жовтня 2001 року на 771-ому засіданні

заступників міністрів)” [183]. Ця мета включає в себе формування історичних знань та розвиток історичного мислення учнів і студентів, виховання їх як свідомих та активних громадян; усвідомлення ними важливості загальнолюдських і національних цінностей; прищеплення їм толерантного ставлення до різноманітностей у суспільстві; підготовку до свідомої творчої участі в суспільному житті через розуміння ними історичного процесу й усвідомлення свого місця в ньому, формування в них співвідповідальності за долю України, Європи та світу. Зокрема, в “Додатку до Рекомендації Res (2001) 15 про викладання історії в двадцять першому столітті в Європі (ухваленому Комітетом міністрів 31 жовтня 2001 року на 771-ому засіданні заступників міністрів)”, наголошується на тому, що “викладання історії не повинно бути інструментом ідеологічного маніпулювання, пропаганди або підтримки ультранаціоналістичних, ксенофобних, расистських або антисемітських та сповнених нетерпимості цінностей” [183].

К. Галлагер вважає, що оволодіння знаннями та уявленнями про методологію історії здатне забезпечити розвиток позитивного мислення і таких цінностей, як терпимість, солідарність, повага до різноманітності [55, с. 24-26].

К. Фішер зазначає: “Мені набагато більше імпонує цивілізована історія, яка сприяє усвідомленню того, що існують різні можливості світобачення, історія, що допомагає збагнути, що люди є різними, але що цього не слід боятися, історія, що спонукає до розмови про відмінності та розмаїття поглядів, історія, що переконливо обґрунтовує доцільність осмислення власної та іншої точок зору...” [232, с. 220].

На важливому значенні ціннісного аспекта в історичній освіті наголошує В. Мудрак. На його думку, особиста причетність молодого покоління до цінностей минулого, вільне орієнтування у значних масивах історичних джерел передбачають вироблення в тих, хто володіє надбанням історії, навичок і вмінь її концептуального бачення, виділення в її змісті таких

фактів, подій, явищ, персоналій, хронологічних та інших характеристик історичного пізнання, які висвітлюють його ціннісне розуміння [159, с. 9]. В основу історичного матеріалу він покладає ціннісне бачення історії. Методика викладання історії, на думку автора, вводить надбання в духовно-ціннісній сфері людства до навчального процесу [159, с. 10].

Розглядаючи співвідношення гностичної та аксіологічної функції в історії як науці, М. Романенко наголошує, що в історії як навчальному предметі переважає остання, адже орієнтація на загальнолюдські цінності мусить бути тут набагато повнішою [187, с. 30].

В. Буцєвицький і Н. Світайло зазначають: “ якщо замислитись, чому заклик гуманітаризації є таким беззаперечним, то неважко зрозуміти, що в ньому вбачається більш широкий смисл, а ніж тільки збільшення уваги до проблем суспільства і людини, розвитку її здатності до взаєморозуміння і продуктивного спілкування з іншими людьми” [45, с. 12].

Отже, з наведених думок учених, педагогів та істориків ми бачимо, що історичне мислення тісно пов'язане з ціннісним аспектом історичної освіти, а точніше воно є одним із засобів формування соціальних цінностей особистості майбутнього вчителя історії. Розглянемо співвідношення соціальних цінностей та історичної свідомості майбутнього вчителя історії.

На думку Б. Могильницького, розвиток історичної свідомості зумовлюється системністю уявлень про минуле і принципом, який покладено в основу цієї системи. На першому, елементарному ступені пізнання, історичні уявлення, що його утворюють, хаотичні, відривчасті. Друга ступінь пізнання спирається вже на власне історичні знання, які дають деяку систему уявлень про минуле. Окремі відрізки історії отримують наукове тлумачення. Це можна вважати початком у розвитку наукового історичного мислення. Третя, вища ступінь історичної свідомості, визначається як всебічне теоретичне осмислення минулого на рівні закону. Тут історичне мислення виступає у своєму вузькому значенні, як науковий спосіб пізнання минулого.

“Історична наука створює історичне мислення епохи” [155, с. 140].

Зіставимо рівні розвитку історичного мислення з рівнями історичної свідомості. Так, А. Уваров розглядає стилі історичного мислення, які властиві різним епохам [226]. Якщо історичну свідомість визначати як сукупність уявлень про минуле суспільства, людства, то у формуванні цих уявлень значна роль належить історичному мисленню. Тобто розвиток історичної свідомості є одночасно й розвитком історичного мислення.

В. Масненко підкреслює взаємозв'язок між історичною свідомістю та соціальними потребами розвитку людства, а також наголошує на тому, що механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер [150, с. 54].

Не зважаючи на значні розбіжності у підходах до історичної свідомості між представниками сучасних методологічних шкіл історичної науки, більшість дослідників погоджуються з тим, що вона є узагальненим уявленням про людину та суспільство в їх загальній еволюції і на конкретних історичних етапах [86]. “Історична свідомість відображує стан історичних знань соціуму, що містять у собі відомості про власне походження, найголовніші події, діячів, і є неодмінними духовними цінностями спільноти” [239, с. 78].

На нашу думку історичне мислення – це осмислення причинно-наслідкових зв'язків у процесі вивчення історії, а історична свідомість – усвідомлення зачужості соціально-історичного досвіду людства. Історичне мислення та історична свідомість як засоби історії виступають важливим фактором соціальної активності, виховання патріотизму, консолідації народних мас, інтеграції і мобілізації їх на розв'язок певних соціальних завдань. Говорячи про формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії засобами історії, ми маємо на увазі саме історичне мислення та історичну свідомість. Сама історія, або історичний матеріал – це лише перелік основних історичних подій та визначних дат, коли відбувалися ці

події, а історичне мислення як методологічну рефлексію у процесі вивчення історії ми розглядаємо одним із засобів формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії поряд з таким важливим засобом історії, як історична свідомість. Специфіка формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії і полягає у використанні засобів історії (історичного мислення та історичної свідомості) поряд з використанням історичного матеріалу.

1.3.3. Політична толерантність, соціальна відповідальність і патріотизм як соціальні цінності вчителя історії. Найактуальнішим питанням сьогодення, в контексті політичних подій у нашій державі, постає проблема примирення політичних сил, формування політичної толерантності як соціальної цінності студентської молоді. Особливе місце в цьому посідає проблема формування політичної толерантності майбутнього вчителя історії. Вчитель історії викладає в школі цикл історичних та суспільно-політичних дисциплін. Майже на кожному уроці йому доводиться чути висловлювання політичних думок своїх учнів з приводу тієї чи іншої події в країні й у світі, тому однією з соціальних цінностей, які повинні бути сформовані у вчителя історії є політична толерантність.

Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) була проголошена ключовим поняттям людських взаємовідносин у “Декларації принципів терпимості”, проголошеної ООН (1995 р.), в якій акцентується, що толерантність – це повага, прийняття і правильне розуміння всієї різноманітності культур, форм самовираження та прояву людської індивідуальності.

Формування толерантності майбутнього вчителя досліджували багато вчених (Н. Ліфінцева [135], О. Копіца [106], О. Матієнко [152], О. Яцій [247] та ін.) С. Бондирєва та Д. Колесов визначають толерантність як здатність індивіда без заперечень та протидій сприймати відмінні від його особистих

думок, образу життя, характера поведінки чи якихось інших особливостей індивідів, це - домінанта відмови від агресії [35, с. 5].

С. Бондирева, Д. Колесов виокремлюють такі типи толерантності: релігійну, расову, міжкласову, міжнаціональну, географічну, освітню, інтелектуальну, вікову, фізіологічну, гендерну, сексуальну, толерантність щодо маргіналів, політичну [35, с. 12].

Формування толерантності (інтолерантності) складний процес. Він починається із взаємодії, із зіткнення з чимось або з кимось. Зіткнувшись, ми починаємо оцінювати. Оцінити щось ми можемо позитивно або негативно. Це значною мірою залежить від системи соціальних, духовно-моральних цінностей людини та від її перцептивних якостей, реального емоційного стану, актуалізованих потреб, інтелектуальної культури (розвиненості аналітичних здібностей, рівня самокритичності, діалектичності мислення).

Трактування феномену “толерантність” залежить від епохи, системи цінностей, притаманних їй. У різних культурах існують ціннісні та інтелектуальні матриці, в межах яких трактується цей феномен. Одним із критеріїв толерантності особистості, на нашу думку, є сформованість у неї, насамперед, певної системи (групи) цінностей та уявлень, на підставі яких вона оцінює людину, об'єкт чи явище [247, с. 113-114].

Погоджуючись з думкою інших учених (С. Галкін [54], Н. Лозинська, К. Беркита [137], та інш.), ми у своєму дослідженні виокремлюємо три групи провідних соціальних цінностей: загальнолюдські, демократичні, тоталітарні.

До базових демократичних цінностей належать соціальна відповідальність, повага свободи й достоїнства людини з його похідними: здатністю до компромісів, конфліктною компетентністю, моральною й інтелектуальною свободою та ін. [54, с. 75-77]. До базових тоталітарних цінностей належать пріоритети держави, суспільства над особистістю, культ державної влади, порядку з їхніми похідними: безкомпромісністю, конформізмом, нетерпимістю, „колективізмом”:

а) демократичні цінності: пріоритет особистості, достоїнство, право на творчість, волонтерство, демократичність, гроші, індивідуалізм, конфліктна компетентність, критичність мислення, любов до людини, милосердя, мудрість, недоторканність приватного життя, нонконформізм, моральна й інтелектуальна свобода, право на добродійність, правосвідомість, рівноправність, свобода висловлень, свобода совісті, свободи й права людини, спонтанність, толерантність, повага особистості, філантропія;

б) тоталітарні цінності: авторитарність, безпека, безкомпромісність, влада, державництво, державність, дисципліна, законослухняність, класовий інтернаціоналізм, „колективізм”, конформізм, месіанство, нетерпимість, порядок, пріоритет держави й суспільства, рівність, відповідність стандарту, соціальна солідарність;

в) загальнолюдські цінності: віра, добро, здоров'я, істина, краса, родина, справедливість, щастя, братерство, любов до Батьківщини.

В процесі своєї професійної діяльності вчителю історії постійно доводиться вчити учнів аналізувати та оцінювати різні суспільні події та явища. Під час цього аналізу вчитель історії повинен проявляти толерантність відносно думок учнів з приводу діяльності певних політичних партій, суспільних організацій. Це необхідно для запобігання різноманітних конфліктів на політичному, релігійному та національному підґрунті. Тому серед багатьох демократичних цінностей однією з найважливіших цінностей саме для вчителя історії ми вважаємо толерантність. Мета виховання толерантності – формування в майбутніх учителів історії інтересу, усвідомленої потреби й готовності до конструктивної взаємодії з людьми й групами людей незалежно від їх національної, соціальної, релігійної приналежності, їхньої індивідуальності, політичних поглядів (політична толерантність), світогляду, особливостей мислення, естетичних поглядів й поведінки; інтересу до формування толерантної поведінки учнів; усвідомлення толерантності як однієї з провідних соціальних цінностей.

Формування толерантної особистості – це комплексна соціально-педагогічна проблема. Цей процес системний, спланований, постійний і охоплює всіх студентів; він потребує постійного моніторингу цілого ряду складових у комплексі толерантної особистості: аксіологічна складова – ідеали, професійне кредо, ціннісні базові настанови; когнітивна складова – знання з педагогічної аксіології, основи релігійних знань, знання щодо технології формування толерантності, діалектичне мислення, історична свідомість; комунікативна складова – вміння особистості спілкуватися з представниками інших культур, соціальних груп; емпатійно-психологічна – такі якості особистості, як відсутність тривожності, терпіння, емпатійність; соціальна відповідальність, емоційна стабільність, креативність. Наявність в особистості таких розвинених компонентів свідчить про ефективність формування толерантності у студентів.

Вчитель історії під час здійснення своєї професійної діяльності ознайомлює учнів з історією нашої країни, подвигами та досягненнями нашого народу. Тому ще однією важливою соціальною цінністю, яку необхідно формувати в майбутніх вчителів історії, є патріотизм.

Цілком природно, що чим яскравіше уявлення студентів про патріотизм, тим більш успішно формуються їхні оцінні судження (погляди) і розвивається їхня моральна свідомість з цих питань. Розглянемо енциклопедичні дані щодо поняття „патріотизм”:

Патріотизм (від грецької *patriotes* - співвітчизник, *patris* - Батьківщина) – любов до Батьківщини, прихильність до рідної землі, мови, культури, традицій. Патріотизм – відданість і любов до своєї Батьківщини, до свого народу.

Майже так само подано визначення патріотизму у Великому енциклопедичному словнику: “Патріотизм (від грецької *patriotes* - співвітчизник - *patris* - Батьківщина), любов до Батьківщини; прихильність до місця свого народження, місця проживання [276].

Формування такої важливої соціальної цінності як патріотизм набуває все більшої актуальності. Дослідженням особливостей діагностики та формування патріотизму молоді займається багато вчених: А. Аронов [16], І. Валєєв [46], А. Вирщіков [53], М. Конжиев [103], Ю. Лазарєв [121], М. Губанов [64], В. Макаров [141], А. Солдатєнков [203], Г. Суходолова [210], Р. Петронговський [169-171], А. Миловидов, П. Сапегін, О. Сіманов [166], М. Боришевський [39];[40], Г. Васянович [47], Т. Русакова [188] та інші. Історичний матеріал у формуванні патріотизму використовували В. Авдонін [3], П. Лейбенгруб [123], та ін. Ідеї виховання патріотизму молоді приділяв велику увагу і В. Сухомлинський [212].

У вихованні патріотизму велике значення має усвідомлення студентами сутності й найважливіших сторін прояву цих якостей та їх глибоке емоційне переживання. Саме на цій основі у студентів міцніє почуття любові до Батьківщини, виробляються погляди, переконання й настанови поведінки. На думку Н. Печерських і І. Якиманської, саме в юнацькому віці вперше відбувається осмислення себе як члена суспільства, своєї ролі в ньому - і саме подібні особливості роблять юнаків чутливими до формування почуття патріотизму, любові до Батьківщини та її народу [172].

Однією з соціальних цінностей особистості майбутнього вчителя історії, на нашу думку, є соціальна відповідальність, передусім відповідальність перед суспільством за виховання молодого покоління. З історичного матеріалу ми бачимо, як соціальна відповідальність членів суспільства впливає на його розвиток, а також на історичні події в цілому. Від соціальної відповідальності особистості залежить розвиток і нормальне функціонування суспільства, отже, кожна особистість повинна відповідати перед суспільством за свої вчинки. В цьому контексті соціальна відповідальність набуває якості однієї з найважливіших соціальних цінностей, особливо для вчителя історії, професійна діяльність якого пов'язана з викладанням соціальних дисциплін.

Вивчення відповідальності особистості було предметом дослідження багатьох учених (М. Аплетаєв, С. Маврін, О. Медведіцков та ін.). Зокрема, К. Муздибаєв проаналізував зміст понять “відповідальність”, “соціальна відповідальність”, узагальнив експериментальні дослідження відповідальності в різних життєвих ситуаціях [161]. І. Бех звертає увагу на те, що підростаюча особистість має набути досвіду відповідальної свободи вибору. На його думку, справжня людська свобода без відповідальності неможлива [27, с. 36]. Зарубіжні вчені, які досліджували зазначену проблему, створили спеціальні шкали, які дозволяють здійснити вимір соціальної відповідальності особистості: шкала відповідальності (Х. Гоу) [258], шкала для виміру аттитюдів соціальної відповідальності в дітей (Д. Харріс) [260], шкала соціальної відповідальності (Л. Берковиць і К. Луттерман) [249]. Дослідження цієї проблеми набуває особливої актуальності у зв'язку з демократичними змінами в нашій країні.

Отже, на нашу думку, формуючи соціальні цінності майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки, необхідно приділити особливу увагу формуванню їхньої політичної толерантності, соціальної відповідальності та патріотизму, як одних з найбільш значущих соціальних цінностей для особистості вчителя історії.

Висновки з розділу I

Проведений аналіз науково-теоретичних підходів до вивчення проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості дозволяє зробити відповідні висновки:

На сьогоднішній день в науковій літературі відсутнє однозначне чітке визначення понять “цінність” та “ціннісні орієнтації”, оскільки ці поняття охоплюють всі сфери життєдіяльності особистості, сприяють усвідомленню найбільш суттєвих сторін її способу життя, а, отже, є предметом вивчення багатьох наук, що й обумовлює різноманітність підходів до вивчення

проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості. Зазначене пояснюється різноманітністю концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми.

На нашу думку, цінність – це матеріальний або духовний об’єкт, який має значення для певної особистості та викликає в неї ціннісне ставлення до нього.

Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя ми визначаємо як відносно стійку спрямованість потреби особистості на певну групу цінностей.

Система ціннісних орієнтацій – індивідуальна ієрархічна структура взаємозалежностей ціннісних орієнтацій, які відіграють як пасивну, так і активну роль в становленні індивіда як особистості.

Система ціннісних орієнтацій не є стабільною і незмінною. Її динаміка обумовлена впливом об’єктивних (стать, рівень матеріального забезпечення, друзі, місце проживання) і суб’єктивних (комплекс засобів, які включені у процес виховання) детермінант.

Відтак, ціннісні орієнтації особистості формуються впродовж всього процесу соціалізації, провідне місце в якому належить професійному навчанню.

Ціннісні орієнтації є результатом саморуху, саморозвитку особистості, вони структуруються відносно зовнішньої діяльності особистості.

“Цінність” – філософське і соціологічне поняття, яке означає, по-перше, позитивну або негативну значущість якого-небудь об’єкту, на відміну від його екзистенціальних та якісних характеристик (предметні цінності); по-друге, нормативний, оцінний бік явищ суспільної свідомості (суб’єктивні цінності).

Предметні і суб’єктивні цінності є лише двома полюсами ціннісного ставлення людини до світу: перші виступають як його об’єкти (предмети, потреби та інтереси, взяті лише в їх суб’єктивно-психологічному

відображенні), а другі - як відображення того ж ставлення з боку суб'єкта, в якому інтереси і потреби перекладені на мову ідеального, уявного. Тому предметні цінності є об'єктами оцінки, а суб'єктивні - засобом і критерієм цих оцінок.

Отже, на нашу думку, категорії “цінність” і “ціннісна орієнтація” мають певну тотожність, тісно пов'язані з процесом формування ціннісної сфери особистості і відрізняються лише тим, в якому контексті вони вживаються і про який саме тип цінностей йде мова. Що стосується поняття “соціальна цінність”, то ми бачимо неоднозначне його визначення науковцями. Це зумовлено насамперед тим, що педагогічна соціологія як наука ще проходить етап свого становлення, а також недостатньою розробкою питання про сутність поняття “соціальні цінності” в соціальній педагогіці та соціальній психології. Проте, спираючись на попередні дослідження широкого кола науковців в цьому напрямку, ми доходимо висновку, що соціальні цінності – це досить широке поняття, яке вивчається багатьма науками і має різноманітні інтерпретації. Воно, водночас, може набувати ознак ідеалу та реалії життя, об'єкту та суб'єкту, соціальної норми поведінки, потреби та інтересу, елементу ціннісної свідомості тощо. На нашу думку, “соціальні цінності” – це ті цінності, які виникли в умовах соціуму, пройшли шлях свого становлення, постійно змінюються залежно від змін суспільних норм поведінки та змін соціально-економічних, політичних та інших умов у суспільстві, мають визначальне значення для подальшого розвитку і функціонування суспільства. Під соціальними цінностями вчителя історії ми розуміємо його суспільнозначущі ціннісні орієнтації, тобто його особистісну спрямованість на позитивні цінності сучасного соціуму (або суспільства).

Вміючи визначати передумови виникнення тієї чи іншої системи соціальних цінностей в історичному процесі, майбутній учитель історії, стежачи за перебігом основних суспільних подій, зможе прогнозувати ті чи інші суспільні явища, давати оцінку історичним подіям. Маючи сформовану

систему соціальних цінностей і вмючи робити порівняльний аналіз цих систем в історичному процесі майбутні вчителі історії будуть мати можливість визначати ступінь прогресу цивілізаційного розвитку. А здійснюючи постійний виховний вплив на підростаюче покоління вони зможуть контролювати цей процес, пред'являти і формувати дійсні та реальні соціальні цінності і вносити певні корективи, якщо суспільство почне звертати на шлях регресу. Вивчення та критичне порівняння різних систем соціальних цінностей в історичному процесі дозволить уникнути всіх тих жахливих помилок, які були в історії як нашої країни, так і людства в цілому. Це також сприятиме ствердженню демократії та стійких моральних принципів у нашому суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ

2.1. Діагностика сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії

Формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії передбачає діагностичне вивчення рівня їх сформованості у студентів, аналіз та якісну оцінку різних груп цінностей. Для цього необхідно визначити критерії, показники, ознаки ступеня прояву цієї особистісної характеристики, а саме соціальних цінностей.

Діагностика та вивчення рівня сформованості соціальних цінностей – одна з найбільш складних проблем сучасної психолого-педагогічної науки і педагогічної аксіології. Відсутня єдина теоретико-методологічна база та методика діагностики сформованості соціальних цінностей майбутнього вчителя. Більш того, багато авторів займають діаметрально протилежні позиції. Навіть такі методики, як "Ціннісні орієнтації" (автор М. Рокич), „Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості” (автор С. Бубнова), „Особистість як система цінностей” (автор С. Галкін) та інші потребують критичного переосмислення і вдосконалення. Тому під час їх використання необхідно користуватися й іншими додатковими методами дослідження.

К. Інгенкапм виділяє такі аспекти діагностичної діяльності:

- а) порівняння;
- б) аналіз;
- в) прогнозування;
- г) інтерпретація;

- д) доведення до відома учнів результатів діагностичної діяльності;
- е) контроль за впливом на учнів різноманітних діагностичних методів [91, с. 19].

Для здійснення діагностики сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії ми розробили комплексну діагностичну методику. До неї входив ряд питальників, які використовувалися під час констатувального експерименту поряд з іншими методами діагностики. Було розроблено критерії сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Критерій (*від грецької*) – ознака, на підставі якої здійснюється оцінка. Критерії сформованості соціальних цінностей – це теоретично розроблені характеристики рівня сформованості соціальної аксіосфери особистості, які надають нам уявлення про різні якості особистості.

У психолого-педагогічній літературі існує багато різноманітних методик діагностики ціннісної сфери особистості, які звертаються до різних критеріїв. За спрямованістю, способом і місцем застосування критерії сформованості соціальних цінностей особистості розподіляють на дві групи: 1) пов'язані з проявом ціннісних орієнтацій у зовнішній формі (судження, оцінки, дії особистості); 2) пов'язані з явищами та поведінкою, прихованою від вихователя і суспільства в цілому.

Сформованість соціальних цінностей майбутнього вчителя історії можна охарактеризувати за такими критеріями:

А. Інтелектуальний, з показниками : 1) наявність історичної свідомості; 2) здатність до історичного мислення; 3) розвинутість соціальних уявлень; 4) наявність професійно-педагогічної свідомості; 5) здатність до педагогічної рефлексії.

Б. Емоційно-вольовий, з показниками: 1) здатність підтримувати емоційну рівновагу; 2) наявність толерантності.

В. Мотиваційний, з показниками: 1) потреба у реалізації значущих цінностей (норм, ідеалів, настанов); 2) потреба у спілкуванні; 3) потреба в наявності друзів; 4) потреба у професійній самореалізації; 5) потреба у соціальному оточенні.

Г. Поведінковий, з показниками: 1) наявність гуманної поведінки; 2) наявність соціальної активності майбутнього вчителя історії.

У дослідженні взяли участь 297 студентів історичної спеціальності, 104 з них – на формувальному етапі експерименту. Метою діагностувального експерименту було з'ясування рівнів сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, їх картографія (виявлення їх видів та ієрархії). На констатувальному та формувальному етапах в експериментальному дослідженні взяли участь студенти історико-філологічного факультету Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського – 104 особи, яких було довільно розподілено на 4 групи.

На основі поданих критеріїв і показників було визначено рівні сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії: високий, достатній, середній і низький. Охарактеризуємо їх.

Високий рівень сформованості соціальних цінностей відзначається у студентів, яким притаманна здатність до історичного мислення, гуманізм, демократизм, толерантність. У них сформована усталена ієрархія соціальних цінностей, настанов і потреб. Вони мають міцні та систематизовані знання з історичних і педагогічних дисциплін. Майбутні вчителі історії вільно володіють професійними прийомами, вміннями і навичками. Вони здатні до педагогічної рефлексії, творчої діяльності, зокрема пов'язаної з корисною для суспільства працею. Вони є високоефективними трансляторами загальнолюдських цінностей. Під час педагогічної практики майбутні вчителі завжди підтримують емоційну рівновагу, виявляють толерантність і педагогічний такт. Студенти мають усталені потреби у спілкуванні, наявності друзів та професійній самореалізації, намагаються знаходити для себе

позитивне соціальне оточення. Беруть активну участь у гуртковій роботі, громадській діяльності. Багато з них входить до органів студентського самоврядування. У соціумі виявляють гуманну поведінку та соціальну активність. Вільно володіють термінологією із питання соціальних цінностей. Студенти мають різнобічні, повні, міцні, глибоко усвідомлені знання про сутність поняття „толерантність”, завжди готові до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії з представниками різних культур при збереженні власної ідентичності; у них сформоване стійке ставлення до себе, інших, Батьківщини, людства, природи; толерантність переходить в осмислену необхідність і потребу. Студенти завжди доброзичливі до людей, які їх оточують, готові прийти на допомогу людям похилого віку і молодшим за себе, охоче допомагають друзям, дбають про успіх усього колективу, проявляють ініціативу у групі, громадському житті, постійно прагнуть до розширення і поглиблення знань про соціальні цінності.

Достатній рівень сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії характеризується його активною соціальною позицією, яка подекуди залежить від зовнішніх умов. У студентів загалом сформовані засади історичного мислення, їм притаманні гуманістичні прояви поведінки. Такі студенти мають систематизовані знання з історичних та педагогічних дисциплін, педагогічної аксіології. Вони здатні до творчої діяльності, корисної для суспільства праці, але подекуди мотивами її виступає індивідуальна користь або вигода. Соціальні цінності таких студентів достатньо сформовані, але деякі з них вони або зовсім не вважають за цінності, або вважають їх цінностями, що не мають суттєвого значення для суспільства. Студенти здатні підтримувати емоційну рівновагу та виявляти толерантність, мають потребу у професійній самореалізації, спілкуванні, наявності друзів. Соціальним оточенням для них здебільшого є друзі, з якими вони разом беруть участь у засіданнях гуртків, займаються громадською діяльністю. Багато з цих студентів прагнуть брати участь у студентському

самоврядуванні. Знання студентів про соціальні цінності досить повні, глибоко усвідомлені. Вони мають чіткі уявлення про важливість соціальних цінностей у суспільстві, зокрема політичної толерантності. Ці студенти завжди готові до діалогу, співробітництва та позитивної взаємодії.

Середній рівень сформованості соціальних цінностей притаманний студентам із певним уявленням про історичне мислення, яке у них ще не сформоване. Вони мають знання з історичних і педагогічних дисциплін, натомість мало знайомі з основами педагогічної аксіології. Їхня творча діяльність має ситуативний характер та залежить від зовнішніх умов, власної користі й інших обставин. У цих студентів сформовані соціальні уявлення, проте багато соціальних цінностей вони не вважають цінностями. Студенти мають певні потреби у спілкуванні, наявності друзів, професійній самореалізації, соціальному оточенні, однак реалізація цих потреб має ситуативний характер. Їхня поведінка досить гуманна, а соціальна активність рідко виходить за межі групи або університету. Знання студентів про соціальні цінності є неповними і не усвідомленими.

Низький рівень сформованості соціальних цінностей відзначається у студентів, які зовсім не цікавляться подіями суспільного життя. Знання про соціальні цінності та їх сутність у них поверхові або зовсім відсутні. Вони не розуміють таких понять, як соціальні уявлення, історичне мислення, історична свідомість, професійно-педагогічна свідомість. Про поняття “соціальні цінності” вони ніколи не чули, а тому і не здатні ідентифікувати їх із загального списку цінностей. Для них характерний низький рівень інтелектуальних здібностей, професійних знань, умінь і навичок. У навчальній та суспільній діяльності таких студентів головним мотивом є не користь для суспільства, а власна вигода, отримання диплому про вищу освіту і т.ін. Більшість таких студентів не планують у майбутньому працювати за обраною спеціальністю. Соціальне оточення ці студенти часто знаходять під час розваг за межами університету. У студентському колективі

вони не виявляють активності, не мають потреби у спілкуванні та наявності друзів серед інших студентів групи й університету. Соціальну активність ці студенти не виявляють. Гуманність їхньої поведінки залежить від зовнішніх умов і обставин.

Діагностування студентів експериментальних і контрольних груп здійснювалося на підставі розробленої комплексної методики діагностики, до якої, поряд з іншими методами діагностики, входили чотири власно розроблені питальника щодо сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії й такі методи діагностики, як аналіз документації, бесіда, ранжування, спостереження. Під час діагностики застосовувалися і діагностичні методики інших авторів (С. Галкін [54], М. Рокич [283], В. Сопов [282] та ін.).

Діагностика сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії проводилась нами за кожним критерієм означеного феномена.

Діагностику за інтелектуальним критерієм ми проводили за допомогою таких методик:

- 1) Питальник сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії [110, с. 157-158];
- 2) Методика "Особистість як система цінностей" (автор С. Галкін) [54, с. 73-77].

Для визначення ієрархії соціальних цінностей майбутніх учителів історії нами було використано питальник "Питальник сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії".

Студентам було запропоновано список, який складається із соціальних цінностей (див. додаток А). Їх завданням було прочитати цей список цінностей і дати оцінку значущості для себе і для суспільства за такою шкалою:

0 – взагалі не вважаю це цінністю;

- 1 – не вважаю це цінністю для себе, але вважаю це цінністю для суспільства;
- 2 – не вважаю це цінністю для суспільства, але вважаю це цінністю для себе;
- 3 – вважаю цінністю для себе, але не соціальною;
- 4 – вважаю цінністю для суспільства, але не соціальною;
- 5 – вважаю цінністю і для мене і для суспільства, але не соціальною;
- 6 – зовсім не важлива для мене соціальна цінність, але важлива для суспільства;
- 7 – важлива для мене соціальна цінність, але зовсім не важлива для суспільства;
- 8 – важлива соціальна цінність і для мене і для суспільства;
- 9 – дуже важлива соціальна цінність для мене, але для суспільства не дуже важлива;
- 10 – дуже важлива соціальна цінність для суспільства, але для мене не дуже важлива;
- 11 – дуже важлива соціальна цінність і для мене і для суспільства;

За кількістю набраних балів у процесі виконання завдань визначався рівень сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за інтелектуальним критерієм (за означеним питальником): від 0 до 54 балів – соціальні цінності сформовані на низькому рівні; від 55 до 110 – на середньому; від 111 до 165 – на достатньому, і від 166 до 220 – на високому рівні. Результати діагностичного зрізу за цим питальником наведено у таблиці 2.1.

З таблиці 2.1. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за розробленим нами питальником соціальні цінності в контрольній та експериментальних групах сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей.

Таблиця 2.1

Рівні сформованості соціальних цінностей за інтелектуальним критерієм на констатувальному етапі (за методикою “Питальник сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії”)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	19
		достатній	25
		середній	31
		низький	25
ЕГ-1	27	високий	17
		достатній	20
		середній	34
		низький	29
ЕГ-2	25	високий	19
		достатній	21
		середній	51
		низький	9
ЕГ-3	27	високий	17
		достатній	20
		середній	53,4
		низький	9,6

Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 25 % респондентів, в ЕГ-1 – 29 %, в ЕГ-2 – 9 %, в ЕГ-3 – 9,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 31 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 34 %, 51 %, 53,4 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовано в КГ у 25 % студентів, в ЕГ-1 – 20 %, ЕГ-2 – 21 %, ЕГ-3 – 20 %. На високому рівні знаходиться 19 % респондентів у КГ, 17 % – в ЕГ-1; 19 % – в ЕГ-2, 17 % – в ЕГ-3. Відтак, ми з’ясували, що в більшості студентів (60,5 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

У вихованні сучасної молоді дуже важливе місце відводиться класифікації цінностей. У багатьох авторів це питання потребує уточнення. В контексті нашої дисертаційної роботи було проведено опитування за

допомогою методики С. Галкіна „Особистість як система цінностей” [54, с. 73-77], адаптованої для студентів історичної спеціальності вищих педагогічних навчальних закладів (див. додаток В). Суть її полягала в тому, що студентам пропонувалося класифікувати цінності з поданого списку, які було умовно розподілено на три групи: демократичні, тоталітарні та загальнолюдські. Ця методика дає змогу проаналізувати здатність студентів розрізняти ці три групи цінностей, а також орієнтуватися на демократичні і загальнолюдські цінності, що дуже важливо для майбутніх учителів історії в контексті демократизації нашої країни.

Для виявлення ієрархічної структури соціальних цінностей особистості студентам було запропоновано переписати цінності в порядку значущості для себе і для суспільства. Загальнолюдські цінності більшість студентів визнало важливими. Що стосується демократичних і тоталітарних цінностей, то їх студентам було важко диференціювати і визначити їх важливість особливо для суспільства. Це обумовлювалося специфікою сучасного посттоталітарного суспільства, тим, що не зруйновано багато старих стереотипів тоталітарного суспільства в історичній свідомості та самосвідомості українського народу. Маючи достатній рівень знань з історії України і світової історії, студенти все ж таки утруднювалися в диференціюванні та оцінюванні цінностей, в основному демократичних і тоталітарних. На нашу думку, це відбувалося тому, що в різні історичні часи цінності змінювались у відповідності з соціально-політичними змінами у суспільстві. Проте, для декількох студентів історичної спеціальності деякі тоталітарні цінності дуже важливі. Вони це мотивували тим, що в часи Великої Вітчизняної війни деякі тоталітарні цінності допомагали дисциплінувати і зміцнити Радянську армію, що відіграло значну роль у ході війни і допомогло їй виграти. Але були і протилежні думки студентів з приводу тоталітарних цінностей, які спиралися на висловлювання деяких громадських діячів (Х. Арендт, Д. Печчі та ін.).

За результатами вищезазначених опитувань було складено картографію ієрархічної структури соціальних цінностей майбутніх учителів історії, студентів першого і четвертого курсів. Найвищу ступінь в ній (у значній кількості 45%) займали матеріальні соціальні цінності (економічні, сервісно-побутові), такі, як фінансові, кредитні, товарно-грошові відносини, а такі цінності, як кохання, здоров'я, сім'я тільки у 42% студентів посіли перше місце. Наступну за значущістю ступінь займали тоталітарні цінності, такі як авторитарність, влада, порядок, дисципліна, тощо. Наступну за значущістю ступінь посіли демократичні цінності, такі, як демократія, конституційний лад, верховенство права, законодавство і законність, свобода слова (гласність). Наступну за значущістю ступінь займали духовні соціальні цінності, такі, як мистецтво, культура, система освіти і виховання та ін.

За результатами діагностичного зрізу було також виявлено, що у 35% майбутніх учителів історії неформоване чітке диференціювання демократичних та тоталітарних цінностей.

Узагальнені результати дослідження за методикою "Особистість як система цінностей" (автор С. Галкін) [54, с. 73-77] подано в таблиці 2.2.

З таблиці 2.2. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за методикою "Особистість як система цінностей" (автор С. Галкін) соціальні цінності в контрольній та експериментальних групах сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості соціальних цінностей за інтелектуальним критерієм на констатувальному етапі (за методикою "Особистість як система цінностей" (автор С. Галкін))

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
---------------------------	-------------------	---	---

КГ	25	високий	21
		достатній	23
		середній	33
		низький	23
ЕГ-1	27	високий	20
		достатній	17
		середній	40
		низький	23
ЕГ-2	25	високий	21
		достатній	19
		середній	53
		низький	7
ЕГ-3	27	високий	20
		достатній	17
		середній	50,2
		низький	12,8

Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 23 % респондентів, в ЕГ-1 – 23 %, в ЕГ-2 – 7 %, в ЕГ-3 – 12,8 %. Середній рівень виявили в КГ – 33 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 40 %, 53 %, 50,2 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовано в КГ у 23 % студентів, в ЕГ-1 – 17 %, ЕГ-2 – 19 %, ЕГ-3 – 17 %. На високому рівні знаходиться 21 % респондентів у КГ, 20 % – в ЕГ-1; 21 % – в ЕГ-2, 20 % – в ЕГ-3. Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (60,5 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

Узагальнений результат діагностичних зрізів констатувального етапу дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії в контрольній та експериментальних групах за інтелектуальним критерієм подано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Загальні рівні сформованості соціальних цінностей за інтелектуальним критерієм в контрольній та експериментальних групах (констатувальний етап)

Досліджуван а	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
---------------	----------------	--	---

група			
КГ	25	високий	20
		достатній	24
		середній	32
		низький	24
ЕГ-1	27	високий	18,5
		достатній	18,5
		середній	37
		низький	26
ЕГ-2	25	високий	20
		достатній	20
		середній	52
		низький	8
ЕГ-3	27	високий	18,5
		достатній	18,5
		середній	51,8
		низький	11,2

З таблиці 2.3 ми бачимо, що за інтелектуальним критерієм соціальні цінності майбутніх учителів історії в контрольній групі на високому рівні сформовані у 20 %; на достатньому – у 24 %; на середньому – у 32 %; на низькому – у 24 % студентів. В першій експериментальній групі соціальні цінності на високому рівні сформовані у 18,5 %; на достатньому – у 18,5 %; на середньому – у 37 %; на низькому – у 26 % студентів. В другій експериментальній групі соціальні цінності на високому рівні сформовані у 20 %; на достатньому – у 20 %; на середньому – у 52 %; на низькому – у 8 % студентів. В третій експериментальній групі соціальні цінності на високому рівні сформовані у 18,5 %; на достатньому – у 18,5 %; на середньому – у 51,8 %; на низькому – у 11,2 % студентів.

Отже, одержані результати діагностичних зрізів свідчать, що за інтелектуальним критерієм на констатувальному етапі дослідження соціальні цінності майбутніх учителів історії сформовані в усіх групах приблизно однаково. У всіх групах переважає середній та низький рівень сформованості соціальних цінностей (в середньому в 60,5 % студентів). На високому і

достатньому рівнях соціальні цінності сформовані в середньому лише у 39,5 % студентів. Отже, в більшості студентів (60,5 %) за інтелектуальним критерієм соціальні цінності сформовані недостатньо.

Для визначення рівня сформованості соціальних цінностей за емоційно-вольовим критерієм ми використовували такі методики:

- 1) Питальник щодо визначення рівнів сформованості політичної толерантності особистості [110, с. 159];
- 2) діагностику комунікативної толерантності (автор В. Бойко) [230, с. 149-153].

Нами було запропоновано майбутнім учителям історії дати оцінку висловлюванням питальника, розробленого нами (див. додаток Л). За результатами питальника рівень політичної толерантності студента визначався, як і в попередньому опитуванні, за кількістю набраних балів: від 0 до 3 балів – політична толерантність знаходиться на високому рівні; від 4 до 8 балів – на достатньому; від 9 до 16 – на середньому і від 17 до 24 – на низькому рівні. При інтерпретації даних та визначенні рівня сформованості толерантності майбутніх вчителів історії (в тому числі і політичної толерантності) ми скористалися критеріями та рівнями її сформованості у студентів, запропонованими О. Яцієм [247].

Результати діагностичного зрізу за питальником сформованості політичної толерантності особистості подано у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості політичної толерантності за емоційно-вольовим критерієм на констатувальному етапі (за питальником сформованості політичної толерантності особистості)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості політичної толерантності	%
КГ	25	високий	15
		достатній	9
		середній	31
		низький	45

ЕГ-1	27	високий	17
		достатній	12,6
		середній	24,4
		низький	46
ЕГ-2	25	високий	10
		достатній	12
		середній	78
		низький	-
ЕГ-3	27	високий	12,2
		достатній	12,2
		середній	28,5
		низький	47,1

З таблиці 2.4. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за

розробленим нами питальником політична толерантність в контрольній та експериментальних групах сформована приблизно однаково.

В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості політичної толерантності. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 45 % респондентів, в ЕГ-1 – 46 %, в ЕГ-2 – 0 %, в ЕГ-3 – 47,1 %. Середній рівень виявили в КГ – 31 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 24,4 %, 78 %, 28,5 %. На достатньому рівні політична толерантність сформована в КГ у 9 % студентів, в ЕГ-1 – 12,6 %, ЕГ-2 – 12 %, ЕГ-3 – 12,2 %. На високому рівні знаходиться 15 % респондентів у КГ, 17 % – в ЕГ-1; 10 % – в ЕГ-2, 12,2 % – в ЕГ-3. Відтак, ми з'ясували, що в переважній більшості студентів (75 %) політична толерантність недостатньо сформована.

Важливе місце в діагностиці політичної толерантності, як однієї з найважливіших соціальних цінностей, займає визначення рівня комунікативної толерантності. Це зумовлено тим, що, зазвичай, політична толерантність особистості виявляється під час спілкування. Отже, наступна методика, яку ми використовували у своєму констатувальному експерименті була „Діагностика комунікативної толерантності В. Бойко” [230, с. 149-153] (див. додаток М). Цю методику було використано для підтвердження або скасування результатів попереднього дослідження рівня сформованості політичної толерантності та для виявлення рівня сформованості комунікативної толерантності майбутніх учителів історії.

Респондентам пропонувалося оцінити себе в дев'ятьох запропонованих нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція. Відповіді треба було проставляти (“V” чи “+”) в одній з чотирьох стовпчиків. Після цього треба було оцінити кожну відповідь за чотирьохбальною системою:

- 0 – балів – зовсім невірно,
- 1 – вірно до деякої міри (несильно),
- 2 – вірно в значній мірі (значно),

3 – вірно найвищою мірою (дуже сильно).

Зазначена методика дозволила визначити такі прояви поведінки особистості:

- наскільки особистість здатна приймати чи не приймати індивідуальності людей, що зустрічаються їй;
- чи немає в неї тенденції оцінювати людей, виходячи з власного “Я”;
- якою мірою категоричні чи незмінні оцінки особистості на адресу навколишніх;
- у якому ступені особистість вміє приховувати чи згладжувати неприємні враження при зіткненні з некоммунікбельними людьми;
- чи є в неї схильність переробляти і перевиховувати партнера;
- у якому ступені особистість схильна підганяти партнерів під себе, робити їх зручними;
- чи властива особистості така тенденція поведінки як помста;
- у якому ступені вона терпима до дискомфортних станів навколишніх;
- які адаптаційні здібності особистості у взаємодії з людьми;

Після ознайомлення респондентів з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності, їм пропонувалося підрахувати суму балів, отриманих ними за всіма ознаками, і зробити висновок: чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності. Максимальне число балів, які можна заробити – 135, свідчить про абсолютну нетерпимість до навколишніх, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Так само неймовірно одержати нуль балів – свідчення терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях [230, с. 149-153].

Результати діагностичного зрізу констатувального етапу за методикою “Діагностика комунікативної толерантності” (автор В. Бойко) [230, с. 149-153] подано в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Рівні сформованості комунікативної толерантності за емоційно-вольовим критерієм на констатувальному етапі (за методикою “Діагностика комунікативної толерантності” (автор В. Бойко))

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості комунікативної толерантності	%
КГ	25	високий	17
		достатній	7
		середній	33
		низький	43
ЕГ-1	27	високий	20
		достатній	9,6
		середній	27,4
		низький	43
ЕГ-2	25	високий	14
		достатній	12
		середній	74
		низький	-
ЕГ-3	27	високий	10
		достатній	10
		середній	30,7
		низький	49,3

З таблиці 2.5. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за методикою “Діагностика комунікативної толерантності” (автор В. Бойко) комунікативна толерантність в контрольній та експериментальних групах сформована приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості комунікативної толерантності. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 43 % респондентів, в ЕГ-1 – 43 %, в ЕГ-2 – 0 %, в ЕГ-3 – 49,3 %. Середній рівень виявили в КГ – 33 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3

відповідно 27,4 %, 74 %, 30,7 %. На достатньому рівні комунікативна толерантність сформована в КГ у 7 % студентів, в ЕГ-1 – 9,6 %, ЕГ-2 – 12 %, ЕГ-3 – 10 %. На високому рівні знаходиться 17 % респондентів у КГ, 20 % – в ЕГ-1; 14 % – в ЕГ-2, 10 % – в ЕГ-3. Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (75,1 %) комунікативна толерантність недостатньо сформована.

Узагальнений результат діагностичних зрізів констатувального етапу дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії в контрольній та експериментальних групах за емоційно-вольовим критерієм подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Загальні рівні сформованості соціальних цінностей за емоційно-вольовим критерієм в контрольній та експериментальних групах (констатувальний етап)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	16
		достатній	8
		середній	32
		низький	44
ЕГ-1	27	високий	18,5
		достатній	11,1
		середній	25,9
		низький	44,5

З таблиці 2.6. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії у контрольній та експериментальних групах за емоційно-вольовим критерієм соціальні цінності сформовані не однаково.

Продовження таблиці 2.6

ЕГ-2	25	високий	12
		достатній	12
		середній	76
		низький	-

ЕГ-3	27	високий	11,1
		достатній	11,1
		середній	29,6
		низький	48,2

Але в усіх групах за емоційно-вольовим критерієм переважають середній та низький рівні сформованості соціальних цінностей майбутніх вчителів історії. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 44 % респондентів, в ЕГ-1 – 44,5 %, в ЕГ-2 – 0 %, в ЕГ-3 – 48,2 %. Середній рівень виявили в КГ – 32 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 25,9 %, 76 %, 29,6 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 8 % студентів, в ЕГ-1 – 11,1 %, ЕГ-2 – 12 %, ЕГ-3 – 11,1 %. На високому рівні знаходиться 16 % респондентів у КГ, 18,5 % – в ЕГ-1; 12 % – в ЕГ-2, 11,1 % – в ЕГ-3. Враховуючи це, ми бачимо, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за емоційно-вольовим критерієм за допомогою означених діагностичних методик їх соціальні цінності сформовані переважно на середньому і низькому рівнях (в середньому у 75 % студентів), і лише у 25 % студентів вони сформовані на високому і достатньому рівнях.

Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (75 %) за емоційно-вольовим критерієм соціальні цінності недостатньо сформовані.

Діагностику за мотиваційним критерієм ми проводили за допомогою таких методик:

- 1) морфологічний тест життєвих цінностей (автори: В. Сопов, Л. Карпушина) [282];
- 2) методика "Ціннісні орієнтації" (автор М. Рокич) [283];
- 3) експрес-діагностика соціальних цінностей особистості [230, с. 13-14];

- 4) питальник щодо визначення рівнів сформованості патріотизму особистості [153, с. 27-28].

На сьогоднішній день однією з найбільш розповсюджених є методика вивчення ціннісних орієнтацій М. Рокича [283]. Вона ґрунтується на прямому ранжуванні списку цінностей. Ця обставина змушує багатьох учених сумніватися в результатах цієї методики, через те, що вони дуже залежать від адекватності самооцінки досліджуваного. Тому дані, одержані за допомогою тесту Рокича бажано підкріплювати даними інших методик.

М. Рокич розрізняє дві групи цінностей: термінальні – впевнення в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути; інструментальні – впевнення в тому, що якийсь образ дій або якість особистості є переважним в будь-якій ситуації. Цей розподіл відповідає традиційному розподілу на цінності-цілі та цінності-засоби.

Під час використання методики М. Рокича [283] (див. додаток Б) респондентам було надано два списки цінностей (по 18 в кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на карточках. У списках випробувані привласнюють кожній цінності ранговий номер, а картки розкладають одна по одній у порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати. Спочатку подавався набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Аналізуючи ієрархію цінностей, було звернено особливу увагу на їх групування випробуваними у змістовні блоки на різних підставах. Так, наприклад, було виділено "конкретні" і "абстрактні" цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя і т.ін. Інструментальні цінності, здебільшого, були згруповані в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і т.д. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтації. Вивчалась і індивідуальна закономірність. В деяких

випадках було помічено ознаки несформованості в респондента системи цінностей і навіть нещирість відповідей.

Для визначення мотиваційно-ціннісної структури особистості під час констатувального експерименту, крім методики М. Рокича використовувалася методика „Морфологічний тест життєвих цінностей” В. Сопова, Л. Карпушиної [282] (див. додаток Е).

Основним діагностичним конструктом МТЖЦ є термінальні цінності. Під терміном "цінність" автори розуміють ставлення суб'єкта до явища, життєвого факту, об'єкту та суб'єкту, і визнання його як такого, що має життєву важливість.

Питальник спрямований на вивчення індивідуальної системи цінностей людини з метою кращого розуміння змісту її дії або вчинку.

До конструкції питальника входить шкала вірогідності ступеня бажання в людини соціального схвалення її вчинків. Чим вище результат, тим більше поведінка випробуваного (на вербальному рівні) відповідає схвалюваному зразку. Критичний поріг - 42 бали, після якого результати можна визнати недостовірними.

Морфологічний тест життєвих цінностей складається зі 112 тверджень, кожне з яких випробуваному необхідно оцінювати за 5-бальною системою.

Під час обробки та інтерпретації даних було підсумовано бали відповідей відповідно до ключа. В такий спосіб, було одержано первинні тестові результати. У шкалі вірогідності при підрахунку враховувався знак. Усі відповіді зі знаком мінус інвертувалися. Так, якщо випробуваний ставив 5 балів у відповіді на твердження, що належить до шкали вірогідності, то їм відповідав 1 бал. Якщо ж за твердження з негативним значенням випробуваний ставить 1 бал, то йому відповідало 5 балів.

Після підрахунків усі результати заносилися до таблиці. Запропоновані цінності належать до різноспрямованих груп: духовно-

моральні цінності й егоїстично-престижні (прагматичні). Це концептуально важливо для визначення спрямованості діяльності особистості чи групи. До першого належать: саморозвиток, духовна задоволеність, креативність і активні соціальні контакти, що відбивають морально-ділову спрямованість. Відповідно, до другої підгрупи цінностей належать: престиж, досягнення, матеріальне становище, збереження індивідуальності. Вони, у свою чергу, відбивають егоїстично-престижну спрямованість особистості.

При всіх низьких значеннях - спрямованість особистості невизначена. Вона не надає переваги певному цілепокладанню. При всіх високих балах - спрямованість особистості суперечлива, внутрішньоконфліктна. При високих балах цінностей 1-ї групи спрямованість особистості є гуманістичною, 2-ї групи - прагматичною [282]. Результати діагностичного зрізу за цією методикою наведено в таблиці 2.7.

З таблиці 2.7 видно, що у контрольній та експериментальних групах на констатувальному етапі дослідження соціальні цінності майбутніх учителів історії за методикою “Морфологічний тест життєвих цінностей” (автори: В. Сопов, Л. Карпушина) сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 17 % респондентів, в ЕГ-1 – 49,3 %, в ЕГ-2 – 9 %, в ЕГ-3 – 43,5 %.

Таблиця 2.7

Рівні сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм на констатувальному етапі (за методикою “Морфологічний тест життєвих цінностей” (автори: В. Сопов, Л. Карпушина))

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	5
		достатній	19
		середній	59
		низький	17

ЕГ-1	27	високий	2,6
		достатній	15,9
		середній	32,2
		низький	49,3
ЕГ-2	25	високий	3
		достатній	21
		середній	67
		низький	9
ЕГ-3	27	високий	12,2
		достатній	6,3
		середній	38
		низький	43,5

Середній рівень виявили в КГ – 59 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 32,2 %, 67 %, 38 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 19 % студентів, в ЕГ-1 – 15,9 %, ЕГ-2 – 21 %, ЕГ-3 – 6,3 %. На високому рівні знаходиться 5 % респондентів у КГ, 2,6 % – в ЕГ-1; 3 % – в ЕГ-2, 12,2 % – в ЕГ-3. На високому і достатньому рівнях соціальні цінності сформовані тільки в середньому приблизно у 25 % студентів. У переважній більшості студентів (у середньому близько 79 %) соціальні цінності сформовані на середньому та низькому рівнях. Відтак, ми з'ясували, що в переважній більшості студентів контрольної та експериментальних груп (близько 79 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

Для підтвердження результатів вищеописаних досліджень сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії було використано ряд діагностичних методик різних авторів. Однією з них була „Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості”, авторами якої є М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов [230, с. 13-14] (див. додаток Г). Зазначена методика дає можливість виявити особистісні, професійні і соціально-психологічні орієнтації і переваги студентської молоді.

Респондентам пропонувалося 16 тверджень. Треба було оцінити для себе значимість кожного з них у балах за схемою: 10 (неважливо), 20, 30,

40 ... 100 (дуже важливо). Під час обробки та інтерпретації результатів необхідно було розподілити бали відповідно до таблиць (див. додаток Г), в яких цифри в розділах відповідали номерам відповідних тверджень. Чим вище підсумкова кількість балів у кожному розділі, тим більшу цінність представляє для респондента зазначений напрямок. При цьому, чим ближче один до одного значення в усіх восьми розділах, тим більше різнобічною людиною вона є [230, с. 13-14].

Результати діагностичного зрізу за методикою "Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості" подано в таблиці 2.8.

З таблиці 2.8. видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за методикою "Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості" в контрольній та експериментальних групах вони сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 17 % респондентів, в ЕГ-1 – 49,3 %, в ЕГ-2 – 9 %, в ЕГ-3 – 43,5 %. Середній рівень виявили в КГ – 59 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 32,2 %, 67 %, 38 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 21 % студентів, в ЕГ-1 – 15,9 %, ЕГ-2 – 21 %, ЕГ-3 – 6,3 %. На високому рівні знаходиться 3 % респондентів у КГ, 2,6 % – в ЕГ-1; 3 % – в ЕГ-2, 12,2 % – в ЕГ-3.

Таблиця 2.8

Рівні сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм на констатувальному етапі (за методикою "Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості")

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	3
		достатній	21
		середній	59
		низький	17

ЕГ-1	27	високий	2,6
		достатній	15,9
		середній	32,2
		низький	49,3
ЕГ-2	25	високий	3
		достатній	21
		середній	67
		низький	9
ЕГ-3	27	високий	12,2
		достатній	6,3
		середній	38
		низький	43,5

У переважної більшості студентів (в середньому близько 79 %) соціальні цінності сформовані на середньому та низькому рівнях, і тільки у 21 % студентів соціальні цінності сформовані на високому та достатньому рівнях. Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (79 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

Отже, при використанні цієї методики було підтверджено попередні дослідження за допомогою інших діагностичних зрізів. У переважної більшості студентів (близько 79 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

Для визначення рівня сформованості патріотизму, ми використовували групу діагностичних методів, серед яких студентам було запропоновано наш власний питальник [153, с. 27-28] (див. додаток Н), в якому необхідно було оцінити наведені висловлювання за трьохбальною системою: 0 балів – зовсім не вірно; 1 бал – вірно в деякій мірі (не завжди вірно); 2 бали – абсолютно вірно.

У відповідності з кількістю балів визначався приблизний рівень сформованості патріотизму студентів: від 0 до 8 – низький рівень; від 9 до 12 – достатній рівень; від 13 до 16 – середній рівень; від 17 до 24 – високий

рівень. Результати діагностичного зрізу за питальником сформованості патріотизму особистості подано в таблиці 2.9.

З таблиці 2.9 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості патріотизму як соціальної цінності майбутнього учителя історії за розробленим нами питальником в контрольній та експериментальних групах він сформований приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості патріотизму. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 15 % респондентів, в ЕГ-1 – 47,1 %, в ЕГ-2 – 7 %, в ЕГ-3 – 45,5 %. Середній рівень виявили в КГ – 61 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 34,4 %, 69 %, 36 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 19 % студентів, в ЕГ-1 – 13,7 %, ЕГ-2 – 19 %, ЕГ-3 – 8,5 %. На високому рівні знаходиться 5 % респондентів у КГ, 4,8 % – в ЕГ-1; 5 % – в ЕГ-2, 10 % – в ЕГ-3.

Таблиця 2.9

Рівні сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм на констатувальному етапі дослідження (за питальником сформованості патріотизму особистості)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості патріотизму	%
КГ	25	високий	5
		достатній	19
		середній	61
		низький	15
ЕГ-1	27	високий	4,8
		достатній	13,7
		середній	34,4
		низький	47,1
ЕГ-2	25	високий	5
		достатній	19
		середній	69
		низький	7
		високий	10

ЕГ-3	27	достатній	8,5
		середній	36
		низький	45,5

Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (79 %) патріотизм недостатньо сформований.

Узагальнений результат діагностичних зрізів констатувального етапу дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за мотиваційним критерієм подано в таблиці 2.10.

З таблиці 2.10 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії в контрольній, першій й другій експериментальних групах за мотиваційним критерієм вони сформовані приблизно однаково.

Таблиця 2.10

Загальні рівні сформованості соціальних цінностей за мотиваційним критерієм в експериментальній та контрольних групах (констатувальний етап)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	4
		достатній	20
		середній	60
		низький	16
ЕГ-1	27	високий	3,7
		достатній	14,8
		середній	33,3
		низький	48,2
ЕГ-2	25	високий	4
		достатній	20
		середній	68
		низький	8
ЕГ-3	27	високий	11,1
		достатній	7,4
		середній	37
		низький	44,5

В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 16 % респондентів, в ЕГ-1 – 48,2 %, в ЕГ-2 – 8 %, в ЕГ-3 – 44,5 %. Середній рівень виявили в КГ – 60 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 33,3 %, 68 %, 37 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 20 % студентів, в ЕГ-1 – 14,8 %, ЕГ-2 – 20 %, ЕГ-3 – 7,4 %. На високому рівні знаходиться 4 % респондентів у КГ, 3,7 % – в ЕГ-1; 4 % – в ЕГ-2, 11,1 % – в ЕГ-3. Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (79 %) соціальні цінності за мотиваційним критерієм недостатньо сформовані.

За поведінковим критерієм ми проводили діагностику за допомогою таких методик:

- 1) визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) (автори: П. Іванов, Є. Колобова) [230, с. 31-33];
- 2) діагностика реальної структури ціннісних орієнтації особистості (автор: С. Бубнова) [230, с. 26-28];
- 3) питальник щодо визначення рівнів сформованості соціальної відповідальності особистості [110, с. 158-159];
- 4) методика "Шкала сумлінності" (автори: В. Мельников, Л. Ямпольский) [230, с.163-164];
- 5) самооцінка професійно-гуманістичних якостей майбутнього вчителя історії (адаптована методика О. Яція) [246, с. 51-52];
- 6) індивідуального спостереження за поведінкою студентів, їх соціальною активністю;

Для визначення найбільш важливих для особистості життєвих ціль-цінностей у процесі констатувального експерименту використовувалася методика П. Іванова і Є. Колобова „Визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест)” [230, с. 31-33] (див. додаток Д). Зазначена методика є однією з різновидів вербальних проєктивних тестів. Запропонований набір

Must-тем дозволив визначити п'ятнадцять життєвих цілей-цінностей у студентів перших і четвертих курсів історико-філологічного факультету. Респондентам пропонувалося продовжити надруковані на виданому бланку пропозиції (див. додаток Д).

Для обробки даних, одержаних за допомогою цього тесту, не існує стандартизованої процедури. Немає таких Must-тем, що досліднику пропонується знайти серед відповідей випробуваних. Тому для кожної вибірки і для кожного випробуваного, виділялося індивідуально-унікальний набір повинностей. Використовувався список цінностей, узятий з методики “Життєві цілі” (Е. Дісл, Р. Райан у модифікації Н. Ключевой і В. Чіркова) [230, с. 31-33]. Під час обробки та інтерпретації даних особливу увагу ми звертали на соціальну активність студентів і сформованість соціальних життєвих цінностей, таких, як: воля, відкритість і демократія в суспільстві; служіння людям; багатство духовної культури; міжособистісні контакти і спілкування; багате духовно-релігійне життя. Тому що ці цінності, на нашу думку, повинні бути сформовані в кожного вчителя історії. Результати діагностичного зрізу за цією методикою подано в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11
Рівні сформованості соціальних цінностей за поведінковим критерієм на констатувальному етапі (за методикою “Визначення життєвих цінностей особистості” (Must-тест) (автори: П. Іванов, Є. Колобова))

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	11
		достатній	17
		середній	39
		низький	33
ЕГ-1	27	високий	13,8
		достатній	12,1
		середній	54,5
		низький	19,6

З таблиці 2.11 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за методикою “Визначення життєвих цінностей особистості” (Must-тест) (автори: П. Іванов, Є. Колобова) вони в усіх групах сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей.

Продовження таблиці 2.11

ЕГ-2	25	високий	15
		достатній	41
		середній	39
		низький	5
ЕГ-3	27	високий	10,1
		достатній	15,8
		середній	43,5
		низький	30,6

Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 33 % респондентів, в ЕГ-1 – 19,6 %, в ЕГ-2 – 5 %, в ЕГ-3 – 30,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 39 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 54,5 %, 39 %, 43,5 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 17 % студентів, в ЕГ-1 – 12,1 %, ЕГ-2 – 41 %, ЕГ-3 – 15,8 %. На високому рівні знаходиться 11 % респондентів у КГ, 13,8 % – в ЕГ-1; 15 % – в ЕГ-2, 10,1 % – в ЕГ-3.

Відтак, ми з’ясували, що в більшості студентів (66 %) за цією методикою соціальні цінності недостатньо сформовані.

Для визначення структури ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя історії також було використано діагностичну методику С. Бубнова „Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості” [230, с. 26-28] (див. додаток Ж), що спрямована на вивчення реалізації ціннісних орієнтацій особистості в реальних умовах життєдіяльності.

Респондентам пропонувався список запитань, на які треба було відповісти “так” чи “ні”. У бланку відповідей це відповідно “+” чи “-”, які

потрібно проставити поряд з номером питання. Ступінь виразності кожної з поліструктурних ціннісних орієнтації особистості визначалася за допомогою ключа, представленого в бланку відповідей. [230, с. 26-28].

За даними цієї методики було визначено, що у студентів на високому рівні позитивні ціннісні орієнтації були сформовані в середньому у 14%. Серед позитивних відповідей респондентів переважали орієнтації на такі цінності, як: допомога і милосердя щодо інших людей; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування. На достатньому рівні позитивні ціннісні орієнтації були сформовані в середньому у 20% студентів. Серед позитивних відповідей студентів переважали орієнтації на такі цінності, як: соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; допомога і милосердя до інших людей; здоров'я. На середньому рівні позитивні ціннісні орієнтації були сформовані в середньому у 45,5 % студентів. Серед позитивних відповідей студентів переважали орієнтації на такі цінності, як: соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; здоров'я; любов. У 20,5 % студентів позитивні ціннісні орієнтації були сформовані на низькому рівні. Серед позитивних відповідей переважали орієнтації на такі цінності, як: приємне проведення часу, відпочинок, здоров'я. Результати діагностичного зрізу за цією методикою подано в таблиці 2.12.

З таблиці 2.12 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за методикою “Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості” (автор: С. Бубнова) вони в усіх групах сформовані приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 31 % респондентів, в ЕГ-1 – 18,6 %, в ЕГ-2 – 3 %, в ЕГ-3 – 29,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 41 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 55,5 %, 41 %, 44,5 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 15 % студентів, в ЕГ-1 – 11,1 %, ЕГ-2

– 39 %, ЕГ-3 – 14,8 %. На високому рівні знаходиться 13 % респондентів у КГ, 14,8 % – в ЕГ-1; 17 % – в ЕГ-2, 11,1 % – в ЕГ-3.

Таблиця 2.12
Рівні сформованості соціальних цінностей за поведінковим критерієм на констатувальному етапі (за методикою “Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості” (автор: С. Бубнова))

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
КГ	25	високий	13
		достатній	15
		середній	41
		низький	31
ЕГ-1	27	високий	14,8
		достатній	11,1
		середній	55,5
		низький	18,6
ЕГ-2	25	високий	17
		достатній	39
		середній	41
		низький	3
ЕГ-3	27	високий	11,1
		достатній	14,8
		середній	44,5
		низький	29,6

У переважної більшості студентів (в середньому у 66 %) вони сформовані на середньому та низькому рівнях, і тільки у 34 % – на високому і достатньому.

Відтак, ми з’ясували, що в більшості студентів (66 %) за цією методикою соціальні цінності недостатньо сформовані.

Однією з найважливіших соціальних цінностей майбутнього учителя історії є соціальна відповідальність. Тому наступний питальник, який ми використовували під час констатувального етапу дослідження, було розроблено для діагностики рівня сформованості соціальної відповідальності

особистості. Враховуючи науковий досвід вітчизняних і зарубіжних авторів у вивченні соціальної відповідальності особистості, нами було створено опитувальник сформованості соціальної відповідальності особистості та апробовано його під час здійснення професійної підготовки майбутніх учителів історії (див. додаток 3).

Питальник щодо визначення рівнів сформованості соціальної відповідальності складається з 21-го висловлювання, яке необхідно оцінити за трьохбальною системою: 0 балів – зовсім не вірно; 1 бал – вірно в деякій мірі (не завжди вірно); 2 бали – абсолютно вірно. Він показує, наскільки студент є відповідальною особою перед суспільством, друзями, і взагалі, людьми, що його оточують. У відповідності з кількістю набраних балів визначається приблизний рівень сформованості соціальної відповідальності особистості: від 0 до 14 – низький рівень; від 15 до 21 – достатній рівень від 22 до 28 – середній рівень; від 29 до 42 – високий рівень. Результати діагностичного зрізу за цим питальником подано в таблиці 2.13.

З таблиці 2.13 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, за розробленим нами питальником, соціальна відповідальність в усіх групах сформована приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості соціальних цінностей. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 32 % респондентів, в ЕГ-1 – 17,6 %, в ЕГ-2 – 4 %, в ЕГ-3 – 28,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 40 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 56,5 %, 40 %, 45,5 %. На достатньому рівні соціальна відповідальність сформована в КГ у 16 % студентів, в ЕГ-1 – 10,1 %, ЕГ-2 – 40 %, ЕГ-3 – 13,8 %. На високому рівні знаходиться 12 % респондентів у КГ, 15,8 % – в ЕГ-1; 16 % – в ЕГ-2, 12,1 % – в ЕГ-3. У переважній більшості студентів (у середньому 66%) соціальна відповідальність сформована на середньому та низькому рівнях, і тільки у 34 % – на високому і достатньому рівнях.

Таблиця 2.13.

Рівні сформованості соціальних цінностей за поведінковим критерієм на констатувальному етапі (за питальником сформованості соціальної відповідальності особистості)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальної відповідальності	%
КГ	25	високий	12
		достатній	16
		середній	40
		низький	32
ЕГ-1	27	високий	15,8
		достатній	10,1
		середній	56,5
		низький	17,6
ЕГ-2	25	високий	16
		достатній	40
		середній	40
		низький	4
ЕГ-3	27	високий	12,1
		достатній	13,8
		середній	45,5
		низький	28,6

Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (66 %) за цим питальником соціальна відповідальність недостатньо сформована.

Для виміру ступеня поваги до соціальних цінностей, норм і етичних вимог ми використовували методику "Шкала сумлінності" В. Мельникова і Л. Ямпольського [230, с.163-164] (див. додаток К). Для осіб з високим значенням фактора сумлінності характерні такі особливості особистості, що впливають на мотивацію поведінки, як почуття відповідальності, в тому числі і соціальної, сумлінність, стійкість моральних принципів. У своїй поведінці вони керуються почуттям боргу, строго дотримуються етичних стандартів, завжди прагнуть до виконання соціальних вимог; висока сумлінність звичайно сполучається з гарним самоконтролем.

На бланку для відповіді (див. додаток К) респондентам пропонувався ряд тверджень. При згоді з твердженням поруч з ним треба було поставити знак "+" ("так"), при незгоді – знак "-" ("ні"). За кожну позитивну відповідь нараховувалось по 1 балу і підраховувалась їх сума. Згідно з цією методикою, чим більшу суму балів набрав опитуваний, тим більше в нього виражені совісність, почуття відповідальності [230, с. 163-164].

За даними цієї методики вдалося визначити рівень сумлінності респондентів, що стало одним з методів дослідження рівня соціальної відповідальності. Результати діагностичного зрізу за цією методикою подано у таблиці 2.14. З таблиці 2.14 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, за методикою "Шкала сумлінності" (автори: В. Мельников, Л. Ямпольський), сумлінність в усіх групах сформована приблизно однаково. В усіх групах переважає середній і низький рівні сформованості сумлінності. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 30 % респондентів, в ЕГ-1 – 16,6 %, в ЕГ-2 – 5 %, в ЕГ-3 – 30,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 42 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 57,5 %, 39 %, 43,5 %. На достатньому рівні сумлінність сформована в КГ у 14 % студентів, в ЕГ-1 – 9,1 %, ЕГ-2 – 41 %, ЕГ-3 – 15,8 %. На високому рівні знаходиться 14 % респондентів у КГ, 16,8 % – в ЕГ-1; 15 % – в ЕГ-2, 10,1 % – в ЕГ-3. У переважної більшості студентів (у середньому 66%) сумлінність сформована на середньому та низькому рівнях, і тільки у 34 % – на високому і достатньому рівнях. Відтак, ми з'ясували, що в переважної більшості студентів (66 %) сумлінність недостатньо сформована.

Таблиця 2.14

Рівні сформованості соціальних цінностей за поведінковим критерієм на констатувальному етапі (за методикою "Шкала сумлінності" (автори: В. Мельников, Л. Ямпольський))

Досліджуван а	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
------------------	-------------------	---	---

група			
КГ	25	високий	14
		достатній	14
		середній	42
		низький	30
ЕГ-1	27	високий	16,8
		достатній	9,1
		середній	57,5
		низький	16,6
ЕГ-2	25	високий	15
		достатній	41
		середній	39
		низький	5
ЕГ-3	27	високий	10,1
		достатній	15,8
		середній	43,5
		низький	30,6

Також для визначення сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії було використано такий метод, як самооцінка професійно-гуманістичних якостей майбутнього вчителя історії (адаптована методика О. Яція [246, с. 51-52]). Для цього було запропоновано таку тестову карту оцінки професійно-гуманістичних якостей майбутнього вчителя історії (див. додаток Ф).

Узагальнений результат діагностичних зрізів констатувального етапу в експериментальних та контрольних групах за поведінковим критерієм подано у таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Загальні рівні сформованості соціальних цінностей за поведінковим критерієм в експериментальній та контрольних групах (констатувальний етап)

Досліджуван а група	Кількість осіб	Рівні сформованості соціальних цінностей	%
		високий	12

КГ	25	достатній	16
		середній	40
		низький	32
ЕГ-1	27	високий	14,8
		достатній	11,1
		середній	55,5
		низький	18,6
ЕГ-2	25	високий	16
		достатній	40
		середній	40
		низький	4
ЕГ-3	27	високий	11,1
		достатній	14,8
		середній	44,5
		низький	29,6

З таблиці 2.15 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, за поведінковим критерієм, в усіх групах вони сформовані приблизно однаково. Так, на низькому рівні в контрольній групі перебуває 32 % респондентів, в ЕГ-1 – 18,6 %, в ЕГ-2 – 4 %, в ЕГ-3 – 29,6 %. Середній рівень виявили в КГ – 40 %, в ЕГ-1, ЕГ-2, ЕГ-3 відповідно 55,5 %, 40 %, 44,5 %. На достатньому рівні соціальні цінності сформовані в КГ у 16 % студентів, в ЕГ-1 – 11,1 %, ЕГ-2 – 40 %, ЕГ-3 – 14,8 %. На високому рівні знаходиться 12 % респондентів у КГ, 14,8 % – в ЕГ-1; 16 % – в ЕГ-2, 11,1 % – в ЕГ-3. В контрольній, другій та третій експериментальних групах соціальні цінності в більшості студентів сформовані на середньому та низькому рівнях. Тільки в другій експериментальній групі в більшості студентів за поведінковим критерієм переважає достатній і середній рівні сформованості соціальних цінностей, а на низькому рівні соціальні цінності сформовані тільки в 4% студентів. Але в цій групі тільки досить у незначної кількості студентів (16 %) спостерігається сформованість соціальних цінностей на високому рівні за поведінковим критерієм. У переважної більшості студентів усіх груп

(у середньому 66%) соціальні цінності сформовані на середньому та низькому рівнях, і тільки у 34 % – на високому і достатньому рівнях. Відтак, ми з'ясували, що в більшості студентів (66 %) соціальні цінності недостатньо сформовані.

Використані під час констатувального експерименту діагностичні методики надали нам можливість отримати певні уявлення про рівень сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за кожним критерієм. Крім ієрархії соціальних цінностей студентської молоді нам вдалося визначити рівень сформованості таких важливих для майбутніх вчителів історії соціальних цінностей, як толерантність, в тому числі політична толерантність, патріотизм, соціальна відповідальність.

Розглянемо загальну таблицю одержаних результатів за визначеними критеріями сформованості соціальних цінностей на констатувальному етапі дослідження (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Загальні рівні сформованості соціальних цінностей на констатувальному етапі дослідження в експериментальних та контрольній групах за критеріями сформованості соціальних цінностей

Досліджуванa група	Кількість осіб	Критерії Рівні	Інтелек- % туальний	Емоційно- % вольовий	Мотивацій- ний %	Поведінко- вий %	За сф соціал. за всі
ЕГ-3	27	ВИСОКИЙ	18,5	11,1	11,1	11,1	
		ДОСТАТНІЙ	18,5	11,1	7,4	14,8	
		СЕРЕДНІЙ	51,8	29,6	37	44,5	
		НИЗЬКИЙ	11,2	48,2	44,5	29,6	
ЕГ-2	25	ВИСОКИЙ	20	12	4	16	
		ДОСТАТНІЙ	20	12	20	40	
		СЕРЕДНІЙ	52	76	68	40	
		НИЗЬКИЙ	8	-	8	4	
ЕГ-1	27	ВИСОКИЙ	18,5	18,5	3,7	14,8	
		ДОСТАТНІЙ	18,5	11,1	14,8	11,1	
		СЕРЕДНІЙ	37	25,9	33,3	55,5	
		НИЗЬКИЙ	26	44,5	48,2	18,6	
КГ	25	ВИСОКИЙ	20	16	4	12	
		ДОСТАТНІЙ	24	8	20	16	
		СЕРЕДНІЙ	32	32	60	40	
		НИЗЬКИЙ	24	44	16	32	

З даних таблиці 2.16 видно, що на констатувальному етапі дослідження сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії у контрольній та трьох експериментальних групах за всіма визначеними критеріями соціальні цінності сформовані приблизно однаково.

В усіх групах за всіма критеріями на високому рівні соціальні цінності сформовані в середньому приблизно лише у 13 % студентів; на достатньому – приблизно у 17 %; на середньому – приблизно у 45 %; на низькому – у 25 %. Отже, результати проведеного констатувального експерименту свідчать, що в переважної більшості студентів (у середньому приблизно 70 %) за всіма означеними критеріями в усіх групах переважають середній та низький рівні сформованості соціальних цінностей, і тільки у 30 % – високий і достатній. Тобто соціальні цінності майбутніх учителів історії на констатувальному етапі дослідження сформовані недостатньо.

Одержані дані підтверджують необхідність впровадження експериментальної методики формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки.

2.2. Реалізація педагогічних умов формування соціальних цінностей у майбутніх учителів історії

Завданням формувального експерименту була реалізація педагогічних умов формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки.

Формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії залежить від багатьох факторів та умов. Тлумачний словник С. Ожегова визначає умову як обставину, від якої щось залежить, як вимогу, що висувається однією зі сторін; як усний чи письмовий договір про що-небудь; як правила, встановлені в певній сфері життя, діяльності [165, с. 826].

Н. Посталюк вважає, що педагогічні умови – це сукупність заходів, спрямованих на підвищення ефективності педагогічної діяльності [176].

Під соціально-педагогічною умовою ми розуміємо фактор, який може бути цілеспрямовано, свідомо створений суб'єктами взаємодії (викладачем, групою викладачів, декількома колективами) для якихось позитивних, спланованих змін у педагогічному процесі. Під соціальним фактором ми розуміємо рушійну силу, причину якогось процесу, який поряд з умовами визначає вектори його розвитку. Педагогічні умови як причини якихось спланованих змін більш прогнозовані та більше піддаються контролю, незважаючи на складність їх формування, планування, конструювання, діагностування. Педагогічні умови – це обставини, від яких залежить і за яких відбувається процес формування соціальних цінностей у студентів.

В ході експериментальної роботи як гіпотезу було визначено педагогічні умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки:

- забезпечення аксіологічної освіти та формування системи соціальних уявлень;
- стимулювання мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії;
- максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності.

На формувальному етапі дослідження з чотирьох груп студентів, які брали участь в експерименті на констатувальному етапі, було довільно виділено контрольну та три експериментальні. Першу педагогічну умову ми реалізовували в першій експериментальній групі, першу і другу умови – у другій експериментальній групі, а в третій експериментальній групі нами було реалізовано всі три педагогічні умови. У контрольній групі педагогічні умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії не реалізовувались.

Для впровадження першої педагогічної умови формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії нами було розроблено навчальний спецкурс “Соціальні цінності, їх роль та місце в суспільстві” (див. додаток П). Навчальний спецкурс розрахований на 24 години, з них 12 годин – лекції і 12 годин – практичні заняття. Спецкурс містить у собі 4 теми. Розглянемо особливості вивчення кожної з них.

Тема 1. Сутність поняття «соціальна цінність».

В ході вивчення цієї теми особливу увагу ми приділяли питанням визначення соціальних цінностей у психолого-педагогічній літературі; висвітленню і розкриттю функцій соціальних цінностей у суспільстві та їх зміні в історичному процесі.

Тема 2. Вплив сформованості соціальних цінностей на професійну діяльність майбутнього вчителя історії.

При вивченні цієї теми було розкрито сутність взаємозв'язку соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом, зроблено теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом. Було розглянуто погляди вчених на соціально-історичний досвід та історичну свідомість. Велику увагу було приділено вивченню політичної толерантності та патріотизму як одних з найголовніших соціальних цінностей майбутнього вчителя історії.

Тема 3. Діагностика сформованості соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи.

Основним завданням вивчення цієї теми було навчити майбутніх учителів історії проводити діагностику соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи, використовуючи різні методики. Також ми ставили перед собою завдання навчити студентів створювати власні діагностичні методики, що було реалізовано під час практичних занять. Такі заходи сприяли формуванню соціальних цінностей майбутніх учителів історії.

Тема 4. Методика формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи.

На лекційних заняттях було розкрито студентам теоретико-методологічний аспект формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи, надано практичні рекомендації з проблеми розробки власних методик формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. На практичних заняттях під час вивчення цієї теми особливу увагу ми звертали на розробку студентами методики формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. Такі заходи сприяли закріпленню засвоєних студентами соціальних цінностей.

Під час формувального експерименту було проведено соціально-

педагогічний тренінг з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки. Соціально-педагогічний тренінг виступав інтегральним засобом формування соціальних цінностей. Його важливим елементом був комплекс вправ, спрямованих на формування соціальних цінностей. Провідними цінностями визначено такі, як політична толерантність, соціальна відповідальність та патріотизм. Саме формуванню цих соціальних цінностей і приділялась особлива увага у процесі формувального етапу експерименту, оскільки, як нам вбачається, формування всієї системи соціальних цінностей особистості має комплексний характер та відбувається впродовж не тільки навчання у вищому навчальному закладі, а й упродовж усього життя.

Отже, звернемо увагу на комплекс вправ та дидактичних ігор, який було використано під час проведення соціально-педагогічного тренінгу в експериментальних групах.

Для допомоги учасникам в оволодінні ранжуванням цінностей, побудові їх в ієрархії нами було використано вправу “Десять заповідей” [277]. Завданням учасників було придумати 10 заповідей - деяких загальнолюдських законів, обов'язкових для дотримання кожною людиною. На цьому етапі ми записували кожен пропозицію, що надійшла. Після того, як 10 заповідей було зібрано, ми запропонували студентам проранжувати їх: вибрати спочатку найменш цінну заповідь з десяти, потім найменш цінну з дев'яти, що залишилися і т.д. Усі заповіді фіксувалися на дошці.

Спираючись на концепцію Е. Ямбурга [245] щодо використання історичного матеріалу у виховній роботі, поряд з вищеописаною вправою ми спробували проаналізувати закони та соціальні цінності різних історичних епох. Матеріалом для аналізу та визначення їх загальнолюдського, демократичного чи тоталітарного характеру служили закони Солона, Ману, Хамурапі. Ці закони було відібрано серед інших законів тому, що вони мали чітку соціальну спрямованість, у них містилися певні соціальні цінності,

характерні для цих суспільств і які задекларовано у відповідних правах та обов'язках. Студентам було запропоновано пригадати цей історичний матеріал і зробити порівняльний аналіз соціальних цінностей, які закріплювались в цих законах.

Студенти намагалися на підставі конкретного історичного матеріалу визначити засади правових норм зазначеної епохи. Цей матеріал у процесі педагогічної практики в подальшому дав їм змогу під час викладання курсу історії формувати історичну свідомість учнів.

Для створення стратегічного плану життя майбутніх учителів історії на найближчі 5 років і мотивуючого девізу на найближчі 2 місяці нами було використано вправу “План мого майбутнього” [278]. Нами було роздано учасникам алгоритм картини майбутнього. Студентам було дано завдання спробувати побудувати картину майбутнього. Кожен повинен був визначити свою мету на 5 років уперед і записати цю мету в себе в зошиті.

Запитання алгоритму допомогли студентам досить чітко намалювати картину майбутнього. Головними з них були такі: Ким ви будете через 5 років? Яку Ви одержите до цього часу додаткову освіту? Який буде Ваш щомісячний прибуток? Як Ви будете себе почувати? Якими будуть Ваші перспективи на майбутнє?

Якщо ці запитання не цілком збігалися з уявленнями студентів про власне майбутнє, то їм пропонувалось задати собі інші. Це могли бути запитання про їхні досягнення в бізнесі, перспективи сімейного життя, наукові здійснення і т.п. Студенти повинні були намалювати дійсно бажану для них картину майбутнього через 5 років і записати це в зошиті.

Ця робота вимагає досить глибокого занурення в себе, самоаналізу. Вона повинна протікати органічно і займати стільки часу, скільки необхідно. Тому на її виконанні було надано необмежений час. Далі студентам треба було визначити, що вони повинні зробити протягом кожного з цих 5-ти років, щоб домогтися цієї мети. Їм пропонувалось написати, що повинно бути

зроблено в 2006 році? У 2007? У 2008? У 2009? У 2010? На цю роботу було надано теж достатню кількість часу.

Далі студентам пропонувалось обміркувати, що повинно бути зроблене протягом найближчих 3-х місяців для того, щоб вони могли просунути до мети. Кожному треба було сформулювати свій девіз. На формулювання девізів було надано близько 10-15 хвилин. Потім ті, хто міг показати свій девіз всім іншим, вставили його у свій бейдж. Якщо девіз дуже особистий, його, звичайно, можна нікому не показувати. Далі студентам пропонувалось встати, походити по аудиторії, вчитатися в девізи інших...

Ці девізи повинні були допомогти студентам мотивувати себе протягом найближчих 3 місяців. Картку пропонувалося носити із собою в кишені і діставати її всякий раз, коли вони будуть почувати себе розгубленими, збентеженими, відчувати що втратили мету. Через 3 місяці студентам потрібно було сформулювати новий девіз, і потім повторювати це через кожні 3 місяці.

Наприкінці року одержаний результат зіставлявся з метою на рік. При досягненні мети студент заохочувався. Після цього студенту треба було уточнити свою мету на наступний рік і прийняти на себе певні зобов'язання, що передбачають деякі позбавлення в тому випадку, якщо мета не буде досягнута в наступному році.

Студенту пропонувалося повідомити якомога більшій кількості людей про свій намір домогтися поставленої мети. На карту буде поставлене його ім'я. Крім того в такий спосіб формуються певні елементи соціальної відповідальності особистості, а саме – відповідальність за свої слова.

Соціально-педагогічний тренінг містив у собі також гру з профадаптації, що має назву "Пошук вигоди" [279]. Відомо, що цінності творчості реалізуються через один з основних видів людської діяльності - працю. Людина сама привносить визначений особистісний зміст у свою

роботу, виражаючи в ній свої здібності й індивідуальні особливості. Розуміння змісту своєї праці робить її значно більш продуктивною і творчою.

Метою цієї гри було надати можливість учасникам змоделювати ключові моменти і типові ситуації, що можуть зустрітися людині в процесі освоєння нової професії, в цьому разі вчителя історії, а також усвідомити, що при бажанні і творчому підході в будь-якій професії є свої вигоди, зона найближчого професійного розвитку і перспективи кар'єрного росту.

Завданнями, що розв'язувались у процесі гри, були: активізація мотиваційної сфери, сфери ціннісних орієнтацій і адаптаційних резервів учасників. Крім цього в кожного учасника гри з'явилася можливість сформуванню адекватну самооцінку і цілісне уявлення про себе як про особистість, здатну на творче подолання бар'єрів на шляху професійного самовизначення.

Учасникам гри у формі лекції-дискусії пропонувалося обговорити одну з найбільш розповсюджених концепцій мотивації, ієрархічну структуру основних категорій людських потреб, поданої А. Маслоу [149]:

- фізичні потреби: їжа, вода, відпочинок;
- у безпеці і впевненості в майбутньому: притулок, гарантії життя;
- соціальні: у приналежності до чого-небудь, соціальній взаємодії, прихильності, підтримці, прийнятті іншими;
- особистісні чи егоїстичні: у повазі, самоповазі, особистих досягненнях, компетентності, визнанні;
- пізнавальні: знати, вміти, розуміти, досліджувати;
- естетичні: у гармонії, симетрії, порядку, красі, справедливості;
- у самовираженні: реалізації потенціалу й особистісному росту.

Піраміда потреб у процесі групового обговорення була трансформована в такий спосіб:

1) фізіологічні потреби: заробіток, приробіток; їжа; одяг; сон; відпочинок; здоров'я; фізичне навантаження;

2) потреби в безпеці: гарантії життя; впевненість у завтрашньому дні; житло; страхування; охорона;

3) соціальні потреби: приналежність до групи чи справи; соціальна взаємодія, спілкування; статус "працюючої людини"; дружба; любов; підтримка;

4) особистісні (чи егоїстичні) потреби: незалежність; самоповага; самоствердження; схвалення, визнання; подяка; авторитет; престиж; статус;

5) потреби в самоактуалізації (самовираженні): пізнання нового; кар'єрні досягнення, досягнення життєвих цілей; творчість; краса, гармонія; воля; самовдосконалення.

По закінченні обговорення було підведено підсумки. При цьому інша група виступала в ролі експертів, що відслідковують реальність досягнення задоволення пропонованих потреб у зазначеній професії.

Особливу увагу під час цієї гри приділялося професії вчителя історії. У пошуках змісту свого життя людина постійно зіштовхується з проблемою вибору власного шляху, дороги, якою вона буде рухатися. Роблячи вибір і приймаючи рішення, людина повинна, усвідомлюючи досвід минулого, відбивати сьогодення і бачити перспективи майбутнього.

Гра "Пошук вигоди" допомогла учасникам зробити правильний вибір шляху свого подальшого професійного росту.

Для корекції ієрархічної структури особистості, в комплексі з іншими методами, нами було використано вправу "Цінності" [280]. Учасникам групи було пред'явлено список можливих людських цінностей: цікава робота; гарна обстановка в країні; суспільне визнання; матеріальний статок; любов; Батьківщина; задоволення, розваги; самовдосконалення; воля; справедливість; доброта; чесність; щирість; віра; цілеспрямованість.

Потім кожному пропонувалося вибрати зі списку п'ять найголовніших для нього цінностей і дві цінності, що не дуже значущі в цей момент. Після етапу індивідуальної роботи учасники поєднувалися в малі підгрупи (по 3-4

чоловіка) і обговорювали свої варіанти. Надалі відбулося загальногрупове обговорення, під час якого учасники ділилися своїми враженнями.

Важливим елементом соціально-педагогічного тренінгу були вправи з формування патріотизму та політичної толерантності.

Під час формування патріотизму в комплексі з іншими методиками було використано вправу “Ми патріоти”. Суть її полягала в такому. Учасники вправи (група студентів) сіли колом. Нами було пояснено правила дискусії і обрано предмет в якості мікрофона, який подано першому учаснику, якому надано слово. Говорити міг тільки той учасник, який тримає мікрофон. Необхідність наявності цього предмету пояснюється тим, що він немов би гарантує тому, хто його тримає, те, що його дійсно вислухають. Надавалося слово кожному учаснику по-черзі, поки не були вислухані всі. Ці правила вчать студентів не тільки слухати, а й чекати своєї черги, для того, щоб висловитися. Крім того, тримаючи мікрофон, легше говорити, тому що це займає руки і заспокоює.

Було запропоновано тези для обговорення, які стосуються почуття патріотизму:

- 1) де я хотів би жити, якщо можна було б обрати будь-яке місце на Землі;
- 2) яку користь я можу принести своїй Батьківщині;
- 3) в чому різниця між поняттями: “патріотизм”, “націоналізм”, “шовінізм”, “фашизм”;
- 4) що я відчуваю, коли сплачую державі штраф?
 - а) як справжній патріот радію за свою державу, що “система працює”;
 - б) виявляю невдоволення;
- 5) що схожого між поняттями “патріотизм” та “соціальна відповідальність”?

Подібна дискусія допомагає не тільки виявити все різноманіття думок, а й, у першу чергу, зрозуміти, як важливо мати можливість виразити свої почуття і вислухати інших, в чому студенти впевнилися на практиці.

Метою вправи „Політичні дебати” було: 1) розвивати мовлення студентів, вміння послідовно і обґрунтовано висловлювати свою думку; 2) формувати політичну толерантність, як одну з найголовніших соціальних цінностей майбутніх учителів історії, вміння вислухати свого опонента та знайти компроміс в деяких важливих питаннях.

Вправа проводилась у два етапи. На першому етапі експериментальну групу було умовно розподілено на три однакові за кількістю учасників підгрупи, кожна з яких стала представником певної політичної партії: перша підгрупа представляла інтереси політичного блоку “Наша Україна”, друга підгрупа – Опозиційного блоку “Не так!”, третя підгрупа – Комуністичної партії України. Кожна підгрупа обрала собі лідера зі свого складу. Політична партія, як транслятор політичної думки певної групи громадян, відіграє важливу роль у формуванні їхніх соціальних цінностей. Так, наприклад, у комуністів переважає сформованість тоталітарних цінностей: дисципліни, авторитаризму та ін.; у представників ліберально-демократичних партій переважають демократичні цінності: свобода, демократія, гласність, патріотизм. Вчителю історії, під час здійснення своєї професійної діяльності, дуже часто доводиться викладати учням навчальний матеріал, який містить певну інформацію стосовно різноманітних політичних партій та їх ролі в історичному процесі людства. Вчитель історії, під час проведення уроку, аналізує діяльність політичних партій, адже вся історія людства пронизана політичними подіями. Такого самого аналізу вчитель вимагає і від учнів. Але вчитель історії в школі є не тільки істориком, а й у першу чергу – педагогом. Обов’язком будь-якого педагога в школі є виховання підростаючого покоління, прищеплення учням навичок правильної поведінки, чемного поводження з однолітками, формування їх ціннісної

сфери, в тому числі і соціальних цінностей, таких, як патріотизм, політична толерантність тощо. Для цього в учителя історії і в самого повинні бути сформовані соціальні цінності: політична толерантність, патріотизм, демократія, вільне вираження політичних думок. Тому нами було застосовано вправу, в якій ми запропанували майбутнім учителям історії висловити свої політичні думки, або зіграти певну політичну роль, створивши політичні партії та дотримуючись при цьому політичної толерантності під час дискусії зі своїми опонентами з приводу політичних думок. Під час цієї вправи ми стежили, щоб всі аргументи сторін були підкріплені історичними фактами, а отже, ця вправа сприяла також й історичному мисленню студентів.

Учасникам було надано час (10-15 хвилин) для того, щоб кожна підгрупа пригадала основні положення програм тих політичних сил, яких вони представляють у цьому тренінгу, а також основні моменти їх політичної діяльності протягом останнього часу. Після цього кожній підгрупі було дано завдання розробити план розвитку країни на майбутні 4 роки відповідно до програми тієї політичної сили, яку представляла підгрупа. На це завдання було надано теж 10-15 хвилин. Після цього слово було надано лідерам підгруп, які оголосили результати роботи. Далі було проведено обговорення кожного пункту програм, починаючи зі схожих політичних думок і закінчуючи обговоренням тих думок, які в кожній підгрупі відрізнялись. Виходячи зі спостережень за роботою кожної підгрупи журі намагалося оцінити політичну толерантність кожної підгрупи. Його було обрано до початку тренінгу. Журі не належало до жодної з підгруп, а отже, і висловлювало об'єктивне судження з приводу оцінки. Журі оцінювало насамперед експресивний, етичний та інші аспекти комунікації.

На другому етапі підгрупам було запропоновано створити свої власні (нові) політичні партії, створити програми цих партій і відстоювати свою думку під час дискусії відповідно до політичних поглядів підгрупи. У своїх політичних програмах ці партії висвітлювали тільки основні моменти своїх

політичних думок. Програми партій склалися з урахуванням найбільш прийнятних елементів програм протилежних політичних сил.

Як приклад, було запропоновано підгрупам внести до своїх програм своє ставлення до вже приготовлених тез, записаних на дошці. Ці тези відображали найсучасніші проблеми політичного, економічного та соціального життя держави:

1. Україна в геополітичному просторі. (Орієнтація на ЄС чи співдружність з Росією, Білоруссю, Казахстаном і т.ін.)
2. Екологічні проблеми в Україні.
3. Шляхи подолання економічної кризи.
4. Погляди на реформи в системі освіти.
5. Зміцнення національної грошової одиниці.
6. Шляхи подолання безробіття.
7. Погляди на приватну власність (власність на землю, житло, інше майно).

Вправа досягла своєї мети в достатній мірі. Свідченням цього може бути те, що вдалося навчити учасників знаходити компроміс з більшої частини питань, що були поставлені на обговорення. Під час вправи приділялась увага тому, щоб компроміс був конструктивним, тобто політичні сили не йшли на поводу одна в одній. Вони аргументовано відстоювали свою власну думку і діяли за принципом “конструктивної опозиції”, дбали в першу чергу про інтереси держави, а не окремої політичної сили [112].

Наступна вправа, яку було нами використано, має назву “Спільний розв’язок проблеми” [120, с. 320-324]. Коли між двома студентами виникає конфліктна ситуація, (в тому числі й на політичному підґрунті) завжди краще дати можливість розв’язати її самим студентам.

Метою цієї вправи було запропонувати інструкцію щодо досягнення ситуації “виграш / виграв” шляхом спільного розв’язку проблеми.

Задум, що надано в цій справі, може використовуватися як підґрунття для розв'язку будь-якої проблеми. Візьмемо для прикладу політичний конфлікт.

Ми розпочали обговорення з такого запитання: “Що спільного мають між собою такі заняття: футбол; бейсбол; судові розгляди; політичні вибори; війни ?

Вислухавши відповіді студентів на це запитання, ми підвели студентів до такого формулювання їх спільної відповіді: “У всіх наведених видах діяльності є переможці та переможені”.

Справа в тому, що багато життєвих ситуацій побудовано за принципом “виграш / програш”. Здається, що для того, щоб стати переможцем, необхідно обов'язково знищити когось. Однак, якщо ми розглянемо стандартну команду, яка перемогла, і звернемо увагу на складові її успіху, то стане зрозуміло, що члени команди не тільки працюють разом для досягнення загальної мети, але ще й піклуються один про одного. Сила команди збільшується паралельно з особистісним ростом кожного з її учасників. Це означає, що в такій групі не може бути програвших, тому що в будь-якому разі проблема, яка виникла, автоматично стає загальною справою, а прийняте рішення дозволяє кожному досягти успіху.

Далі студентам пропонується на власному досвіді переконатися у вищесказаному. Для цього нами було проведено мозковий штурм проблем, які найбільш часто виникають під час навчально-виховного процесу, зосереджуючи увагу на політичних конфліктах. Наприклад:

1) Студент підтримує політичну партію, яку більше ніхто, крім нього в групі не підтримує. Що треба зробити, щоб у групі не було “білої ворони” на політичному підґрунті?

2) Група розділилась на “помаранчових” і “біло-голубих”. Як не допустити зіпсування нормальних відносин між студентами?

3) Політична більшість групи робить психологічний тиск на політичну меншість. Як знайти шлях до примирення?

Далі було проведено мозковий штурм шляхів розв'язку проблем, які дозволяють, щоб виграли обидві сторони.

Наступною вправою, яка була нами використана під час проведення соціально-педагогічного тренінгу була вправа “Розв'язок конфліктів” [120, с. 325-330]. Метою її було навчити студентів виступати в ролі посередника під час розв'язку конфліктної ситуації, в якій учасники, що потрапили до неї, самостійно розібратися не можуть.

Кроки процесу розв'язку конфліктів перераховано в додатку до вправи (див. додаток Р.1). Спочатку було повторено їх зі студентами. Потім було організовано демонстраційну рольову гру, до якої було залучено двох студентів, що представляють конфліктну ситуацію, і четверо, які грають роль посередника. Було ознайомлено їх із процесом, обговорюючи послідовно кожен пункт і відповідаючи на запитання, що виникли.

Групу було розподілено на підгрупи по 6 чоловік і наданий час на те, щоб студенти вирішили між собою, хто буде виконувати ту чи іншу роль. Далі було вибрано одну загальну конфліктну ситуацію, яку обігрували всі групи.

Коли всі групи закінчили розгляд проблеми, їх було зібрано для загальної дискусії. Після з'ясування, як кожна з груп розв'язала конфлікт, було обговорено цінність запропонованого процесу і те, як його можна використовувати при розв'язку конфліктів в аудиторії, університеті, вдома і т.д.

Далі було продовжено програвання ситуацій по малих групах, поки всі не одержали можливість побувати в ролі посередника.

Для формування соціальної активності в комплексі вправ з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії було проведено вправу “Проекти для суспільства” [120, с. 347-354].

Метою цієї справи було дати поради тим, хто хоче стати активним членом суспільства. Використовуючи процес творчого підходу прийняття рішень, було проведено мозковий штурм проектів для служби суспільству, що можуть бути здійснені групою студентів чи університетом.

Далі було проведено комплекс вправ з формування соціальної відповідальності. Першою з них була вправа "Визначення відповідальності" [120, с. 185-187].

Мета її полягала в тому, що студентам було подано кілька визначень поняття "відповідальність", такі, як "здатність відповісти за свої вчинки" й "уміння визнавати себе причиною того, що відбувається в його житті".

У ході справи студенти мали змогу задуматися над тим, що таке відповідальність, і дати їй своє власне визначення, що допомогло їм зрозуміти, коли вони відповідальні, а коли - ні. Для цього було роздано додаток "Відповідальність-безвідповідальність" (див. додаток Р.2). У першій частині (див. додаток Р.2.1) студентам необхідно було прочитати твердження і відзначити, які з них вони вважають відповідальними, а які - ні. По закінченні їх увагу було звернено на твердження в колонці "безвідповідальність" і поставлено студентам таке запитання: „Що їх поєднує?” Після цього ми звернули їх увагу на стовпчик "відповідальність" і поставили питання: „Чим вони схожі?”

У другій частині (див. додаток Р.2.2) студентам було запропоновано прочитати список ситуацій і вирішити, відповідальна чи безвідповідальна кожна з них.

Після цього було розбито студентів на пари для порівняння відповідей. Якщо відповідь хоча б на одне питання не збігалася, ми прохали їх об'єднатися з іншою парою для порівняння.

Використовуючи те, що вони довідалися за допомогою запитань додатку, а також іншу отриману інформацію про відповідальність, ми

попросили студентів написати, що вони розуміють під поняттям “відповідальність” і яке значення воно має в їхньому житті.

Наприкінці студенти мали можливість поділитися з партнерами своїми думками, прочитати визначення один одного, зробити необхідні, на їх погляд, пропозиції і коментарі.

У процесі діагностики сформованості соціальної відповідальності ми виявили в якому напрямі соціальна відповідальність у певної особи ще не досить сформована. Відповідно до цього, кожному учаснику опитування було надано картку з індивідуальним завданням у тому напрямку, в якому зазначена несформованість соціальної відповідальності. Наприклад, у процесі діагностики у студента Н. було помічено несформованість соціальної відповідальності в напрямку освіти. Йому було дано картку з тезою: ”Якісна освіта людини – майбутня користь для суспільства.” За цією тезою студенту пропонувалося скласти план-конспект бесіди, або розповіді з елементами бесіди для учнів-старшокласників і провести цей захід під час позакласної виховної години на практиці в школі.

Слід звернути увагу на те, що розповідь, яку повинен був підготувати студент, може містити проблемну ситуацію. Наприклад, на початку заходу вчитель зачитує таку проблемну ситуацію: “Лікар Н., навчаючись у медичному університеті, здобув недостатню підготовку і припустився помилки у встановленні діагнозу пацієнта, що зашкодило його здоров’ю...” Далі вчитель розповідає про важливість якісної освіти, наголошуючи в першу чергу на тому, що кожен, хто її здобуває, несе особисту відповідальність перед суспільством під час виконання своїх професійних обов’язків. Учням пропонується навести інші приклади того, як неякісна освіта може зашкодити іншим членам суспільства, в тому числі незнання окремих предметів: математики, фізики, хімії, біології та інших, відповідно до професії, яку обирає людина. Після цього відбувається обговорення наведених прикладів та підведення підсумків виховного заходу.

У студентів під час підготовки подібних заходів формується уявлення про соціальну відповідальність. Ця робота виконувалась індивідуально в аудиторії, після чого студентам було запропоновано оголосити результати своєї роботи й обговорити їх у колі однокурсників, майбутніх колег.

Багато вчених (Р. Хмелюк, О. Яцій [233] та ін.) вважають, що важливим аспектом формування толерантності у майбутніх учителів історії є розвиток комунікативних якостей. Однією з необхідних умов ефективного розвитку комунікативних якостей є формування навичок осмисленого слухання. Тому наступні вправи, які ми використали під час формувального експерименту, були спрямовані саме на формування цих навичок.

Метою вправи “Трата” [120, с. 292-294] було надати студентам можливість потренуватись у використанні навичок осмисленого слухання в ситуації, коли вся група працює над розв’язком будь-якої проблеми.

Групу було розбито на підгрупи по 6-7 чоловік. Кожна підгрупа повинна була вибрати спостерігача, що мав стежити за дотриманням правил. Ця людина не брала участі в роботі підгрупи. Було роздано додаток до вправи “Трата” (див. додаток Р.3) й описано задану ситуацію: “Багатий спонсор пожертвував 500 гривень на потреби підгрупи. Ваше завдання полягає в тому, щоб вирішити, як витратити ці гроші. У додатку, що ви отримаєте, подано можливі варіанти. У вашої підгрупи є двадцять хвилин, щоб прийти до консенсусу. Якщо вибір не буде зроблений за відведений час, гроші будуть передані іншій підгрупі”.

Було висловлено ще одне правило: “Перш, ніж висловити свою думку, ви повинні повторити й обґрунтувати точку зору попередньої людини. Спостерігачі будуть стежити за виконанням цього правила”.

За дві хвилини до закінчення часу було попереджено учасників і припинено обговорення. Представник від кожної підгрупи повинен був розповісти про прийняте рішення, і про те, в який спосіб воно було досягнуто. Далі було розпочато розмову про навички слухання й обговорено з

групою, як їх використання вплинуло на ухвалення рішення. Ставилися такі запитання:

- Яким чином це допомагало чи заважало?
- Як можна ці навички застосувати в іншій життєвій ситуації?

Для вдосконалення навичок спілкування - активного слухання й уміння ясно виражати свої думки ми використали вправу “Операція на серці” [120, с. 295-296].

На початку проведення вправи групу було розподілено на підгрупи по 6-7 чоловік. Кожна підгрупа повинна була обрати суддю, який повинен стежити за тим, щоб усі виконували правила. Він не брав участі в дискусії. Кожній підгрупі було роздано додаток "Операція на серці" (див. додаток Р.4) та пояснено студентам правила. Їм було надано 20 хвилин на те, щоб прийти до групового рішення.

Кожен з них міг висловити свою думку. Слухачам необхідно було повторити чи підтвердити те, що було сказано попереднім виступаючим. Усі висловлення повинні були бути продуманими і побудованими з використанням "Я - заяви". Відтак, кожному твердженню передували фрази типу: “Я думаю...”; “Я почуваю...”; “На мою думку...”; ”Як мені здається...”; “Щодо мене, то...”

За дві хвилини до кінця встановленого часу було попереджено студентів про завершення обговорення. Одна людина від кожної підгрупи розповіла про рішення, якого вони дійшли. Потім було проведено заключну дискусію про спірні питання, порушені в цій вправі, і важливість осмисленого слухання й говоріння.

Окремою формою виховної роботи з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії ми використали написання студентами письмових творчих робіт. Теми цих робіт були такими:

1. Соціальні ідеали Київської Русі.
2. Демократичні цінності українського народу.

3. Соціальні ідеали видатних діячів української культури, історії, літератури, мистецтва.
4. Соціальні цінності українців під владою Польщі (Річ Посполита).
5. Соціальні цінності УРСР.
6. Соціальні цінності Незалежної України.

Написання цих творів ми рекомендували викладачам історичних та педагогічних дисциплін проводити під час практичних занять з історії України, історії педагогіки.

Для спонукання студентів на надання один одному підтримки задля досягнення бажаного результату нами було використано взаємне тренерство “Переоцінка цінностей” [120, с. 308-309]. Нами було роздано копії додатку "Взаємне тренерство: переоцінка цінностей" (див. додаток С). Кожен знайшов собі партнера і вирішив, хто буде першим відповідати на запитання. Студенти пригадали одну зі своїх цілей, потім по-черзі потренували один одного, використовуючи запитання з додатку. Коли студенти закінчили, їх було зібрано для спільного обговорення. Було також обговорено й інші способи взаємної підтримки. Після проведення взаємного тренерства було підведено підсумок, акцентовано на позитивних та негативних моментах.

Наступну умову – стимулювання мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії – ми реалізовували під час проведення спеціально організованої педагогічної практики (з виховної роботи). Специфіка цієї педагогічної практики полягала в тому, що студентам було подано спеціальні цілеспрямовані завдання під час її проходження. Під час проведення педагогічної практики ми використовували методичні рекомендації О. Яція, які стосувались гуманізації виховного процесу [246].

Педагогічну практику було організовано в такий спосіб:

- 1) розроблено спеціальну програму педагогічної практики;
- 2) поставлено низку завдань з формування соціальних цінностей учнів;

- 3) підібрано та розроблено тести, анкети, за допомогою яких студенти досліджували соціальні цінності учнів;
- 4) використовуючи виховний потенціал уроків історії, ми давали завдання студентам виокремити соціальні цінності, які пройшли еволюційний шлях протягом історичного процесу, з метою їх аналізу та формування сучасних позитивних соціальних цінностей в учнів;
- 5) студенти повинні були вивчити ієрархію цінностей учнівського колективу.

Головним завданням педагогічної практики (з виховної роботи) ми ставили формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. Студенти проходили педагогічну практику у старших класах. Тому завдання, які ми підібрали для реалізації студентами під час педагогічної практики відповідають віковим і психологічним особливостям старшокласників. Деякі вправи, які проводилися із старшокласниками, були розроблені самими студентами під час вищезазначеного соціально-педагогічного тренінгу, який проводився з ними попередньо.

Студентам було запропоновано провести діагностування ієрархічної структури цінностей старшокласників, використовуючи декілька діагностичних методик, зокрема було використано активізуючий питальник-жарт „Як поживаєш ?” М. Пряжнікова (див. додаток Т).

Питальник "Як поживаєш?" використовувався з метою розгляду в жартівливій формі істотних для конкретної особи старшокласника життєвих цінностей, а також для того, щоб оцінити, з погляду яких людських стереотипів подібні цінності отримують схвалення, а які - засуджуються...

Методика дозволяла працювати з групою (класом) і тривала приблизно 30-40 хвилин. Зазначена методика використовувалася під час діагностування ціннісних орієнтацій як школярів, так і студентів, переважно молодших курсів.

Загальний порядок роботи з питальником був таким.

Учитель показував на дошці, як краще підготувати бланк, а учні у своїх зошитах у клітинку, покладених так, щоб аркуші виявилися в горизонтальному положенні, змальовували такий бланк.

Далі було проведено загальну інструкцію: "Зараз Вам будуть пропонуватися пари якихось цінностей з переліку, що є у Вашому бланку. Ви повинні визначити, яка цінність для Вас важливіша, а яка - менш важлива. До початкового балу більш важливої цінності (до 10 балів) додайте +1 і відразу напишіть у бланк новий результат = 11 балам, а з початкового балу менш важливої для Вас цінності (теж з 10 балів) відніміть -1 і відразу запишіть поруч результат = 9 балам. Надалі всі цінності будуть або збільшувати свої бали, або зменшувати, здобуваючи іноді навіть негативні значення. Це і буде показником того, що для Вас більш важливо в житті, а що - менш".

Учитель зачитував пари цінностей (див. перелік питань у додатку Т), а учні у своїх бланках (див. табл. Т.1 у додатку Т) робили відповідні записи (до більш привабливих цінностей додавали бали, а з менш привабливих цінностей - віднімали).

Після зачитування всіх пар цінностей підсумкові результати за кожною з 15-ти цінностей для наочності обводились кружечком.

Учитель зачитував по кожній цінності "норми" (див. табл. Т.2 у додатку Т). Якщо з розглянутої цінності результат учня був нижче норми, то в графі "норми" він проставляв навпроти цінності знак мінус ("-"), якщо вище - знак плюс ("+"), якщо попадав в норму включно - знак нуль ("0").

Одержані результати хоч і не є коректною психодіагностичною інформацією, але все-таки орієнтовно показують, що для конкретної особи більш важливо в житті, а що не є для неї особливою "цінністю"...

Далі, якщо дозволяв час, учитель в іронічній формі визначав разом зі школярами, як поставилися б до таких ціннісних орієнтацій різні люди, що представляють ті чи інші соціальні стереотипи. Для цього ведучий спочатку

зачитував наявні стереотипи (див. табл. Т.3 у додатку Т), а учні всі разом вибирали 3-5 найбільш авторитетних для себе стереотипи, що відразу виписувалися на дошці.

"Думка стереотипу" з приводу тих чи інших ціннісних орієнтацій конкретних школярів визначалася в такий спосіб. Учитель починав зі стереотипу, випсаного в крайній правій частині бланку (це набагато зручніше для підрахунків). Зачитувалися типові для цього стереотипу ціннісні пріоритети, знаки розглянутого стереотипу за кожною цінністю. Учні повинні були відразу ж скласти ці знаки зі своїми знаками (виписаними в графі "норми"), одержаними після співвіднесення результатів з нормами і загальною сумою знаків, виписати в графі цього стереотипу. Наприклад, розглядається такий чудовий стереотип як "домогосподарка". З першої цінності (автомобіль-іномарка) в домогосподарки звичайно ж "плюс". У підлітка, після співвіднесення результатів з нормами в графі "норми", навпроти автомобіля також стоїть "плюс". У підсумку виходить два плюси, тобто вже у графі стереотипу "домогосподарка", навпроти цінності "автомобіль" робиться запис "+ +".

Якщо при додаванні знаків виявляється "плюс" і "мінус", то в підсумку - "нуль". Якщо "мінус" і "нуль", у підсумку - "мінус" і т.п.

Далі за розглянутим стереотипом підраховувалась алгебраїчна сума всіх "плюсів" і "мінусів" і підсумок виписувався внизу, під стовпчиком цього стереотипу.

Учитель відразу ж зачитував "норму" для розглянутого стереотипу. Оцінка відношення стереотипу до цінностей, на які орієнтується підліток здійснювалася за тією ж логікою. Якщо алгебраїчна сума "плюсів" і "мінусів" менше норми, то швидше за все, стереотип Вас "не дуже поважає", якщо вище - "поважає дуже навіть..." (а може і заздрити ще почне...), якщо попадаєте в норму включно, то ставлення до Вашої ціннісної орієнтації "нормальне" і спокійне.

Хоча, звичайно ж, усе це жарт (!), навіть незважаючи на використання "норм" і всіляких "розрахунків"...

У такий же спосіб розглядалися й інші цікаві (авторитетні) для підлітків стереотипи [281].

Для виявлення ціннісних орієнтацій особистоті школяра студентами було застосовано також використання конфліктно-ціннісних ситуацій, як діагностичного методу, запропонованого зарубіжним ученим Д. Фаустом [66].

Учням пропонувалася ситуація і їм потрібно було визначити, як би вони вчинили в конкретних обставинах.

Ситуація: 16-річну школярку просять допомогти у справах сімейного бізнесу, поки хворіє її батько. Їй треба буде допомагати всього кілька днів, поки він одужає. Але ці дні випадають саме на той час, коли треба готуватися до шкільних іспитів. Чи допомагати їй домашнім чи зайнятися підготовкою до іспиту? Вона повинна прийняти рішення до завтрашнього дня. Яким повинне бути її рішення?

Учнів просили зробити свій вибір у подібній ситуації. Передбачалося, що вони висловлять різні думки, запропонують різні варіанти поведіння. Кожний повинен був повідомити класу про свій вибір.

Відповіді були такими:

Василь М.: "Я б зайнявся підготовкою до іспиту".

Сашко Н.: "Я б зайнявся підготовкою до іспиту".

Олексій Л.: "Я б залишився вдома й допомагав своїй родині".

Учням пропонувалося назвати цінності, які визначили їхнє рішення. І знову допускалося, що відповіді будуть розрізнятися.

Василь М.: "Для учня не може бути нічого важливішого за навчання. Добре вчитися - наш найперший обов'язок перед суспільством".

Сашко Н.: "Найважливіше для мене - родина, але я думаю, що в остаточному підсумку зможу зробити для неї значно більше, якщо буду добре вчитися. Я зможу допомогти, коли закінчу школу".

Олексій Л.: "У мене зобов'язання насамперед перед своєю родиною. Вона для мене важливіша, ніж особисті успіхи у школі".

Цінності й прийняті на їх підставі рішення обговорювалися всім класом. При цьому треба було з'ясувати, чому обидва учні (Сашко Н. і Олексій Л.), назвавши найважливішою цінністю зобов'язання перед родиною, прийшли до двох різних рішень, чому дві різні цінності (у першого й другого учнів) призвели до однакового вибору, хоча причини в них були різні.

Учням пропонувалося обговорити всі варіанти поведінки, розглянути цінності, що лежать у їх основі, і можливі наслідки кожного типу поведінки. Їм нагадали про вихідну ситуацію, але тепер вони повинні були визначити, як самі вчинять за цих обставин і які можливі наслідки. Такого роду діяльність допомагала учням усвідомити наслідки прийнятого ними рішення й визначити цінності, що лежать в основі зробленого морального вибору.

Студентам було запропоновано дослідити рівень сформованості патріотизму старшокласників з метою його подальшого формування. Для цього студенти використовували такі методи, як педагогічне спостереження, інтерв'ювання, тестування та ін. Використовувався й питальник щодо визначення рівнів сформованості патріотизму особистості (див. додаток Н).

Студенти ставили учням запитання про те, наскільки патріотизм людини залежить від рівня її вихованості та моральних якостей (пропонувався список з 7-8 якостей). За результатами цього опитування, на думку 67% школярів, рівень сформованості патріотизму людини залежить від рівня її вихованості, порядності та моральних якостей.

За одержаними студентами-практикантами результатами в ході діагностики сформованості аксіосфери школярів, ми виявили, що на високому рівні аксіосфера сформована у 15% школярів, на достатньому рівні – у 27%; на середньому рівні – у 46% і на низькому – у 12%. Виходячи з

даних діагностичного дослідження, студенти-практиканти дійшли висновку щодо необхідності формування аксіосфери школярів.

Наступним етапом педагогічної практики (з виховної роботи) був формувальний експеримент, який проводили студенти в загальноосвітній школі під керівництвом керівника педпрактики.

Враховуючи те, що термін проходження педагогічної практики обмежений, неможливо поставити перед студентами завдання сформувати в учнів систему соціальних цінностей. Тому завданням майбутніх учителів історії було сформувати в учнів хоча б одну соціальну цінність, наприклад, патріотизм. Патріотизм, як було сказано вище, є однією з найголовніших соціальних цінностей у сучасному українському суспільстві. І саме вчителю історії необхідно приділяти найбільшу увагу формуванню патріотизму учнівської молоді, використовуючи історичний матеріал, який багатий на патріотичні моменти. “Формуючи патріотичну свідомість та патріотичні почуття, курс історії активно впливає на мотиви поведінки учнів, на виховання їхніх моральних якостей, які реалізуються в поведінці” [44, с. 50-51].

Для розв’язку цього завдання проводилося дослідження на базі загальноосвітньої школи з 7 по 11 класи. Враховуючи досвід вітчизняних учених у формуванні патріотизму учнів загальноосвітньої школи [169-171], нами було поставлено такі основні завдання дослідницької роботи:

1) досягти повної взаємодії між усіма суб'єктами виховного й освітнього процесів, а також батьками у вихованні патріотизму школярів, любові до своєї Батьківщини;

2) через різні форми роботи прищепити дитині відчуття себе як громадянина своєї країни й щирого її патріота.

Під час формувального експерименту студентами було використано такі методи: бесіда, метод наочності, метод театралізації, метод виховної ситуації, аналіз, синтез, порівняння, розповідь.

Процес вироблення соціальних уявлень з питань патріотизму здійснювався з урахуванням вікових особливостей учнів. У сьомому класі у хлопців формуються загальні уявлення про Батьківщину як про країну, де вони народилися й ростуть. Школярі середнього віку, підлітки ще схильні до сприйняття конкретного і яскравого в житті, однак процес становлення самосвідомості спонукує їх до політичного осмислення всього, що відбувається у світі й визначення свого ставлення до нього. Старші школярі прагнуть до вироблення власних ідеалів, визначення життєвих цілей, які допоможуть знайти місце в житті, вибрати професію й реалізувати себе як особистість та індивідуальність. Основна маса сучасних юнаків і дівчат здатна до глибокого засвоєння ідеї патріотизму й соціальних демократичних цінностей, відстоювання своїх переконань, самостійної оцінки політичної інформації.

Одним з елементів проведення студентами формувального експерименту була літературно-документальна композиція, присвячена дню пам'яті жертвам політичних репресій.

Героїчна історія нашої Батьківщини, літопис подвигів народу завжди були яскравим світлом, що опромінює світ сучасності й дорогу в майбутнє. Україна пережила сплески патріотизму під час Великої Вітчизняної війни. Ми гнівно й непримиренно нехтували геноцид іноземних загарбників, однак проявляли геноцид стосовно власного народу. Незмивною ганьбою залишиться в нашій історії ГУЛАГ і мільйони зіпсованих там доль.

З огляду на зазначене цілями такого заходу було:

1. Виховання поваги до досвіду минулого.
2. Викликати почуття жалю до безневинно засуджених і репресованих.
3. Показати героїзм і твердість духу в людей, які ціною власного життя відстоювали свої погляди й переконання.

Актуальність цієї теми очевидна, тому що кому, як ні нам - нащадкам в'язнів, засуджених через наклеп, донос, за приналежність до національності, розповісти людям сумну історію наших дідів і батьків. Сценарій розроблений з урахуванням вікових особливостей дітей (9-11 клас).

Форма заходу літературно-документальна композиція обрана не випадково. Дуже вдало переплелися між собою театралізація й інформаційна довідка, а також костюми всіх дієвих осіб. Важливішу роль у композиції зіграла й музика, що підсилювала трагізм і пафос слів, виражених ще й танцем. Пам'ять, звернена до минулого повинна стати історичним уроком, який не можна й небезпечно забувати. Старшокласники мало знають про умови утримання ув'язнених, тому до сценарію були включені інсценування їхнього життя в Гулазі.

Не зважаючи на тисячі життів безневинно засуджених з різних верств населення як інтелігенції, так звичайних робітників, у таборі жили надією, вірою й любов'ю. Декорації, що передають історизм подій, емоційність і чуттєвість виконавців не залишили глядачів байдужими. Зал проживав ціле життя, разом з героями, переживав і плакав.

Ще однією формою, яку студенти використовували під час виховної роботи була організація свята, присвяченого 8 березня.

"Батьківщина - мати", таке словосполучення зустрічається у творчості багатьох письменників, поетів, а також у працях мислителів і політиків: "Людині - Батьківщина як рідна мати, любить правду гірку в суперечці приймати".

Любов до Батьківщини виникає в людини з почуттям прихильності до тих місць, де він народився й виріс і з якими в нього пов'язані яскраві емоційні переживання. Про цю прихильність до рідних місць дуже добре писав Тарас Шевченко у своєму „Заповіті”:

"Як умру, то поховайте

Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій!".

Людина підростає, стає старшою, але де б вона не була, спогади про рідну домівку, її затишок вона пронесе через все життя.

Тема заходу була обрана не випадково: по-перше, це данина традиційному святу, яке було започатковано в ХХ столітті – Міжнародному Жіночому дню; по-друге, потрібно було простежити збереженість міжпоколінних зв'язків. Для того, щоб провести це свято, старшокласникам було дано завдання підібрати матеріал про мам, бабусь. Сюди ввійшли вірші, пісні, проза, засновані на історії святкування Міжнародного Жіночого дня в Україні. Спочатку це свято, було днем боротьби за права жінок, а потім і святом оспівування й шанування жіночності.

Зважаючи на це цілями даного заходу було:

- 1) ознайомлення школярів із традицією святкування 8 березня;
- 2) формування почуття любові до Батьківщини через материнську любов;
- 3) виховання патріота через любов і повагу до рідної домівки.

Розроблений сценарій урахував вікові особливості дітей, а також всі можливі емоційні прояви. В ході розробки сценарію ніхто не залишився без уваги. Прекрасні вірші, пісні були присвячені вчителям, мамам, бабусям, однокласникам.

Виступи готували самі хлопці, вони відповідально й зацікавлено поставилися до підготовки й проведення свята. Активності школярів не було межі, тому що вони знали, що на свято прийдуть їхні мами, бабусі й учителі. У кожний номер, у кожне слово була вкладена вся гама почуттів стосовно глядачів.

Величезну допомогу в цьому святі зіграли студенти-практиканти. У сценарії є такі слова:

"Слова мама - мати - одні із найдавніших на землі і майже однаково звучать мовою всіх народів. Словом "матір" називають і свою Батьківщину, тому що вона по-материнському ставиться до своїх дітей – народам, що її населяють. І всі вчителі не можуть ставитися до учнів не по-материнськи, як до своїх дітей".

Під час підготовки сценарію діти настільки перейнялися ніжністю, чуйністю, що часом відходили від прописаних слів і говорили те, що відчували. Емоційний настрій залу зростав, починаючи з найперших слів. Ніхто не зміг залишитися байдужим.

Наступною формою, яку використали студенти під час виховної роботи була позакласна виховна година, під час якої учням було запропоновано написати листа до Президента України, Верховної Ради або Кабінету Міністрів. Така виховна година, розроблена для школярів 7-го класу, була ще одним наочним прикладом рівня виховання патріотизму. Формою заходу обрано - бесіду.

Студентами-практикантами під час виховної роботи ставилися такі цілі:

- 1) ознайомити учнів з галузями державної влади - Інститутом Президентства, Верховною Радою;
- 2) показати систему роботи Президента України, Кабінету Міністрів, Верховної Ради;
- 3) показати, що основним завданням Президента є: повага прав і свобод людини й громадянина, дотримання законів України, збереження цілісності держави й служіння своєму народу;
- 4) виховувати в учнів патріотизм, почуття любові до Батьківщини.

Обрана тема, зовсім не випадкова, адже по ходу бесіди було дуже легко зрозуміти: чи дивляться учні новини, що думають з того або іншого приводу, чи розмовляють з ними батьки на політичні теми.

Постановка позакласної виховної години повністю відповідала віковим особливостям дітей. Вони охоче відповідали на запитання і ставили свої, а

також з інтересом слухали нову для них інформацію. Практиканти багато про що встигли поговорити: про строк Президентства, порядок формування Кабінету Міністрів, строк повноважень Верховної Ради, герб, гімн, про присягу й Конституцію України, а також про права й обов'язки Президента.

Практиканти ставили учням різні запитання:

- Ваші батьки говорять на тему виборів? Як вони оцінюють політику Президента України, Кабінету Міністрів, Верховної Ради?

- А на скільки строків обирається наш Президент, Верховна Рада?

Відповіді були абсолютно різними й неординарними:

Андрій В. : Наш Президент багато зробив для нашої країни, він чесний і добрий, я б хотів бути на нього схожим, особливо займатися плаванням.

Петро Л. : Верховна Рада діє в інтересах нашої країни, працює над удосконаленням законодавства України.

Микола В.: Президент підняв прожитковий мінімум громадянам, подружився з іншими країнами, зробив Україну сильнішою...

Ольга М.: Дуже добре, що у формуванні Кабінету Міністрів бере участь Верховна Рада, наша країна стала більш демократичною.

Марія В.: Багато демократичних цінностей нашого суспільства закріплено в законах України, які прийняті Верховною Радою.

"Ви маленькі громадяни України! - зверталися практиканти до них, - як ви думаєте, чи багато чого залежить від Президента, Верховної Ради в нашому житті?".

Відповіді були різними, але учні змогли разом виділити саме головне.

Підсумком розмови майбутніх учителів історії з учнями стали листи, які учні адресували Президентові, Кабінету Міністрів, Верховній Раді.

"Мені б дуже хотілося, щоб ви виразили свої найтаємніші бажання і надії в листі Президентові, Кабінету Міністрів, Верховній Раді. Пропонуйте, запитуйте, бажайте!".

Учні писали щиро, із серйозністю, невідповідною віку:

Віктор Н.: "Шановний пане Президенте! Бажаю Вам удачі на наступних виборах!...".

Кирило Ш.: "Панове депутати України, я хочу вам сказати, що поважаю вашу працю, що ви намагаєтеся зробити Україну найкращою країною...".

Сашко Л.: "Здрастуйте, пане Президенте! Я впевнений, що Ви переможете. Мені б хотілося тільки, щоб Ви підвищили зарплату й пенсію, а так Ви молодець...".

Сашко Т. : "Шановні панове депутати! Я знаю, що ви зайняті, але все-таки дуже вас попрохаю: моя бабуся - ветеран, не могли б ви підняти її пенсію й іншим ветеранам теж...".

Ці листи говорять самі за себе. Виховання патріотизму починається з раннього дитинства, необхідно ще в початковій школі викликати в учнів інтерес до політичного життя в країні. В сучасному світі вся атмосфера суспільного й особистого життя людей насичена політичною інформацією, суперечливими настановами, оцінками, ціннісними орієнтаціями. Діти будь-якого віку, живучи й діючи в цій атмосфері, не ізольовані від політичних впливів. Політична ідеологія переломлюється в їхній свідомості під впливом дорослих. Це вимагає від педагогів і батьків бути озброєними знанням особливостей дитячого сприйняття політичної інформації, свідомості й осмислення фактів і подій.

Ще однією формою, яку студенти використали під час педагогічної практики був концерт "Світ мистецтв".

Школа завжди розвивала в дітях усіх народів України почуття свободи, єдності, рівності й братерства. Сутність поняття "патріотизм" містить у собі любов до Батьківщини, до землі, де народився й виріс, гордість за історичні здійснення народу. Патріотизм включає взаємозалежну сукупність моральних почуттів і рис поведінки: любов до Батьківщини, лояльність відносно до політичного ладу; засвоєння і примноження традицій свого народу; дбайливе ставлення до історичних пам'ятників і звичаїв рідної країни; прихильність та

любов до рідних місць; прагнення до зміцнення честі й достоїнства Батьківщини, готовність і вміння захищати її; військова хоробрість, мужність та самовідданість; нетерпимість до расової й національної ворожості; повага до звичаїв і культури інших країн та народів, прагнення до співробітництва з ними. Особливе місце в інтернаціональному вихованні молоді займає формування почуттів єдності, дружби, рівності й братерства, що поєднують народи України, культури міжнародного спілкування; нетерпимості до проявів національної обмеженості й шовіністичного чванства. Провідне місце у процесі становлення патріотичної свідомості школярів посідає зміст історичної освіти. Вивчення історії знайомить з багатими патріотичними традиціями народу України [136, с. 274].

Найбільш значущі для формування патріота "особистісні змісти" закладені у фольклорі-скарбниці народної мудрості. Кожний народ має специфічні фольклорні засоби, традиції, обряди, манеру виконання й т.п. [97]. Саме тому студентами-практикантами був розроблений сценарій концерту "Світ мистецтв", тому що ніщо не дає більш повного уявлення про народ і націю в цілому, ніж культура й творчість.

Цілями зазначеного заходу було:

1. Сформуванню у школярів гуманізм відносно інших народів.
2. Викликати інтерес до культури й творчості різних країн.
3. Показати позитивний вплив різних іноземних плинів на формування нашої культури.

Концерт "Світ мистецтв" став заключним етапом "тижня мистецтв", що проходив у школі, кожен день якого був присвячений певній тематиці. Сюди були включені такі заходи, як: шкільний конкурс читців "Чудесна країна дитинства", вечір української поезії, вечір української народної пісні, позакласні години "Мистецтво в нашому житті".

У ході підготовки заходу враховувалися вікові особливості дітей, а також їхній культурний рівень. Задіяні були учні всієї школи, ніхто не

залишився без уваги. Значну роль у створенні святкової атмосфери було відведено ведучим. Вони не просто оголошували номери, а були сполучною ланкою між глядачами й учасниками концерту. На них також було покладено інформаційне навантаження й логічні зв'язки між виступами.

У ході заходу вдалося реалізувати поставлені цілі: не тільки познайомити дітей з новою інформацією, але й викликати безпосередній інтерес до розмаїтості культур, традицій, звичаїв народів, що існують на нашій планеті. Тут же підводили підсумок з усіх проведених раніше заходів, учні нагороджувалися подарунками, пам'ятними призами.

Ще одним заходом, який провели майбутні вчителі історії було свято, присвячене Дню Перемоги. Це відіграє значну роль у вихованні патріотизму. Рік тому наша країна відзначала 60-річчя Перемоги. Ще зовсім небагато й не залишиться очевидців тих страшних років. Підростаюче покоління все менше й менше знає про цю війну, що відібрала більше двадцяти семи мільйонів життів наших співвітчизників. Найважливіше завдання школи: зберегти міжпоколінні зв'язки в різних формах і методах.

Організатори свята – майбутні вчителі історії – відігравали важливу роль в інтеграції виховного й освітнього процесів. Саме тому вони повинні пам'ятати основні й найбільш значущі дати нашої історії, щоб через творчість достукатися до сердець своїх вихованців.

Було розроблено сценарій, присвячений святкуванню Дня Перемоги – це свято заключний етап у циклі заходів, проведених у школі. Діти одержали завдання (з огляду на вікові особливості): знайти матеріал про піонерів-героїв, роботу в тилу, партизанському русі. Для старших класів практикантами було розроблено вікторину "Чи знаєш ти історію Великої Вітчизняної Війни?". Пророблена робота викликала значний інтерес до участі школярів, підсумком стало свято, присвячене Дню Перемоги.

Проведення свята мало за мету:

- 1) виховувати любов до Батьківщини;

- 2) виховувати повагу до пам'яті полеглих за їхню мужність і стійкість у боротьбі проти фашизму;
- 3) показати масовий героїзм власного народу, включаючи дітей.

Розроблений студентами сценарій урахував вікові особливості дітей, рівень підготовленості учасників, можливі емоційні впливи, а також психологічну атмосферу всього заходу в цілому. Було обрано форму літературно-музичної композиції, що розрахована на 45 - 50 хвилин. У ході підготовки заходу діти перейнялися почуттям причетності до минулого, жалем, повагою до подвигу дідів і батьків.

Протягом усього заходу в залі стояла напружена тиша, всі погляди були спрямовані на сцену. Немаловажну роль зіграло художнє оформлення залу, що дозволяло більш повно передати атмосферу трагізму й безвихідності, також налаштуванню дітей на це свято зіграла добірка музики, що включала пісні військових років, народну творчість.

Образ матері, що втратила сина на цій нелюдській війні, її звернення до загиблого, стали кульмінацією всього заходу і підсумком поробленої роботи:

"Синочок, чи не ти похований тут? А може ти син іншої матері? Може вона не має сил принести тобі квіти? Усе - рівно... Клич мене матір'ю! Скільки років пройшло? Скільки весен відшуміло, а я все пам'ятаю! Пам'ятаю, ти пригорнувся до моєї щоки й сказав тихо - тихо: "Не думай про мене погано, ненько! Ти наділила мене такою любов'ю до землі, людей, що ніяка куля не посміє пробити моє серце!".

Ще одним елементом формувального етапу експерименту, який проводили практиканти, було написання учнями письмової творчої роботи на патріотичну тему. Приблизний перелік тем був таким:

1. Заповіт Т. Шевченка - патріотичний гімн.
2. Якою я бачу свою Батьківщину.
3. Державна та Національна символіка України.

Учням також надавалася можливість запропонувати власну тему твору.

Це завдання пройшло успішно. Студентами було зібрано достатню кількість творів, написаних на досить високому рівні, відповідно до критеріїв, які застосовуються під час написання творчої письмової роботи в загальноосвітній школі.

Контрольний зріз для виявлення проведеної практикантами роботи включав в себе різноманітні завдання і проводився в такий спосіб. Учням пропонувався тест „Патріотизм. Як я його розумію” [284], метою проведення якого було визначити рівень усвідомлення поняття патріотизму й ставлення до нього з боку вихованців. Учням пропонувалося написати твір з теми: "Патріотизм. Як я його розумію". Відповіді аналізувалися за такими показниками патріотизму: любов до Батьківщини; усвідомлення труднощів, недоліків у суспільстві; готовність до самовіддачі; патріотизм як джерело трудових і ратних подвигів; почуття національної гордості; відсутність націоналізму й космополітизму.

Кожен з перерахованих показників оцінювався в 1, 2, 3 або 4 бали відповідно до такої шкали:

1 бал - низький рівень, нерозуміння сутності найважливіших показників патріотизму або негативне ставлення до тих обов'язків, які з них випливають;

2 бали - середній рівень: неглибоке, часткове розуміння сутності відповідних показників, нестійке, індиферентне, пасивне ставлення до тих обов'язків, які з них випливають.

3 бали - правильне розуміння суті патріотизму, однак ставлення до відповідних обов'язків хоча й активне, але нестійке.

4 бали - високий рівень, повне розуміння сутності провідних тих чи інших показників патріотизму.

Для з'ясування уявлення вихованців про якість людини, які характеризують її громадянську патріотичну сферу практикантами було застосовано тест „Ти громадянином бути зобов'язаний” [284].

Вихованцям пропонувався список слів: патріотизм, працьовитість, вимогливість, самовладання, витримка, творче ставлення до праці, самокритичність, ідейна переконаність, принциповість, справедливість, наполегливість, совість, честь, мужність, інтернаціоналізм, життєрадісність, щирість, громадянськість, рішучість, чуйність, привітність, стриманість, політична грамотність, співчуття, терплячість, завзятість, захопленість, ентузіазм. Необхідно було записати всі ці слова у три стовпчики:

- найбільш значущі для учня слова, що характеризують його громадянську спрямованість;
- слова, які властиві учневі;
- слова, не значущі для нього.

Обробка та інтерпретація даних проходила так: слова з 1-го стовпчика оцінювалися в 5 балів, з 2-го - в 4 бали, з 3-го - 3 бали.

Аналіз одержаних даних дозволив встановити й проаналізувати причини того чи іншого розташування якостей даним учнем і класом у цілому, визначити розходження в цьому плані, зіставити оцінку якостей, характерних і нехарактерних для громадянсько-патріотичної зрілості.

Використовуючи низку методів і прийомів роботи під час педагогічної практики (з виховної роботи), майбутні вчителі історії навчилися діагностувати і формувати соціальні цінності учнів загальноосвітньої школи на прикладі формування в них патріотизму. Формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки здійснювалося під час проходження ними педагогічної практики. У ході педагогічної практики майбутні вчителі історії намагалися стати ефективними трансляторами соціальних цінностей. У них одночасно формувалась соціальна відповідальність, у першу чергу відповідальність перед суспільством за результати своєї педагогічної діяльності. Під час проведення виховних заходів з формування патріотизму учнів у студентів розширювалися знання про патріотизм. Використовуючи історичну та

психолого-педагогічну літературу вони вчилися відрізняти справжній патріотизм від шовінізму, фашизму та інших негативних явищ. Під час роботи з учнями студентам доводилося чути різні думки з приводу політичних подій у нашій країні. Студенти вчили учнів аналізувати політичні події в історичному процесі. При цьому велика увага приділялася формуванню політичної толерантності учнів, а це вимагало й від майбутнього вчителя історії прояву політичної толерантності на високому рівні. Відтак, зазначені заходи сприяли формуванню політичної толерантності майбутнього вчителя історії.

Отже, надання цілеспрямованих завдань з формування соціальних цінностей учнів під час проходження педагогічної практики (з виховної роботи) студентами історичної спеціальності значно сприяло формуванню їх соціальних цінностей, насамперед таких важливих соціальних цінностей для майбутнього вчителя історії, як патріотизм, політична толерантність та соціальна відповідальність.

Наступною педагогічною умовою, яку ми реалізовували під час формувального експерименту, було максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності через систему заохочень, шляхом залучення до роботи в органах студентського самоврядування, суспільно корисної праці. Значну роль у реалізації цієї педагогічної умови відіграла організація студентського самоврядування.

Серед робіт вітчизняних учених, які досліджують проблему організації студентського самоврядування значну увагу привертають праці Н. Лізньової [127], О. Лісовець [128], В. Кузик [115] та ін.

Під час формувального експерименту нам вдалося вдосконалити систему студентського самоврядування на історико-філологічному факультеті на рівні академічної групи, курсу, гуртожитку.

У своїй організаційній роботі ми керувалися Статутом студентської спілки Південноукраїнського державного педагогічного університету імені

К.Д. Ушинського [207], Конституцією України [104], Законами України: „Про молодіжні та дитячі громадські організації” [81]; „Про об’єднання громадян” [82]; “Про вищу освіту” [83]; “Про освіту” [84] і враховували методичні рекомендації з організації студентського самоврядування вітчизняних учених: Г. Легенького [208], Л. Жалдак [77], Р. Сопівник [204], М. Перепелиці [168], І. Григор'євої [62], В. Орищенко, Р. Хмелюк, Ю. Табакова [93].

Самоврядування в університеті – це самостійна громадська діяльність студентів з реалізації функцій управління університетом, яка визначається ректоратом, деканами і здійснюється студентами відповідно до мети і завдань, що стоять перед студентськими колективами. У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються чинним законодавством, рішеннями Міністерства освіти і науки України, Статутом університету, Положенням про студентське самоврядування, користуються підтримкою деканатів та ректорату.

Студентське самоврядування на історико-філологічному факультеті організовувалося з метою забезпечення виконання студентами своїх обов'язків, захисту їхніх прав і сприяло гармонійному розвитку особистості студента, формувало в них соціальні цінності, навички майбутнього організатора, керівника.

Діяльність органів студентського самоврядування була спрямована на вдосконалення навчально-виховного процесу, якісне навчання, виховання духовності і культури студентів, підвищення у студентської молоді соціальної активності та відповідальності за доручену справу, формування ціннісної сфери особистості студента, в тому числі соціальних цінностей.

Студентське самоврядування - це така форма соціальної активності, за допомогою якої максимально виявляються і реалізуються творчі здібності студентів, формуються моральні якості, підвищується відповідальність кожного за результат своєї праці. Тому участь у студентському

самоврядуванні сприяє формуванню соціальних цінностей студентів, а саме: соціальної відповідальності, комунікативної толерантності, ціннісного ставлення до суспільних матеріальних цінностей тощо.

Члени студентського самоврядування мають права і обов'язки, якими наділені студенти вищих навчальних закладів України згідно з чинним законодавством та відповідно до Статуту університету.

Студентські ради гуртожитків, факультетів і університету мають право звертатися до адміністрації з пропозиціями і заявами, пов'язаними з вирішенням завдань, передбачених основними напрямками діяльності самоврядування.

Голова студентської ради університету є членом комісії з виховної роботи при ректораті.

Обов'язками студентів є дотримання Положення про студентське самоврядування; виконання рішень і вимог студентського самоврядування, спрямованих на досягнення мети і вирішення завдань організації.

Організацію студентського самоврядування ми розпочинали з академічної групи, адже саме з неї починається студентське самоврядування і згодом оформлюється в масштабі факультетського колективу [208, с. 4]. Перелік питань, що належали до компетенції органів студентського самоврядування, їх права та обов'язки узгоджувалися з ректоратом, Вченою радою університету.

До студентського самоврядування було залучено студентів першого курсу експериментальної групи. Студентське самоврядування на історико-філологічному факультеті має таку структуру: студентська рада факультету; студентська рада гуртожитку історико-філологічного факультету; старостат курсу; старостат академічної групи.

Представники студентської ради факультету входили до складу студентської ради університету.

Головною структурною одиницею системи студентського самоврядування була академічна група, яка обирала старосту, заступника і делегувала свого представника до студентської ради факультету і на університетську конференцію.

Староста академічної групи як найбільш повноважний представник групи входив до складу студентської ради факультету (колегіального органа керування всією поточною роботою на факультеті).

Староста - єдиначальник у студентській групі, що втілює в життя всі розпорядження декана як керівника факультету. Але будучи головою ради групи, староста виступає вже не в ролі адміністратора, а організатора роботи з усіх профілів студентського життя (навчання, праця, відпочинок, побут).

Обов'язок старости - розвивати ініціативу студентів групи на всіх ділянках роботи. Він повинен бути в першу чергу організатором, а потім адміністратором-єдиначальником.

Староста групи періодично звітував за свою роботу перед деканом, органами самоврядування й колективом студентів.

Для координації роботи профспілкового активу було введено до складу старостату групи профорга групи. Його обов'язки було визначено статутом профспілки та посадовою інструкцією.

Також до складу старостату групи було введено відповідальних за організацію навчальної роботи в групі; організацію суспільно корисної праці; культурно-масову роботу в групі; науково-дослідну роботу студентів; побут та охорону здоров'я; випуск стінгазети.

До обов'язків відповідального за організацію навчальної роботи в групі входило:

- робота за планом, складеним на підставі особистих зобов'язань студентів, з урахуванням загальних завдань групи й факультету;
- нагляд за успішністю й відвідуванням занять у групі, пропусками занять без поважної причини й ведення відповідного обліку;

- призначення разом з провідними викладачами студентів-консультантів з усіх предметів, студентів-лаборантів, а за необхідності й студентів-асистентів, що допомагають викладачам проводити заняття.

Виконання зазначених обов'язків в першу чергу впливає на формування такої важливої соціальної цінності для вчителя історії як соціальна відповідальність.

До обов'язків відповідального за організацію суспільно-корисної праці входило:

- комплектація тимчасових трудових бригад і ланок для виконання будь-яких видів суспільно-корисної роботи, що була доручена групі;
- надання їм трудових завдань на підставі особистих обов'язків, але з урахуванням загальних завдань групи й факультету;
- оцінка роботи складених тимчасових трудових бригад і ланок.

Виконання цих обов'язків сприяло формуванню позитивного ставлення до суспільно-корисної праці, толерантних відносин під час спільного виконання дорученої справи.

До обов'язків відповідального за культурно-масову роботу в групі входило:

- комплектація тимчасових комісій для проведення культурно-масових заходів у групі й участі у факультетських та університетських культурно-масових заходах;
- доручення їм разових завдань, складання в такий спосіб плану культурно-масової роботи в групі;
- передача цього плану старості для включення його до загального плану роботи, що затверджується старостатом групи.

Виконання зазначених обов'язків та участь студентів у культурно-масових заходах сприяло формуванню поваги до національної культури, патріотизму.

До обов'язків відповідального за науково-дослідну роботу входило:

- організація науково-дослідної роботи у групі;
- залучення студентів до науково-дослідної роботи особистим прикладом;
- допомога студентам групи у визначенні напрямку і теми науково-дослідної роботи;
- підтримання постійного зв'язку з науковими гуртками на факультеті і в університеті;
- сприяння тому, щоб усі студенти групи брали участь у їх роботі;
- періодичне підведення підсумків науково-дослідної роботи студентів у групі, оцінка їхньої роботи й доповідь (звіт) про неї старостату групи.

Участь студентів у роботі наукових гуртків сприяла розвитку їхніх інтелектуальних здібностей, формуванню наукового світогляду, що сприяло формуванню їхньої аксіосфери. Обговорення наукових доповідей сприяло формуванню політичної та комунікативної толерантності.

До обов'язків відповідального за побут і охорону здоров'я входило:

- робота за планом, складеним на підставі особистих зобов'язань студентів, але з урахуванням загальних завдань групи й факультету, які вирішуються профспілковим активом і студентською радою гуртожитку історико-філологічного факультету;
- нагляд за побутовими умовами життя студентів, їхнім здоров'ям;
- разом з профоргом групи порушення питання перед профкомом про надання матеріальної допомоги, санаторних путівок студентам, які цього потребують.

Виконання зазначених обов'язків сприяло формуванню соціальної відповідальності та гуманності. У студентів формувалась орієнтація на здоровий спосіб життя.

На загальних зборах курсу було обрано старосту курсу. Студентську раду факультету було сформовано зі старост академічних груп, курсів, представників студрад гуртожитків. Вона обирала своїх представників до студентської ради університету. З числа своїх членів студентська рада факультету обирала голову і його заступника. Голова студентської ради факультету організовував роботу студентської ради за напрямками, визначеними студентською радою університету. На запрошення деканату брав участь у засіданнях Вченої ради факультету, де обговорювалися питання роботи органів студентського самоврядування, проблемні питання студентського життя. Для оптимізації роботи студентської ради факультету до її складу було включено такі комісії: навчальна; комісія з організації суспільно-корисної праці студентів; культмасова комісія; комісія з організації педагогічної практики; спортивна; комісія з організації науково-дослідної роботи студентів; побутова; редколегія студентської газети; студентська рада гуртожитку.

Навчальна комісія складалася з відповідальних за навчальну роботу в групах. Один з членів комісії обирався її головою, інші члени комісії – його заступники. Вона планувала свою роботу на підставі планів студентських груп і з урахуванням загальних завдань факультету й університету. Комісія з'ясовувала причини неуспішності студентів і намічала шляхи їх подолання.

Комісія з організації суспільно-корисної праці студентів складалася з відповідальних за організацію суспільно-корисної праці в групах. Один з членів трудової комісії обирався її головою, інші члени комісії – його заступники. Комісія планувала свою роботу на підставі планів роботи груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету. Вона комплектувала тимчасові зведені бригади й ланки для виконання разових

трудових завдань на факультеті, виносила оцінні рішення про їх роботу, здійснювала зв'язок з виробництвом через виконання планових завдань на робочих місцях, звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Культмасова комісія складалася з відповідальних за культмасову роботу в групах. Один із членів комісії обирався її головою, інші члени комісії - його заступники. Вона планувала свою роботу на підставі планів студентських груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету, організовувала художню самодіяльність на факультеті, встановлювала й розширювала зв'язки з культурно-масовими установами міста. Комісія призначала тимчасові зведені комісії для підготовки й проведення разових культурно-масових заходів (концертів, вечорів самодіяльності на факультеті й в університеті), заслуховувала повідомлення й виносила оцінні рішення про їх роботу.

Комісія з організації педагогічної практики складалася з відповідальних за безперервну педагогічну практику в групах. З її складу обирався голова, що очолював роботу комісії, інші члени комісії – його заступники. Вона планувала свою роботу на підставі планів роботи студентських груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету, комплектувала педагогічні бригади на факультеті, рекомендувала для обрання голів бригад, контролювала їх роботу. Комісія встановлювала й розвивала зв'язки зі школами й позашкільними виховними установами міста, надавала їм допомогу в роботі; призначала тимчасові зведені комісії для проведення виставок дитячої творчості, вечорів дитячої художньої самодіяльності, фізкультурних змагань школярів і т.д. Виносила оцінні рішення про роботу зведених комісій, звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Спортивна комісія складалася з відповідальних за фізкультурну й спортивну роботу в групах. Обирався голова, що очолював всю роботу

комісії. Інші члени комісії - його заступники. Комісія планувала свою роботу на підставі планів роботи студентських груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету, комплектувала зведені комісії для організації й проведення змагань з фізкультури й спорту, заслуховувала інформацію про пророблену роботу, виносила щодо неї оцінні рішення, звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Комісія з організації науково-дослідної роботи студентів комплектувалася з відповідальних за науково-дослідну роботу у студентських групах. Вона планувала роботу на підставі планів роботи студентських груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету, підтримувала постійний зв'язок із організованими на факультеті науковими гуртками, сприяла організації їх роботи, вишукувала нові шляхи й засоби зв'язку зі школами й підприємствами з метою пошуків об'єктів наукового дослідження, організовувала впровадження результатів науково-дослідної роботи у практику шкіл і підприємств, брала активну участь в організації роботи студентських наукових конференцій, звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Побутова комісія комплектувалася з відповідальних за організацію побуту й охорони здоров'я студентів у групах. Одного із членів комісії було обрано головою, інші члени - заступники голови. Комісія планувала свою роботу на підставі планів роботи груп з урахуванням загальних завдань факультету й університету, призначала тимчасові зведені комісії для організації літнього відпочинку студентів, заслуховувала їх інформацію, виносила оцінні рішення про їх роботу, ставила перед профкомом університету питання про надання путівок у санаторії й у дома відпочинку студентам, які в цьому мають потребу. Брала участь у розподіленні іменного стипендіального фонду і готувала списки студентів для призначення іменних стипендій. Брала участь у розподілі місць у гуртожитку, заслуховувала звіти голови й членів студентської ради гуртожитку про їх роботу й виносила

оцінні рішення, звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Редколегія студентської газети складалася з відповідальних за випуск стінгазет у групах. Один із членів комісії обирався головою, а інші - його заступниками. Редколегія планувала свою роботу з урахуванням загальних завдань факультету й університету, підбирала постійний склад художників, які оформляли матеріали, піклувалася про поповнення активу художників, організовувала конкурси стінних газет, комплектувала й призначала тимчасові зведені редколегії для випуску факультетської стінної газети, заслуховувала інформацію про роботу тимчасових зведених редколегій, виносила оцінні рішення, звітувала за роботу перед студентською радою факультету.

Студентська рада гуртожитку історико-філологічного факультету обиралася на загальних зборах мешканців гуртожитку в кількості 15 осіб, з числа яких обирали голову, його заступника, секретаря ради. У складі студради гуртожитку створювалися комісії за головними напрямками життєдіяльності: житлово-побутова, культурно-виховна, санітарно-гігієнічна, фізкультурно-масової роботи, громадського порядку. З числа членів студентської ради гуртожитку обиралися старости поверхів та їх заступники. Студентська рада гуртожитку працювала за планом, що складався за допомогою кафедр університету, обговорювався на засіданні студради гуртожитку й погоджувався з проректором з гуманітарної освіти та виховної роботи. Студрада гуртожитку організовувала постійне чергування в гуртожитку, виносила оцінні рішення з кожного чергування. Оцінки піддавалися гласності й публікувалися у стінгазеті гуртожитку. Санітарно-гігієнічна комісія у складі студради гуртожитку перевіряла й оцінювала санітарно-гігієнічний стан кімнат, результати перевірки публікувалися у стінгазеті гуртожитку два рази на місяць.

Культурно-виховна комісія у складі студради гуртожитку організувала культурно-виховні заходи: конкурси, свята, концерти тощо. Житлово-побутова комісія стежила за умовами побуту студентів у гуртожитку, відповідала за ведення журналу ремонту електричного, газового, водопостачального та іншого обладнання. В разі аварійної ситуації негайно повідомляла про це коменданту гуртожитку та відповідним аварійним службам. Комісія з громадського порядку слідувала за дисципліною в гуртожитку, допомогала черговому здійснювати контроль-пропускний режим у гуртожитку. В разі порушення громадського порядку повідомляла про це чергового, коменданта та відповідні правоохоронні органи. Фізкультурно-масова комісія проводила спортивні змагання між мешканцями гуртожитку, організувала спортивні ігри та інші спортивні заходи, проводила просвітницьку роботу з питань спорту та здорового образу життя. Студентська рада гуртожитку звітувала за свою роботу перед студентською радою факультету.

Педагогічне керівництво студентським самоврядуванням на історико-філологічному факультеті проводилося разом з кураторами студентських груп, деканом факультету. Складна й багатогранна проблема педагогічного керівництва й керування факультетом не може вирішуватися іншим способом, ніж як через організацію студентського самоврядування. В ході формувального етапу експерименту рішення органів студентського самоврядування не можна було скасовувати адміністративним шляхом, підмінювати дії цих органів. Їх потрібно було уважно й тактовно спрямовувати порадами й наставленнями, які давали педагоги.

Самоврядування – найважливіша ланка організації колективу, тому куратори студентських груп на історико-філологічному факультеті університету під час організації самоврядування не усувалися від своїх обов'язків, а тільки змінювали основний метод своєї роботи: відкритий або завуальований адміністративний вплив заміняли паралельною педагогічною

дією. Кожна комісія студради на факультеті мала консультанта-наставника, яким для старостату факультету був декан факультету, для інших комісій - викладачі (за дорученням профспілкової й за рішенням вченої ради факультету). Куратори студентських груп і консультанти-наставники комісій студради роз'яснювали студентам склад, структуру й зміст роботи органів самоврядування. Систематично обмінювалися досвідом організації самоврядування, для чого організовували на факультеті спеціальний семінар.

2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Для перевірки ефективності визначених нами педагогічних умов та їх реалізації під час формувального експерименту було проведено контрольний зріз. Його метою було визначення динаміки змін показників рівнів сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії. Контрольний зріз здійснювався в експериментальних та контрольній групах.

Вивчення результатів реалізації педагогічних умов формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки здійснювалося через порівняння результатів підсумкового діагностування студентів експериментальних та контрольних груп на підставі розробленої нами комплексної методики діагностики, до якої поряд з іншими методами діагностики входили чотири власні питальника відносно сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії, а також ми використовували такі методи діагностики, як аналіз документації, бесіда, ранжування, спостереження.

Комплексна взаємодія та взаємодоповнення методів дослідження дозволили одержати об'єктивні й вірогідні дані за показниками критеріїв соціальних цінностей майбутніх учителів історії. В експериментальних та контрольних групах було запропоновано ідентичні методики: розроблені нами анкети на виявлення критеріїв соціальних цінностей.

Дані контрольного зрізу свідчать, що практично зросли рівні сформованості соціальних цінностей студентів у контрольній та трьох експериментальних групах майже за всіма критеріями, проте динаміка змін показників у групах спостерігалася різна. В контрольних групах незначний відсотковий приріст переважно за такими критеріями, як інтелектуальний та емоційно-вольовий. Це зумовлено, на нашу думку, специфікою змістовного наповнення предметів соціально-педагогічного циклу та віковими особливостями студентів.

Аналіз результатів досліджень свідчить, що на тих же рівнях в контрольній групі залишилися студенти за мотиваційним та поведінковим критеріями, оскільки спеціальної підготовки та цілеспрямованої роботи з цих питань в цих групах не проводилось, а позитивне ставлення до визначення соціальних цінностей особистості ще не означає включення в активний процес опанування цих цінностей.

В експериментальних групах ми спостерігали, як залучення студентів до роботи органів студентського самоврядування та розробка методики формування соціальних цінностей сприяли зміні мотиваційної сфери студентів, усвідомленню значення потреби в реалізації значущих цінностей (норм, ідеалів, настанов), викликало необхідність якісних змін в особистісному плані, а також вихід на самостійне вирішення проблем. Максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності, шляхом залучення до роботи в органах студентського самоврядування, суспільно корисної праці призвело до зміни способів навчальної діяльності, орієнтації студентів на розвинення соціальних уявлень, педагогічну рефлексію, потребу у професійній самореалізації.

Високий відсоток результативності оволодіння студентами експериментальних груп інформаційним інтелектуально-соціальним простором маємо, як показали наші методи комплексного діагностичного дослідження, завдяки особистісній акмеологічній орієнтації студентів у

процесі соціально-педагогічного тренінгу на загальнолюдські цінності під час роботи з соціально-педагогічними текстами, знаходження кожним студентом особистісних "больових точок" у соціологічному матеріалі на заняттях і в ході самостійного конструювання освітнього діалогу, усвідомленого використання сформованих цінностей у процесі педагогічної практики, активного включення студентів в соціально-насичені форми студентського самоврядування та цілеспрямованої роботи з формування соціальних цінностей учнів під час проходження педагогічної практики.

Аналіз рівнів сформованості цінностей: толерантності, відповідальності та патріотизму у студентів експериментальних груп на прикінцевому етапі засвідчив значне відсоткове підвищення - в середньому по експериментальних групах біля 85 % студентів вийшли на достатній і високий рівень сформованості цих цінностей і немає студентів, які б знаходилися на низькому рівні.

Ми спостерігали в ході експерименту поступове цілеспрямоване мотивоване оволодіння студентами механізмами педагогічної рефлексії, здатністю до історичного мислення та способами розвитку соціальних уявлень і професійно-педагогічної свідомості. Така ж приблизно картина спостерігалася й під час аналізу показників емоційно-вольового, мотиваційного та поведінкового критеріїв з тією різницею, що на низькому рівні розвитку знаходилося кілька студентів експериментальних груп, які, в основному оволоділи механізмами педагогічної рефлексії, однак не в достатній мірі виявляли вольові зусилля, не вміли організувати свою роботу з реалізації набутих цінностей, а звідси і неповна реалізація власного потенціалу особистості.

Аналіз діяльності студентів першої експериментальної групи засвідчив, що певні труднощі виникли в деяких студентів із визначенням соціальних цінностей, через те, що деякі соціальні цінності вони або зовсім не вважають за цінності або вважають їх цінностями, які не мають великого значення для

суспільства, відчували труднощі з реалізації власного потенціалу та включення системи контролю за своєю соціальною активністю. В окремих студентів другої експериментальної групи спостерігалися труднощі у спілкуванні та професійній самореалізації, незважаючи на гостро виражену потребу в соціальному оточенні, їм важко було встановлювати контакти з друзями. Ці студенти соціально активні, але їх активність рідко виходить за межі групи або університету. Студенти третьої експериментальної групи, в якій було реалізовано методику формування соціальних цінностей відзначаються здатністю до історичного мислення, гуманізмом та демократизмом соціальної поведінки, толерантністю.

У таблиці 2.17 наведено дані порівняльного зіставлення результатів діагностичних зрізів в експериментальних та контрольній групах на початку та наприкінці експериментальної роботи.

З даних таблиці 2.17 ми бачимо, що після проведення формувального експерименту в експериментальних групах відбулися значні зміни. Так, у першій експериментальній групі, де нами було реалізовано лише одну педагогічну умову, в переважній більшості студентів (у середньому за всіма критеріями близько 72 %) соціальні цінності були сформовані на високому та достатньому рівнях, проти 28 % на початку експерименту. У другій експериментальній групі, де нами було реалізовано дві педагогічні умови, в переважній більшості студентів (у середньому за всіма критеріями близько 84 %) соціальні цінності були сформовані на високому та достатньому рівнях, проти 51 % на початку експерименту. В третій експериментальній групі, де нами було реалізовано всі зазначені педагогічні умови, в переважній більшості студентів (у середньому близько 91 %) за всіма критеріями соціальні цінності були сформовані на високому та достатньому рівнях, проти 26 % на початку експерименту. Деякі зміни також відбулися й у контрольній групі, хоча формувального експерименту в ній не проводилося (45 % проти 30 % на констатувальному етапі дослідження). Але ці зміни

незначні й свідчать про відсутність цілеспрямованого впливу на формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії в цій групі під час експериментальної роботи.

Показники за кожним з критеріїв системи соціальних цінностей у контрольній та експериментальних групах дозволяють визначити вибіркоче середнє та з'ясувати статистичну достовірність їх відмінності. Для цього було проведено процедуру стандартизації величин за кожним з рівнів та визначено середнє для всіх груп.

Таблиця 2.17

Порівняльне зіставлення рівнів сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії за критеріями в експериментальних та контрольній групах на початку та наприкінці експериментальної роботи

Дослід-жувана група	Кількість осіб	Рівні Критерії	Інтелектуальний		Емоційно-вольовий		Мотиваційний		Поведінковий	
			Поч.	Прикін.	Поч.	Прикін.	Поч.	Прикін.	Поч.	Прикін.
			%		%		%		%	
ЕГ-3	27	ВИСОКИЙ	18,5	81,4	11,1	74	11,1	81,5	11,1	74
		ДОСТАТНІЙ	18,5	11,2	11,1	14,8	7,4	11,1	14,8	18,5
		СЕРЕДНІЙ	51,8	7,4	29,6	11,2	37	7,4	44,5	7,5
		НИЗЬКИЙ	11,2	-	48,2	-	44,5	-	29,6	-
ЕГ-2	25	ВИСОКИЙ	20	56	12	40	4	48	16	72
		ДОСТАТНІЙ	20	36	12	36	20	32	40	16
		СЕРЕДНІЙ	52	8	76	24	68	20	40	12
		НИЗЬКИЙ	8	-	-	-	8	-	4	-
ЕГ-1	27	ВИСОКИЙ	18,5	48,1	18,5	33,3	3,7	44,5	14,8	51,8
		ДОСТАТНІЙ	18,5	33,3	11,1	29,6	14,8	18,5	11,1	29,6
		СЕРЕДНІЙ	37	18,6	25,9	37,1	33,3	37	55,5	18,6

		НИЗЬКИЙ	26	-	44,5	-	48,2	-	18,6	-
КТ	25	ВИСОКИЙ	20	24	16	16	4	8	12	28
		ДОСТАТНІЙ	24	28	8	20	20	24	16	32
		СЕРЕДНІЙ	32	40	32	32	60	60	40	16
		НИЗЬКИЙ	24	8	44	32	16	8	32	24

Порівняння рівнів сформованості соціальних цінностей студентів експериментальних та контрольної груп на початковому й прикінцевому етапах експерименту подано в таблиці 2.18.

Таблиця 2.18

Рівні сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії (у %)

Досліджувані групи	КГ		ЕГ-1		ЕГ-2		ЕГ-3	
	Поч.	Прикінц.	Поч.	Прикінц.	Поч.	Прикінц.	Поч.	Прикінц.
високий	13	19	13,9	44,4	28	54	12,9	77,7
достатній	17	26	13,9	27,8	23	30	13	13,9
середній	41	37	37,9	27,8	59	16	40,7	8,4
низький	29	18	34,3	-	5	-	33,4	-

З даних таблиці 2.18 видно, що на прикінцевому етапі дослідження значно підвищився рівень сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії в усіх експериментальних групах, на відміну від контрольної групи, де через відсутність цілеспрямованої роботи відбулися зовсім незначні зміни. Так, у контрольній групі на прикінцевому етапі дослідження на високому рівні соціальні цінності сформовані у 19 % студентів, на достатньому – у 26 %, на середньому – 37 % і на низькому – у 18 %; в ЕГ-1 – на високому рівні – 44,4 %, на достатньому – 27,8 %, на середньому – 27,8 %, на низькому – 0 %; в ЕГ-2 – на високому рівні – 54 %, на достатньому – 30 %, на середньому 16 %, на низькому – 0 %; в ЕГ-3 – на високому рівні – 77,7 %, на достатньому – 13,9 %, на середньому 8,4 %, на низькому – 0 %. З даних

таблиці видно, що найбільші зміни відбулись у третій експериментальній групі, де під час цілеспрямованої роботи з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії нами було реалізовано всі визначені педагогічні умови. В цій групі спостерігається найбільший відсоток студентів, у яких соціальні цінності сформовано на високому рівні (77,7 %), зовсім відсутні студенти, в яких соціальні цінності сформовано на низькому рівні, і тільки у 8,4 % студентів соціальні цінності сформовано на середньому рівні.

Узагальнюючі дані за результатами експериментальної роботи з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії подано в таблиці 2.19.

Таблиця 2.19
Динаміка змін показників сформованості соціальних цінностей (у %)

Рівні сформованості соціальних цінностей	Експериментальна група		Контрольна група	
	Поч.	Прикінц.	Поч.	Прикінц.
Високий	12,9	77,7	13	19
Достатній	13	13,9	17	26
Середній	40,7	8,4	41	37
Низький	33,4	-	29	18

За даними таблиці 2.19 ми бачимо таку динаміку змін показників сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії під час проведення формувального експерименту: в експериментальній групі, де було реалізовано всі визначені педагогічні умови, кількість студентів з високим рівнем сформованості соціальних цінностей зросла з 12,9 % на констатувальному етапі до 77,7 % після проведення формувального експерименту, тобто збільшилася на 64,8 %, з достатнім рівнем – збільшилась з 13% до 13,9%, з середнім – зменшилась з 40,7% до 8,4%, студентів з низьким рівнем сформованості соціальних цінностей на прикінцевому етапі

дослідження не виявлено, на відміну від початкового етапу – 33,4 %. На відміну від експериментальної групи, в контрольній групі, де не проводилося цілеспрямованої роботи з формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки, динаміка змін зовсім незначна: на високому рівні – 19 % на прикінцевому етапі дослідження проти 13 % на констатувальному етапі, на достатньому – 26 % проти 17 %, на середньому – 37% проти 41%; на низькому – 18 % проти 29 %. Тобто кількість студентів з високим рівнем сформованості соціальних цінностей зросла лише на 6 %, а з достатнім – на 9%.

Особливі зміни студенти експериментальних груп виявили за такими критеріями, як інтелектуальний і мотиваційний. Дослідження дозволило визначити труднощі, з якими стикаються студенти в процесі реалізації соціально важливих цінностей у своїй повсякденній діяльності: необхідність актуалізації емоційно-вольової сфери людини, невисокий рівень загальної культури, невміння переносити навички рефлексивної діяльності в площину педагогічної роботи та ін.

Достовірність одержаних нами результатів підтверджується і методами математичної статистики. Для оцінки достовірності розбіжностей у результатах експериментальних та контрольної груп після проведення формувального експерименту ми застосовували f^* (критерій Фішера) [196, с. 158-176]. Критерій Фішера призначений для зіставлення двох показників за частотою вживання ефекту, який цікавить дослідника. Числові показники для обчислювання критерію Фішера було взято з таблиць.

Значення f_1 і f_2 для підрахунку відповідно процентним долям зазначених груп були взяті з таблиці критичних значень "Величина кута f для різних відсоткових часток" [196, с. 330-332]. Обчислюється значення f^* за формулою:

$$f^* = (f_1 - f_2) \sqrt{(n_1 + n_2) : (n_1 - n_2)};$$

де f_1 - кут, що відповідає більшій % частці;

f_2 - кут, що відповідає меншій % частці;

n_1 - кількість спостережень в експериментальній групі;

n_2 - кількість спостережень у контрольній групі.

Рівень значущості було обрано 0,05. Відповідно для такого рівня значущості $f_{\text{крит}} = 1,64$.

Розрахунок статичної значущості показників щодо високого рівня сформованості соціальних цінностей засвідчив суттєву відмінність між показниками першої експериментальної та контрольної групами, оскільки: $f_1 = 1,582$; $f_2 = 0,342$; другої експериментальної групи та контрольної групи, оскільки $f_3 = 1,593$; $f_4 = 0,452$ та третьої експериментальної групи і контрольної групи $f_5 = 1,329$; $f_6 = 0,372$; $f^* = 7,396$. $f^* > f^*_{\text{кр}}$.

Такі ж суттєві відмінності спостерігаються щодо інших рівнів сформованості соціальних цінностей: обчислення для достатнього рівня: $f_1 = 1,153$; $f_2 = 0,470$; $f_3 = 1,133$; $f_4 = 0,574$; $f_5 = 1,148$; $f_6 = 0,413$; $f^* = 3,66$; $f^* > f^*_{\text{кр}}$; обчислення для середнього рівня: $f_1 = 1,075$; $f_2 = 0,543$; $f^* = 2,537$; $f_3 = 1,059$; $f_4 = 0,560$; $f_5 = 1,036$; $f_6 = 0,345$; $f^* = 2,887$ $f^* > f^*_{\text{кр}}$; обчислення для низького рівня: $f_1 = 1,035$; $f_2 = 0,129$; $f_3 = 1,024$; $f_4 = 0,235$; $f_5 = 1,119$; $f_6 = 0,198$; $f^* = 4,683$. $f^* > f^*_{\text{кр}}$. Відтак, ураховуючи алгоритм оцінки за критерієм Фішера [196, с. 176] ми визначаємо, що відмінності в результатах експериментальних та контрольної груп суттєві.

Висновки з розділу 2

Виходячи з даних аналізу процесу формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії під час їхньої професійної підготовки ми отримали можливість розробити методiku формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії та визначити педагогічні умови, в ході реалізації яких успішно відбувається формування соціальних цінностей.

В ході експериментальної роботи було підтверджено необхідність реалізації таких педагогічних умов формування соціальних цінностей майбутніх вчителів історії у процесі професійної підготовки, як:

- здійснення аксіологічної освіти та формування системи соціальних уявлень (соціально-педагогічного мислення);
- формування і розвиток мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії;
- стимулювання соціальної активності студентів.

Після реалізації першої педагогічної умови, яка забезпечувала засвоєння студентами основних знань з аксіології та формування в них соціальних уявлень, майбутніми вчителями історії було переосмислено причинно-наслідкові зв'язки історичного процесу з позиції його аксіологічного наповнення. Тобто, ними було виявлено взаємозв'язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом, з'ясовано вплив соціальних цінностей, пануючих у суспільстві в певний історичний період, на соціальне мислення його громадян, їхню поведінку та вчинки.

Було доведено, що у формуванні соціальних цінностей майбутніх учителів історії значну роль відіграють такі засоби історії, як історичне мислення та історична свідомість, що виявляються у здатності чітко диференціювати соціальні цінності, відрізняти, наприклад, тоталітарні цінності від демократичних.

У ході реалізації другої педагогічної умови, яка забезпечувала активну участь студентів у громадянському житті через виконання своїх майбутніх професійних обов'язків учителя історії, студентами було зроблено спробу сформувати соціальні цінності учнів загальноосвітньої школи під час спеціально організованої педагогічної практики (з виховної роботи). Для виконання цього завдання студентами широко використовувався історичний матеріал. Ми розглядаємо вчителя історії як транслятора соціальних

цінностей серед молодого покоління, тому метою цього завдання була підготовка майбутніх учителів історії до здійснення своїх професійних обов'язків, а саме: оволодіння ними методикою формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи у процесі викладання історичних дисциплін.

Третю педагогічну умову ми реалізовували шляхом залучення студентів до роботи в органах студентського самоврядування, суспільно корисної праці. Під час реалізації цієї педагогічної умови ми розглядали студентське самоврядування маленькою частиною складного механізму влади, тому прагнули навчити майбутніх учителів історії використовувати вже цю, навіть ще не велику, владу на благо суспільства.

Унаслідок проведення формувального експерименту відбулися значні позитивні зміни. Так, на прикінцевому його етапі на низькому рівні сформованості соціальних цінностей у студентів експериментальних груп не виявлено жодного респондента. В переважній частині студентів експериментальної групи, де було реалізовано всі педагогічні умови, соціальні цінності були сформовані на високому рівні (77,7%, проти 12,9% – на початку експерименту), на відміну від контрольної групи (19% – на високому рівні, 26% – на достатньому, 37% – на середньому, 18% – на низькому.)

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення проблеми становлення і формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки; розроблено методику формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії; визначено педагогічні умови їх формування у процесі професійної підготовки.

1. Соціальні цінності як феномен індивідуальної свідомості є системою настанов, принципів і переконань, мотивів, інтересів та потреб і виступають важливим компонентом мотиваційної структури особистості, вони є результатом духовно-практичного відображення дійсності, виявляють готовність особистості до реалізації потреби співвідносити власні і загально-визнані цінності.

2. Соціальні цінності – це ті цінності, які виникли в умовах соціуму, пройшли шлях свого становлення, постійно змінюються залежно від змін суспільних норм поведінки і змін соціально-економічних, політичних та інших умов у суспільстві, мають вирішальне значення для подальшого розвитку і функціонування суспільства.

3. Соціальні цінності майбутнього вчителя історії – це суспільнозначущі ціннісні орієнтації особистості вчителя історії, тобто його особистісна спрямованість на позитивні цінності сучасного соціуму (або суспільства). Вони формуються під впливом соціальних уявлень, історичного мислення, історичної свідомості у процесі вивчення соціально-історичного досвіду суспільства й оволодіння педагогічними знаннями і навичками, тобто у процесі професійної підготовки.

4. Сформованість соціальних цінностей майбутнього вчителя історії визначається такими критеріями: інтелектуальний, емоційно-вольовий, мотиваційний, поведінковий із відповідними показниками. На основі критеріїв було визначено чотири рівні сформованості соціальних цінностей

майбутніх учителів історії: високий, достатній, середній та низький. За результатами констатувального етапу, переважна більшість студентів знаходилася на середньому рівні сформованості соціальних цінностей (40,7% – в ЕГ; 41% – у КГ).

5. Методика формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії передбачала реалізацію таких педагогічних умов: забезпечення аксіологічної освіти та формування системи соціальних уявлень; стимулювання мотиваційно-потребнісної сфери майбутнього вчителя історії; максимальне залучення студентів до соціально-активної діяльності.

6. Формування соціальних цінностей майбутнього вчителя історії відбувалось у процесі вивчення історичних дисциплін, оскільки вони є носіями засобів формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії. Засобами історії, що використовувалися під час формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії, були історичне мислення та історична свідомість, які є дієвими інструментами інтеграції у світову цивілізацію, зближення нашої держави з іншими народами, засобами взаємозбагачення.

7. Специфіка формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії у процесі професійної підготовки складається з особливостей психолого-педагогічної підготовки майбутнього вчителя історії й характерних рис, притаманних цій віковій групі студентів і формується на підставі гуманних міжособистісних стосунків учасників педагогічного процесу, індивідуалізації й активізації навчально-виховної діяльності на лекціях з історичних та психолого-педагогічних дисциплін.

8. За даними контрольного зрізу, після реалізації методики формування соціальних цінностей майбутніх учителів історії в експериментальних групах значно підвищився рівень сформованості соціальних цінностей (високого рівня досягли в ЕГ-1 – 44,4% студентів; в ЕГ-2 – 54%; в ЕГ-3 – 77,7%; достатнього – в ЕГ-1 – 27,8%; в ЕГ-2 – 30%; в ЕГ-3 – 13,9%; середнього – в ЕГ-1 – 27,8%; в ЕГ-2 – 16%; в ЕГ-3 – 8,4%), на відміну від контрольної групи,

де через відсутність цілеспрямованої роботи відбулися зовсім незначні зміни (високого рівня досягли 19% студентів; достатнього – 26%; середнього – 37%). Найбільші зміни відбулись у третій експериментальній групі, де соціальні цінності сформовано на високому рівні (77,7%), достатньому (13,9%), середньому (8,4%), зовсім відсутні студенти, в яких соціальні цінності сформовано на низькому рівні.

Подальші перспективи дослідження полягають у розробці проблеми формування позитивного ставлення молоді до суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни. (Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подходов к проблеме индивида) – М.: Мысль, 1977. – 224 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с. – Библиогр. с.: 297-299.
3. Авдонин В.С. Исторический компонент в концепции патриотического воспитания // Формы и методы патриотического воспитания молодёжи. – Рязань, 1996. – С. 33-39.
4. Аверинцев С.С. «Аналитическая психология» К.Г. Юнга и закономерности творческой фантазии // О современной буржуазной эстетике: Сб. науч. трудов. — Вып. 3. — М., 1972.
5. Адам М. Дреер. Преподавание в средней школе США проблемы начинающих учителей / Пер. с англ. / Под ред. В.Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1983. – 288 с.
6. Актуальные проблемы марксистской этики: Сб. статей / Под ред. Г.Д. Бандзеладзе. — Тбилиси: Изд.-во Тбил. ун-та, 1967. – 495 с.
7. Алексеева В.Г. Молодой рабочий: (Формирование ценностных ориентаций). – М.: Мысль, 1983. – 222с.
8. Алексеева В.Г. Социальная среда и нравственное воспитание молодёжи. – М.: Знание, 1975. – 32 с.
9. Алешина И.Н. Психологические особенности социальных ожиданий от профессии у учителей и студентов педагогических институтов // Психологические аспекты формирования профессионально-педагогического сознания в процессе подготовки специалистов в вузе: Республ. межвуз. научно-метод. конференция. Куйбышев, 25-26 апреля 1989 г. / Под ред. В. Аكوпова и др.; Куйбышевский гос. пед. ин-т им. В.В.

- Куйбышева. — Куйбышев: Обл. типография им. В.П. Мяги Куйбышевского полиграф. объединения, 1989. — С. 33-34.
10. Ананьев Б.Г. О методах современной психологии // Психодиагностические методы в комплексном лонгитюдном исследовании студентов / Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшина, И.Д. Пехлецкий; Ленинградский гос. ун-т им. А.А. Жданова. — Л.: ЛГУ, 1976. — С. 13-35.
 11. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 288 с. — Библиогр. с.: 280-286.
 12. Андриенко Е.В. Социальная психология: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / В.А. Сластенин. — М.: Изд. Центр «Академия», 2000. — 264 с.
 13. Андрушко В., Огірко О. Формування духовних орієнтацій студентської молоді // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.ІІ. — С. 105-111.
 14. Анисимов С.Ф. Духовные ценности: производство и потребление. — М.: Мысль, 1988. — 253 с. — Библиогр. с.: 240-253.
 15. Анисимов С.Ф. Ценности реальные и мнимые. (Критика христианского истолкования и использования ценностей жизни и культуры). — М.: Мысль, 1970. — 183 с. — Библиогр. с.: 171-182.
 16. Аронов А.А. Воспитывать патриотов.: Кн. для учителя. — М.: Просвещение, 1989. — 175 с.
 17. Асташова Н.А. Аксиологическое образование современного учителя: методология, концепция, модели и технологии развития: Автореф. дис. ... доктора пед. наук. — Брянск, 2001. — 50 с.
 18. Асташова Н.А. Учитель: проблема выбора и формирование ценностей / Под ред. Д.И. Фельдштейна, С.К. Бондырева, А.А. Бодалева и др. — М.:

Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2000. – 272 с. – Библиогр. с.: 205-231.

19. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. – Харьков: Выща школа. Изд-во при Харьковском гос. ун-те, 1988. — 147 с. – Библиогр. с.: 143-147.
20. Батракова С.Н., Тамарин В.Э. Профессиональные ценности в структуре деятельности преподавателя высшей школы // Психолого-педагогические проблемы подготовки специалиста: Межвуз. тематический сборник / Под ред. С.Н. Батраковой, М.М. Левиной, Г.А. Беляева и др. — Ярославль.: Ярославский гос. ун-т, 1983. — С. 3-20.
21. Белявский И.Г. Развитие психолого-исторических представлений: Учеб. пособ. — К.: УМК ВО при Минвузе УССР, 1988. — 72 с.
22. Белявский И.Г. Лекции по исторической психологии / Науч. ред. В.Е. Круглов. – Одесса: Астропринт, 2004. – 448 с. – Библиогр. с.: 444-445.
23. Беляева Л.А. Воспитательно-педагогическая деятельность как вид социальной деятельности // Социологические проблемы формирования личности: Сб. науч. трудов / Под ред. Ю.П. Петрова, Л.П. Соколова, И.И. Кроневаляда. — Свердловск: Свердловский гос. пед. ин-т, 1977. — Вып. 3. – С. 78-85.
24. Беспечанский В.П. Психология исторического мышления школьников: (Материалы спецкурса). — Челябинск: Челябинский ГПИ, 1980. — 119 с. – Библиогр. с.: 114-118.
25. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ. — Запорожье: «Тандем-У», 1998. – 186 с. – Библиогр. с.: 176-185.
26. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ. — Запорожье: «Тандем-У», 1999. – 284 с. – Библиогр. с.: 273-284.
27. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2-х кн. – Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – 280 с. – Библиогр. с.: 273-276.

28. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124 – 129.
29. Білоусова В.О. Життєві та естетичні цінності у старшокласників // Цінності освіти і виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 137-140.
30. Божович Л.И. Концепция культурно-исторического развития психики и её перспективы // Вопросы психологии. – 1977. – № 2. – С. 29-39.
31. Божович Л.И. Проблемы формирования личности: Избранные психологические труды / Под ред. Д.И. Фельдштейна. – 3-е изд. – М.-Воронеж: Московский психолого-социальный институт; НПО «МОДЭК», 2001. – 352 с. – Библиогр. с.: 342-348.
32. Болотіна В.Ю. Моральні цінності підростаючого покоління // Цінності освіти і виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 19-21.
33. Бондар В.В. Формування культури педагогічної праці студентів у процесі позааудиторної діяльності: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: [Електронний ресурс] / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. — К., 2001. — 21 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2001/01bvvpd.zip>.
34. Богданова І.М. Реалії і перспективи удосконалення підготовки майбутніх учителів // Науковий вісник ПДПУ імені К.Д. Ушинського: Зб. наук. праць. – Одеса, 2006. – № 5-6. – С. 87-95.
35. Бондырева С.К. Толерантность (введение в проблему) / С.К. Бондырева, Д.В. Колесов. – М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. – 240 с.
36. Боренько Я. Особливості громадських ціннісних орієнтацій студентської молоді // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 92-97.

37. Борисова Ю.В. Традиціоналістські та модерністські цінності в структурі молодіжної ціннісної свідомості: Соціологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. [Електронний ресурс] / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2001. — 19 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2001/01byvssa.zip>
38. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Зб. наук. праць / За заг. ред. О.В. Сухомлинської. — К., 1997. — С. 21-25.
39. Боришевський М.Й. Теоретико-методологічні основи дослідження психологічних закономірностей виховання громадянської свідомості та самосвідомості особистості // Актуальні проблеми психології: Наукові записки інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України: Зб. наук. праць / За ред. акад. С.Д. Максименка. — К., 1999. — Вип. 19. — С. 36-44.
40. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 144-150.
41. Булах І.С., Кулагіна Л.М. Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків // Психологія: Зб. наук. праць / Під ред. С.Д. Максименка, О.В. Скрипниченко, Н.В. Чепелевої та ін. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. — Вип. 2. — С. 44-49.
42. Бутківська Т.В. Цінності: від учителя до учня // Початкова школа. — 1997. — №2. — С. 6-8.
43. Бутківська Т.В. Ціннісний вимір соціалізації учнів // Педагогіка і психологія. — К.: Вид-во «Педагогічна думка» Інституту педагогіки АПН України, 1997 - №1 (14) — С. 130-137.
44. Буторина Т.С., Овчинникова Н.П. Воспитание патриотизма средствами образования. — СПб.: КАРО, 2004. — 224 с. — Библиогр. в конце разделов.
45. Буцєвицький В.С., Світайло Н.Д. Роль соціально-гуманітарних дисциплін у гуманізації вищої освіти // Соціально-гуманітарна освіта України та шляхи її розбудови: Всеукр. нарада зав. кафедрами соціально-

- гуманітарних дисциплін, квітень 1997 р. / Під ред. В.П. Андрущенко, М.П. Лукашевич, Т.П. Луханіної / Уклад. К.М. Левківський, О.М. Мовчан, Н.І. Тимошенко. – К.: Генеза, 1997. – С. 10-12.
46. Валеев И.И. Воспитать патриота (из опыта краеведческой работы). – Уфа: Башк. кн. изд-во, 1990. – 144 с.: ил.
47. Васянович Г. Принцип громадянськості й патріотизму (етико-педагогічний аспект) // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 15-21.
48. Витаньи И. Общество, культура, социология / Пер. с венг. — М.: Прогресс, 1984. — 288 с. – Библиогр. с.: 278-284.
49. Волынка Г.И. Социально-практическая функция материалистической диалектики. – К.: Выща школа, 1988. – 197 с. – Библиогр. с.: 190-197.
50. Водзинская В.В., Триодин В.Е. Применение методов социологических исследований в практике культурно-просветительной работы: Учеб. пособ. – Л.: ВЦСПС Ордена «Знак почёта» Высшая профсоюзная школа культуры, 1978. – 118 с. – Библиогр. с.: 116-117.
51. Вульфсон Б.Л. Сравнительная педагогика: История и современные проблемы. – М.: Изд-во УРАО, 2003. – 232 с. – Библиогр. с.: 231.
52. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития // Вопросы психологии. — 1972. – №2. — С. 144-153.
53. Вырщиков А.Н. Военно-патриотическое воспитание школьников. – М.: Педагогика, 1990. – 148 с. – Библиогр. с.: 145-148.
54. Галкин С.А. Воспитание. Личность. Общество / С.А. Галкин. – Дубна: Феникс+, 2006. – 112 с. – Библиогр. с.: 69-71.
55. Галлагер К. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості (Викладання і вивчення історії в школі): Посіб. для вчителів. – К.: Наукова думка, 1998. – 241 с.

56. Гоголев В.Н. Становление профессионального идеала как фактор формирования направленности личности будущего учителя: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Л., 1985. — 21 с.
57. Головатий М.Ф. Політична психологія: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2001. — 136 с.
58. Головаха Є.І. Суперечливість ціннісних орієнтацій і професійне самовизначення особистості // Філософська думка. — 1986. - №2. — С. 16-25.
59. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. — К., 1988. — 142 с. — Библиогр. с.: 135-140.
60. Горский Д.П. Проблемы общей методологии наук и диалектической логики. — М.: Мысль, 1966. — 374 с.
61. Гоффман Э. Представление себя другим // Современная зарубежная социальная психология. Тексты / Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой, Л.А. Петровской. — М.: Изд-во Московск. ун-та, 1984. — С. 188-196.
62. Григор'єва І.Г. Проблема формування організаторських умінь майбутніх учителів засобами самоврядування // Вісн. Житомир. держ. ун-ту: Зб. наук. праць. — 2004. — N 19. — С. 100-104.
63. Григорьян Р.С. Самостоятельная работа учащихся и развитие их исторического мышления в связи с преподаванием истории в средней школе. — Баку, 1944.
64. Губанов Н.И. Отечество и патриотизм. — М.: Госполитиздат, 1960. — 144 с.
65. Дегтярев С.И. Ценностно-регулятивные функции исторического знания в становлении естествознания нового времени // Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб. науч. статей / Под ред. В.А. Ельчанинова, О.Л. Сытых, С.В. Кинелева и др. — Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1990. — С. 117-128.

66. Джеффри Фауст. Конфликт ценностей // Перспективы гуманитарного образования в средней школе: Российско-американская конференция / Под ред. М.С. Маяковского, Р.Шейермана. – Москва, 1992. – С. 103-104.
67. Дробницкий О.Г. Понятие морали. Историко-критический очерк. – М.: Наука, 1974. – 388 с. – Библиогр. с.: 380-387.
68. Додонов Б.И. Эмоция как ценность. – М.: Политиздат, 1978. – 272 с.
69. Долинська Л.В., Яремчук С.В. Усвідомлення студентами педвузу завдань та вимог майбутньої діяльності // Психологія: Зб. наук. праць / Під ред. С.Д. Максименка, О.В. Скрипниченко, Н.В. Чепелевої та ін. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 1998. – Вип.1. – С. 3-7.
70. Донцов А.И., Емельянова Т.П. Концепция социальных представлений в современной французской психологии: Учеб. пособ. / МГУ им. М.В. Ломоносова, Факультет психологии. — М.: Издательство Московского университета, 1987. — 128 с. – Библиогр. с.: 115-127.
71. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. — Минск: Изд-во БГУ, 1976. — 175 с. – Библиогр. с.: 166-174.
72. Дюркгейм Э. Социология. Её предмет, метод, предназначение. — М.: Канон, 1995. – 352 с.
73. Єрмакова С.С. Формування професійно-педагогічних цінностей у майбутніх учителів початкових класів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2003. – 21 с.
74. Егорова Л.Х. Условия развития профессионально значимых ценностных ориентаций будущего учителя // Ценностные приоритеты общего и профессионального образования: Междунар. научно-практ. конф. – М., 2000. – Ч.3. – С. 110-113.
75. Ельчанинов В.А. Нравственные и эстетические оценки в историческом сознании // Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб.

- науч. статей / Под ред. В.А. Ельчанинова, О.Л. Сытых, С.В. Кинелева и др. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1990. – С. 33-40.
76. Емельянова Т.П. Социальное представление — понятие и концепция: итоги последнего десятилетия // Психологический журнал. — 2001. — Т.22, №6. — С. 39-47.
77. Жалдак Л.М. Педагогічні умови гуртування студентської групи вищого аграрного закладу освіти (теоретико-методичний аспект): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. [Електронний ресурс] / Нац. аграр. ун-т. — К., 2001. — 20 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2001/01jlmmtma.zip>
78. Жуков Ю.М. Ценности как детерминанты принятия решения. Социально-психологический подход к проблеме // Психологические проблемы социальной регуляции поведения / Под ред. Е.В. Шороховой, М.И. Бобневой. – М.: Наука, 1976. – С. 254-264.
79. Завгородня Т. Ціннісні орієнтації майбутніх учителів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 35-41.
80. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
81. Закон України „Про молодіжні та дитячі громадські організації” // Відомості Верховної Ради. – К., 1999. – N1, ст.2. [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Законодавство України, 2006). – Систем. вимоги: Pentium-233; 32Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP.
82. Закон України „Про об’єднання громадян” // Відомості Верховної Ради. – К., 1992. – N34, ст.504. [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. –

- (Законодавство України, 2006). – Систем. вимоги: Pentium-233; 32Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP.
83. Закон України “Про вищу освіту” // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. – ст.134. [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Законодавство України, 2006). – Систем. вимоги: Pentium-233; 32Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP.
84. Закон України “Про освіту” // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – ст.451. [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Законодавство України, 2006). – Систем. вимоги: Pentium-233; 32Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP.
85. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. — М.: МГУ, 1994. — 144с.
86. Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності / Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка. — Львів. : Львівський держ. ун-т ім. Ів.Франка, 1999. — 226с. — Бібліогр.: с. 220-226.
87. Иванцев Н.І. Динаміка ціннісних орієнтацій студентської молоді протягом професійної підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. [Електронний ресурс] / Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. — К., 2001. — 19 с. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01inippp.zip>
88. Ігнатенко П.Р. Аксиологія виховання: Від термінології до постановки проблем // Педагогіка і психологія. – К.: Вид-во «Педагогічна думка» Інституту педагогіки АПН України, 1997 - №1 (14). – С. 118-123.
89. Игнатьева Е.И., Дубнова О.А. Представления о личности учителя в процессе развития профессионального самосознания студентов // Психологические аспекты формирования профессионально-педагогического сознания в процессе подготовки специалистов в вузе:

- Республ. межвуз. научно-метод. конференция. Куйбышев, 25-26 апреля 1989 г. / Под ред. Г.В. Акопова и др.; Куйбышевский гос. пед. ин-т им. В.В. Куйбышева. — Куйбышев: Обл. типография им. В.П. Мяги Куйбышевского полиграф. объединения, 1989. — С. 43-44.
90. Иконникова С.Н., Лисовский В.Т. На пороге гражданской зрелости: Об активной жизненной позиции современного молодого человека. — Л.: Лениздат, 1982. — 175 с. — Библиогр. с.: 174.
91. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / Пер. с нем. — М.: Педагогика, 1991. — 238 с.: ил. — Библиогр. в конце разделов.
92. Ионин Л.Г. Понимающая социология : Историко-критический анализ. — М.: Наука, 1979. — 207 с. — Библиогр. с.: 199-204.
93. Как сформировать готовность академической студенческой группы к самоуправлению: Методические рекомендации / Сост. В.Г. Орищенко, Р.И. Хмелюк, Ю.Я. Табаков. — Одесса: Одесский пед. ин-т им. К.Д. Ушинского, 1987. — 49 с.
94. Калініченко А. Роль ціннісних орієнтацій у самовихованні студентської молоді // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.І. — С. 175-181.
95. Караманов О. Музейна педагогіка як засіб формування професійних цінностей студента-історика // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.ІІ. — С. 119-125.
96. Карпенко З.С. Психологічні основи аксіогенезу особистості: Автореф. дис. ... докт. психол. наук. [Електронний ресурс] / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 1999. — 37 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/1999/99kzsoao.zip>

97. Карягина Г.В. Гуманистические аспекты гражданского воспитания [Электронный ресурс] // Патриотическое воспитание гражданина России. – Режим доступа: http://bank.orenipk.ru/Text/t43_25.htm
98. Кладов В.М. Социально-исторический опыт как ценность // Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб. науч. статей / Под ред. В.А. Ельчанинова, О.Л. Сытых, С.В. Кинелева и др. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1990. – С. 41-45.
99. Климов Е.А. Общечеловеческие ценности глазами психолога-профессиоведа // Психологический журнал. – 1994. – Т. 14, №4.
100. Клінцова М. До проблеми формування професійно-педагогічних цінностей у структурі особистості майбутнього фахівця // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 40-47.
101. Козиев В.Н. Формирование профессиональных качеств личности учителя. — Л.: Знание, 1987. — 16 с. — Библиогр. с.: 16.
102. Колб У. Изменение значения понятия ценностей в современной социологической теории // Современная социологическая теория в ее преемственности и изменении / Под ред. Г. Беккера, А. Боскова. — М.: Изд-во иностр. лит., 1961. — С. 113-157.
103. Конжиев Н.М. Система военно-патриотического воспитания в общеобразовательной школе. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с. – Библиогр. с.: 139-142.
104. Конституція України // Відомості Верховної Ради. – К., 1996. – N 30, ст. 141. [Електронний ресурс]. – К.: CD-вид-во “Інфодиск”, 2006. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Законодавство України, 2006). – Систем. вимоги: Pentium-233; 32Mb RAM; CD-ROM Windows 95OSR2/98/NT SP6/2000/XP.

105. Коньков А. Ціннісні орієнтації студентів педагогічних професій: діяльнісний аспект // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 288-295.
106. Копіца О. Формування толерантності як ціннісної риси майбутнього педагога // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 63-68.
107. Корнієнко О.М. Національні цінності особистості: сутність та особливості формування: Автореф. дис. ... канд. філос. наук. [Електронний ресурс] / Київ. ун-т ім.Т.Шевченка. — К., 1998. — 18 с.
108. Костенко Р.В. Взаємозв'язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 235-240.
109. Костенко Р.В. Вищий навчальний заклад як інститут соціалізації особистості // Удосконалення підготовки фахівців: VI Міжнар. науково-метод. конференція. — Одеса, 2001. — С. 199-200.
110. Костенко Р.В. Діагностика сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії // Наука і освіта. – Одеса, 2006. - №3-4. – С. 156-160.
111. Костенко Р.В. Історичне мислення та історична свідомість як засоби формування соціальних цінностей майбутніх вчителів історії // Наукові записки: Зб. наук. статей Національного пед. ун-ту імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – Вип. LIX (59). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 84-88.
112. Костенко Р.В. Формування соціальних цінностей майбутніх вчителів історії на прикладі політичної толерантності, соціальної відповідальності

- та патріотизму // Науковий вісник ПДПУ імені К.Д. Ушинського: Зб. наук. праць. – Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського. – 2006. – С. 95-101.
113. Костенко Р.В. Школа як один з інститутів соціалізації особистості // Політ — 2001: Всеукр. студ. наук. конференція. Секції філософії та педагогіки. — К., 2001. — С. 40.
114. Кругляк М.И. О проблемном изложении на уроках истории. — К.: Вища школа, 1964. — 287 с.
115. Кузик В. Громадянське виховання молоді в скаутських організаціях // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.І. — С. 195-203.
116. Кузнецова В.Г. Формування гуманістичних цінностей у майбутніх вчителів: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. [Електронний ресурс] / Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. — Луганськ, 2001. — 20 с. — Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01kvgcmv.zip>
117. Курапова Н.И. Общественно-педагогическая практика в системе профессиональной подготовки будущих учителей // Психолого-педагогические проблемы подготовки специалиста: Межвуз. тематический сб. / Под ред. С.Н. Батраковой, М.М. Левиной, Г.А. Беляева. — Ярославль.: Ярославский гос. ун-т, 1983. — С. 40-46.
118. Куценко В.И. Социальная задача как категория исторического материализма. — К.: Наукова думка, 1972. — 371 с.
119. Кушнірова Т.В. До проблеми сприймання й оцінювання соціальних цінностей // Цінності освіти і виховання: Науково-метод. зб. / О.В. Сухомлинська, П.Р. Ігнатенко, Р.П. Скульський. — К.: АПН України, Центр інформації та документації Ради Європи в Україні, 1997. — С. 62-64.

120. Кэнфилд Д., Сикконе Ф. 101 совет о том, как повысить самооценку и чувство ответственности у школьников / Пер. с англ. – М.: УРСС, 1997. – 360 с. – Библиогр. с.: 357.
121. Лазарев Ю.В. Национально-региональный компонент в формировании патриотически ориентированной личности старшеклассника: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – М., 1999. – 21 с.
122. Лебедик Н.П. Роль учебных занятий в становлении социальной зрелости личности // Педагогическое образование. — М.: МГПИ, 1991. — №4. — С. 118-123.
123. Лейбенгруб П.С. Идеино-нравственное воспитание в обучении истории СССР (VII-X классы): Пособ. для учителя / Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Просвещение, 1983. – 288 с.
124. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
125. Леонтьев Д.А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1996. – №4. – С. 35-44.
126. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – №4. – С. 15-26.
127. Лізньова Н. Пріоритетні напрями розвитку студентського самоврядування // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 182-189.
128. Лісовець О. Студентські громадські організації: досвід і перспективи розвитку // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 190-194.

129. Лисовский В.Т. Эскиз к портрету. Жизненные планы, интересы, стремления советской молодёжи. (По материалам социологических исследований). – М.: Молодая гвардия, 1969. – 208 с.
130. Лисовский В.Т. Советское студенчество: Социологические очерки. – М.: Высшая школа, 1990. – 304 с.
131. Лисовский В.Т. Советская молодёжь: идеалы и стремления. – М.: Знание, 1971. – 32 с.
132. Лисовский В.Т. Идеиное воспитание молодёжи. – М.: Знание, 1964. – 16 с.: ил.
133. Лисовский В.Т. Идеалы молодых. – Л.: Знание, 1964. – 40 с.
134. Лисовский В.Т. Гражданственность позиции молодёжи. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
135. Лифинцева Н.И. Ценностное отношение к другому как критерий профессионально-психологической культуры учителя // Ценностные приоритеты общего и профессионального образования: Междунар. науч.-пр. конф. – М., 2000. – Ч.2. – С. 10-14.
136. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций: Учеб. пособ. для студентов пед. учебн. заведений и слушателей ИПК и ФПК – М.: Прометей, 1992. – 528 с.
137. Лозинська Н., Беркита К. Спрямованість навчання у вищій школі на національні та загальнолюдські цінності // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 153-160.
138. Любимова Т.Б. Понятие ценности в буржуазной социологии // Социальные исследования. — М.: Наука, 1970. — Вып. 5. — С.61-76.
139. Маецкий З. Диалектика общественных и личностных ценностей: Автореф. дис. ... доктора филос. н. – Л., 1988. – 32 с.

140. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. С. Меленевской, Д. Викторовой, В. Гаврилова и др. – СПб.: Питер, 2000. — 688 с.: ил. – Библиогр. с.: 683-684.
141. Макаров В.В. Отечество и патриотизм. – Саратов: Саратов. ун-т, 1988. – 159 с. – Библиогр. с.: 153-159.
142. Максименко С.Д. Общая психология: Учеб. пособ. / С.Л. Удовик и др.— М.: Рефл.-бук, К.: Ваклер, 2000. – 528 с.
143. Максимчук Н.П. Психологічні особливості становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі професійної підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. [Електронний ресурс] / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. — К., 2000. — 20 с. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2000/00mnprrppp.zip>
144. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – 2-е изд., измененное и дополненное. – М.: Прогресс-Культура, 1992. – 415 с. – Библиогр. с.: 357-359.
145. Мартинюк О. Аксіологічні основи професійної підготовки майбутніх учителів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 25-33.
146. Марусенко О., Письменна Н., Брежнева О., Шклярєва Т. Виявлення духовно-моральних орієнтирів та ціннісних пріоритетів сучасного студентства // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 250-258.
147. Марценюк В.В. Социальные ценности и их роль в формировании личности студента // Студенчество и современное ценностное сознание. Ценностные аспекты вузовского образования: Сб. науч. трудов. – Ставрополь, 1992. – С. 74.

148. Марченко О. Розвиток критичного мислення як передумова успішного формування ціннісних орієнтацій студентів вищих навчальних закладів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 303-308.
149. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
150. Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. – № 5 – С. 49-62.
151. Матвієнко О. Психолого-педагогічні особливості формування ціннісних орієнтацій у майбутніх учителів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 34-39.
152. Матієнко О. Виховання толерантності починається з учителя // Рідна школа. – 2005. - № 6. – С. 29-32.
153. Методика формування соціальних цінностей майбутніх вчителів історії. Методичні рекомендації / Уклад. Р.В. Костенко. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2006. – 67 с.
154. Миронова С. Професійна спрямованість дидактичних принципів як засіб формування ціннісних орієнтацій студентів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 133-140.
155. Могильницький Б.Г. О природе исторического познания. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. – 236 с.
156. Молодёжь: Ориентации и жизненные пути / М.Х. Титма, М.Е. Ашмане, А.А. Матулёнис и др. / Под ред. М.Х. Титмы. – Рига: Зинатие, 1988. – 207 с.: ил.

157. Момов В. Норма, идеал, оценка и ценностная ориентация. — Философская мысль, 1969. — Кн.2.
158. Московичи С. Социальные представления: исторический взгляд. // Психологический журнал. — 1995. — Т.16, №2. — С. 3-13.
159. Мудрак В. Историко-філософські основи ущільнення педагогічної інформації на уроках з історії України // Історія в школі. — 2001 - №1. — С. 9-12.
160. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / В.А. Сластенин.—М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 184 с.
161. Муздыбаев К. Психология ответственности / В.Е. Семенов. — Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1983. — 240 с. — Библиогр. с.: 217-239.
162. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высших пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 2-е изд. — М.: Просвещение; Владос, 1995. — Кн.1: Общие основы психологии — 576 с.; Кн.2: Психология. — 496 с.; Кн.3 — Экспериментальная педагогическая психология и психодиагностика. — 512 с.
163. Овчаренко В.И., Грицанов А.А. Социологический психологизм: критический анализ. — Минск.: Вышэйшая школа, 1990. — 205 с.
164. Овчинников В.Ф., Добрынин И.А. Ориентация на творческий труд как социальная ценность // Личность и общество: ценностные ориентации личности и образ жизни: Межвуз. сб. науч. трудов. — Вып 4. — Калининград, 1979. — С. 39-45.
165. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1968. — 900 с.
166. Патриотическое сознание: сущность и формирование (Монография) / А.С. Миловидов, П.Е. Сапегин, А.Л. Симанов и др. — Новосибирск: Наука, 1985. — 254 с.
167. Пеньков Е.М. Социальные нормы-регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. — М.: Мысль, 1972. — 198 с.

168. Перепелиця М.П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект) Автореф. дис. ... канд. політичних наук. [Електронний ресурс] / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — К., 2001. — 19 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2001/01pmpura.zip>
169. Петронговський Р.Р. Патріотизм старшокласників: новітні технології виховання [Електронний ресурс] // Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка – 2003. - №12. – С.223-226. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/articles/2003/03prntv.zip>
170. Петронговський Р.Р. Формування патріотизму старшокласників у позанавчальній діяльності. Автореф. дис. ... канд. пед. наук. [Електронний ресурс] / Ін-т пробл. виховання АПН України. — К., 2002. — 21 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2002/02prpvd.zip>
171. Петронговський Р.Р. Ідея патріотизму у вітчизняній педагогіці // Україна: минуле, сучасне, майбутнє: Обл. конференція. — Житомир: Полісся, 2001. — С. 105-109.
172. Печерских Н.Н., Якиманская И.С. Исследование чувства патриотизма у подростков [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://bank.orenipk.ru/Text/t43_25.htm
173. Поппер К. Открытое общество и его враги / Пер. с англ. / Под ред. В.Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т.1: Чары Платона. — 448 с.
174. Поппер К. Открытое общество и его враги / Пер. с англ. / Под ред. В.Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т.2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — 528 с.
175. Поппер К. Письмо к моим русским читателям // Открытое общество и его враги / Пер. с англ. / Под ред. В. Н. Садовского. — М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — Т.1: Чары Платона. — С. 7.

176. Посталюк Н.Ю. Творческий стиль деятельности: Педагогический аспект. – Казань: КГУ, 1989. – 205 с. – Библиогр. с.: 185-199.
177. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України (5-11 кл.). Всесвітня історія (6-11 кл.) – К., 2001.
178. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Академия педагогических и социальных наук, Московский психолого-социальный университет. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с. – Библиогр. с.: 242-251.
179. Психология: Словарь / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.
180. Равчина Т. Громадські й особистісні цінності студентів: педагогічний аспект розв'язання конфлікту // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 3-15.
181. Радул В.В. Соціально-педагогічна зрілість. Спеціальний курс: Навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ “Імекс ЛТД”, 2002. — 248 с.
182. Радул В.В. Фактори соціальної зрілості студентів педвузу: Навч. посіб. із спецкурсу для студентів педвузів. — К., 1994. — 144 с.
183. Рекомендація Rec (2001) 15 про викладання історії в двадцять першому столітті в Європі (ухвалена Комітетом міністрів 31 жовтня 2001 року на 771-ому засіданні заступників міністрів). – Видання Ради Європи, 2001.
184. Ретюнський В.Н. Некоторые аспекты формирования профессионально-педагогического сознания // Психологические аспекты формирования профессионально-педагогического сознания в процессе подготовки специалистов в вузе: Республ. межвуз. научно-метод. конференция. Куйбышев, 25-26 апреля 1989 г. / Под ред. Г.В. Аكوпова и др.; Куйбышевский гос. пед. ин-т им. В.В. Куйбышева. — Куйбышев: Обл.

типографія ім. В.П. Мяги Куйбышевського поліграф. об'єднання, 1989.
— С. 8-9.

185. Рибалко Л. Взаємодоповнювальний характер аксіологічного й акмеологічного підходів до проблеми самореалізації особистості // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.І. — С. 167-174.
186. Роганова М. Виховання духовно-моральних цінностей у студентів вищих навчальних закладів як педагогічна проблема // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. — Вип. 21. — Ч.І. — С. 98-103.
187. Романенко М.І. Проблема подолання об'єктивістсько-історичистської орієнтації у викладанні історії // Історія в школах України. — 1996. — №2. — С. 30.
188. Русакова Т.Г. Духовные истоки гражданско-патриотического воспитания школьников в учреждении дополнительного образования [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://bank.orenipk.ru/Text/t43_25.htm
189. Ручка А.А. Социальные ценности и нормы. — К.: Наукова думка, 1976. — 152 с. — Библиогр. с.: 147-151.
190. Ручка А.А. Ценностные ориентации рабочей молодёжи / Л.А. Аза, В.А. Поддубный, А.А. Ручка. — К.: Наукова думка, 1978. — 203 с.
191. Ручка А.А. Ценностный подход в системе социологического знания / АН УССР, Институт философии. — К.: Наукова думка, 1987. — 154 с. — Библиогр. с.: 149-154.
192. Саймон Б. Общество и образование / Пер. с англ. / Под ред. В.Я. Пилиповского. — М: Прогресс, 1989. — 197 с. — Библиогр. в конце глав.

193. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности (Монография) / Л.В. Бозрикова, В.В. Водзинская, Л.Д. Докторова и др./ Под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
194. Семиченко В.А. Психология социальных отношений: Модульный курс. – К.: Магістр-S, 1999. – 168 с.
195. Сергеева Л.А. Формирование профессионального образа педагога у студентов университета: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — Л., 1984. – 21 с.
196. Сидоренко С.О. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: ООО «Речь», 2000. – 350 с.
197. Скульский Р.П. Учиться быть учителем. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
198. Скутіна В.І. Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників // Цінності освіти і виховання: Зб. наук. праць. / За заг. ред. О.В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 203-205.
199. Слостенин В.А., Ильин В.С. Перестройка высшего педагогического образования и формирование социально активной личности учителя // Формирование социально активной личности учителя: Межвуз. сб. науч. трудов / Под ред. В.А. Слостенина. — М.: МГПИ им. В.И. Ленина, 1987. – С. 3-12.
200. Слостенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию: Учеб. пособ. для студентов высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 192 с.
201. Слостенин В.А., Яковлева Д.С. Культурологический и ценностный подходы к характеристике профессиональной компетентности учителя // Ценностные приоритеты общего и профессионального образования: Междунар. науч.-пр. конференция. – М., 2000. – Ч.2. – С. 140-144.
202. Смирнов Л.М. Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей // Психологический журнал. – 1996. – Т.17, №1. – С. 157-167.

203. Солдатенков А.Д. Опыт изучения результативности патриотического воспитания школьников // Советская педагогика. – 1974. – №10. – С.46-52.
204. Сопівник Р.В. Зростання ролі студентів у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України: історичний аспект (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.). Автореф. дис. ... канд. історичних наук. [Електронний ресурс] / Східноукр. нац. ун-т ім. В.Даля. — Луганськ, 2004. — 20 с. — Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ard/2004/04srvrps.zip>
205. Социальная психология в трудах отечественных психологов: Хрестоматия / Сост. и общ. ред. А.Л. Свенцицкого. — СПб: Питер, 2000. — 512 с.: ил.
206. Спичак С.Ф. Изучение представлений о профессии учителя и профессионально значимых качествах педагога у студентов второго курса пединститута // Психологические вопросы формирования личности будущего учителя: Межвуз. сб. науч. трудов / Под ред. П.А. Просецкого, В.А. Крутецкого, Е.М. Никиреева и др. — Москва: МГПИ им. В.И. Ленина., 1986. — С. 52-57.
207. Статут студентської спілки Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Положення про студентське самоврядування в Південноукраїнському державному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського. – Одеса, 2001. – 18 с.
208. Студенческое самоуправление на факультете педагогического института: Методические рекомендации / Сост. Г.И. Легенький, В.Т. Агулов. – Киев: Минпрос РУМК, 1987. – 31 с.
209. Сусленко В.В. Соотношение понятий «ценность», «ценностные ориентации» и «установка» // Вопросы философии и социологии: Сб. статей. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1986. – С. 86-93.
210. Суходолова Г.М. Организационно-педагогические основы взаимодействия школы, семьи, общественности в патриотическом

- воспитании старшеклассников: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Челябинск, 1975. – 27 с.
211. Сухомлинский В.А. О воспитании. — М.: Политиздат, 1985. – 270 с. – Библиогр. с.: 267-268.
212. Сухомлинский В.А. Родина в сердце / Сост.: А.И. Сухомлинская, Л.В. Голованов. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 175 с.: ил.
213. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді: Стан розроблення проблеми // Педагогіка і психологія. – К.: Вид-во «Педагогічна думка» Інституту педагогіки АПН України, 1997. – №1 (14). – С. 105-111.
214. Тард Г. Преступник и преступление / Пер. с франц. Е.В. Выставкиной / Под ред. М.Н. Гернета. — М.: Типография т-ва И.Д. Сытина, 1906. – 324 с.
215. Тард Г. Социальные законы / Пер. с франц. Ф. Шипулинского. – СПб.: Типография П.П. Сойкина, 1901. – 63 с.
216. Тард Г. Законы подражания / Пер. с франц. / Под ред. Ф. Павленкова. — СПб.: Типография и Литография С.Ф. Яздровского и К°, 1892. – 370 с.
217. Титма М.Х., Саар Э.А. Молодое поколение. – М.: Мысль, 1986. – 255 с.: ил., табл.
218. Титма М.Х. Ценностные представления как предмет эмпирического исследования // Социально-профессиональная ориентация молодежи. – Тарту, 1973. – С. 30-49.
219. Ткачова Н. До питання формування ціннісних орієнтацій у студентів вищих навчальних закладів // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 259-266.
220. Трапенциере И. Формирование и изменение ценностных представлений (на примере Латвии) // Социологические исследования в Прибалтике. – Вильнюс, 1990. – С. 237-241.

221. Третьякова Г.Ф. Исследовательская работа студента как средство формирования готовности к профессиональной деятельности // Психолого-педагогические проблемы подготовки специалиста: Межвуз. тематический сборник / Под ред. С.Н. Батраковой, М.М. Левиной, Г.А. Беляева и др. — Ярославль.: Ярославский гос. ун-т, 1983. — С. 31-40.
222. Тугаринов В.П. Теория ценностей в марксизме. — Л.: ЛГУ, 1968. — 124 с. — Библиогр. с.: 123.
223. Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры / Под ред. Е.И. Михлин. — Л.: ЛГУ, 1960. — 156 с.
224. Тугаринов В.П. Марксистская философия и проблема ценности // Проблема ценности в философии. — М.-Л.: Наука, 1966. — С. 15-16.
225. Турченко В.Н., Борисова Л.Г. Социально-педагогические проблемы учительского труда / Под ред. Е.И. Соколовой. — М.: Знание, 1975. — 64 с.
226. Уваров А.И. Гносеологический анализ теории в исторической науке / Науч. ред. Л.А. Смирнов / Под ред. Т.П. Долговой, Н.С. Волгиной; Калининский государственный университет. — Калинин: Обл. типография, 1973. — 220 с.
227. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки. — Тбилиси: АН, 1961. — 210 с. — Библиогр. с.: 158-162.
228. Успенский В.Б. Педагогическая направленность — стержневое качество личности будущего учителя // Психолого-педагогические проблемы подготовки специалиста: Межвуз. тематический сборник / Под ред. С.Н. Батраковой, М.М. Левиной, Г.А. Беляева и др. — Ярославль.: Ярославский гос. ун-т, 1983. — С. 27-31.
229. Федюкин В.П. Некоторые ценностные аспекты предмета исторического сознания // Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб. науч. статей / Под ред. В.А. Ельчанинова, О.Л. Сытых, С.В. Кинелева и др. — Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1990. — С. 11-21.

230. Фетискин Н.П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. – 490 с. – Библиогр. в конце глав.
231. Философские проблемы исторической науки / АН СССР; Институт философии. — М.: Наука, 1969. — 319 с. – Библиогр. с.: 297-318.
232. Фішер К. Чи можна писати історію без героїчного пафосу? Нотатки, нав'язані перевіркою кращих учнівських конкурсних робіт з історії України / Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії). – К., 2000. – 266 с.
233. Хмелюк Р.И., Яций А.М. Педагогическое общение: Методические рекомендации. – Одеса: ОИУУ, 1996. – 46 с.
234. Хрестоматия по истории психологии: Период открытого кризиса (нач. 10-х гг. – середина 30-х гг. XX в.): Учеб. пособ. для вузов по спец. «Психология» / Под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. — М.: МГУ, 1980. – 301 с.: ил.
235. Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб. науч. статей / Под ред. В.А. Ельчанинова, О.Л. Сытых, С.В. Кинелева и др. – Барнаул: Алтайский гос. ун-т, 1990. – 145 с.
236. Ценностные аспекты развития науки / АН СССР; Ин-т истории естествознания и техники / Н.С. Злобин, В.Ж. Келле. – М.: Наука, 1990. – 292 с. – Библиогр. с.: 276-288.
237. Цюра С. Громадянські цінності сучасної студентської молоді: синергетичний підхід // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.І. – С. 57-65.
238. Чайка В. Аксіологічний компонент структури саморегуляції педагогічної діяльності в системі підготовки майбутнього вчителя // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. – Львів:

- Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ.
– С. 16-24.
239. Чумак В.М. Розвиток історичного мислення у процесі вивчення вітчизняної історії та його вплив на історичну свідомість // Виховання і культура: Міжнародний науково-практичний журнал. — 2001. — №1(1). — С. 78-82.
240. Шевчук І. Психолого-педагогічні аспекти формування ціннісних орієнтацій першокурсників в умовах їхньої професійної адаптації // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна: Зб. наук. праць. — Львів: Львівський національний ун-т імені Івана Франка, 2006. – Вип. 21. – Ч.ІІ. – С. 146-153.
241. Шевчук М.В. Психологічні механізми трансформації ціннісних орієнтацій студентської молоді: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. [Електронний ресурс] / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2000. — 25 с. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2000/00smvosm.zip>
242. Шихирев П.Н. Исследования социальной установки в США // Вопросы философии. – 1973. – № 2. – С. 159-166.
243. Шихирев П.Н. Современная социальная психология в Западной Европе. Проблемы методологии и теории / Е.В. Шорохов. — М.: Наука., 1985. — 175 с.
244. Ядов В.А. Диспозиционная концепция личности // Социальная психология: История. Теория. Эмпирические исследования / Е.С. Кузьмин, А.Л. Свенцицкий, В.А. Ядов и др. / Под ред. Е.С.Кузьмина, В.Е.Семенова. – Л.: ЛГУ, 1979. – С.106-120.
245. Ямбург Е.А. Воспитание историей. – М.: Знание, 1989. – 80 с.: ил.
246. Яцій О.М. Гуманізація виховання: Методичні рекомендації. – Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2005. – 160 с.
247. Яцій О.М. Формування толерантності: критерії оцінювання та рівні сформованості толерантності у студентів педагогічних ВНЗ // Науковий

вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського: Зб. наук. праць. – Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2006. – С. 112-121.

248. Adler F. The Value concept in sociology // Amer. J. Soc. — 1956. — 62. — N 3. — P. 272-279.
249. Berkowitz L., and Lutterman K. G. The traditionally socially responsible personality. — Public Opinion Quarterly, 1968, 32, 1969 — 1985.
250. Claudia Carlen Ihm (ed.). The Papal Encyclicals 1878—1903. New York, Pierian Press, 1990. — PP.173-174, 176.
251. Codol J.-P. On thé system of représentation in a grouj situation // Europ. J. of Social Psychol, 1974. — N 4.
252. Codol J.-P. On thé so-called "superior conformity on thu self" behaviour: twenty expérimetal investigations // Europ. J. of Social Psychol. — 1975. — N 5.
253. Codol J.-P. L'interdépendance des représentations daim une situation de groupe. Communication présentée au colloque sur les représentations sociales. — P., 1979.
254. Codol J.-P. Différenciation et indifférentiation soci aie // Bull, de Psychol. 1984. — T. XXXVII.
255. Codol J.-P., Plament G. Représentations des structures sociales simples dans lesquelles le sujet est impliqué // Cahiers de Psychol. — 1971. — N 14.
256. Codol J.-P., Leyens J.-P. Cognitive analysis of social behavior. The Hague, 1982.
257. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse.—Paris. P.U.F.,1968. Цит. за: Московичи С. Социальное представление: исторический взгляд // Психологический журнал. — 1995. — Т.16, №1. — С. 3-18.

258. Gough H., McClosky P., and Meehl P. A personality scale for social responsibility. — *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1952, — P. 47, 73-80.
259. Hannah Arendt “Between Past and Future”. — New York, Viking Press Inc., 1968. — PP.148-152.
260. Harris D. A scale for measuring attitudes of social responsibility in children. — *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 1957. — P. 55, 322 — 326.
261. Introduction à la psychologie sociale / Ed. by S.Moscovici. P., 1972, Vol. 1-2.
262. Jodelet D. Le corps représenté et ses transformations. Communication présentée au colloque sur les représentations sociales. — P., 1979.
263. Jodelet D. Réflexions sur le traitement de la notion de représentation sociale en psychologie sociale // Table Ronde Internationale sur les représentations. 17-20 décembre 1982. — Lyon, 1982.
264. Jodelet D. Représentation sociale: phénomènes, concept et théorie // Moscovici S.(éd.) *Psychologie sociale*. — P., 1984.
265. Maslow A.H. *Motivation and Personality*. New York: Harper and Row; 1970. — 359 p.
266. Misztal M. *Problematyka wartos'ci w socjologii*. — Warszawa : PWN, 1980. — 252 s.
267. Moscovici S. Introductory Address // *Papers on social représentations*. — 1993. V. 2. № 3. — P. 160-170.
268. Moscovici S. *La psychanalyse, son image et son public*. — P., 1976.
269. Moscovici S. On Social représentations // *Social cognition: Perspectives on everyday understanding* / Ed. by H.J. Forgas. — L., 1981. — P. 181-209.
270. Moscovici S. The origin of social représentations: a response to Michael // *New ideas in psychology*. — 1990. — V. 8. — № 3. — P. 383-388.
271. Parsons T. *The social system*. — Glencol, Illinois, 1952. — 482 p.
272. Tajfel H. *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. — Cambridge: Univ. press, 1981.

273. Thomas W., Znaniecki F. CMop polski w Europe i Ameryce. — Warszawa I Lud. Spoldz. Wyd., 1976. - T.1. - 387 s.
274. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and values. - San Francisco, 1969. – 317 p.
275. Znaniecki F. Nauki o kulturze. - Warszawa : PWN, 1971. - 728 s.
276. http://www.announcement.ru/enc_search.html?search=1&where%5B%5D=bse&where%5B%5D=oge&where%5B%5D=dal&where%5B%5D=enc&where%5B%5D=his&search_word=%CF%C0%D2%D0%C8%CE%D2%C8%C7%CC&how_search=title
277. <http://azps.ru/training/44.html>
278. <http://azps.ru/training/planmufut.html>
279. <http://azps.ru/training/2/trn165.html>
280. <http://azps.ru/training/26.html>
281. http://azps.ru/tests/tests2_howyou.html
282. <http://azps.ru/tests/2/tt21.html>
283. http://azps.ru/tests/tests_rokich.html
284. http://bank.orenipk.ru/Text/t43_25.htm
285. http://www.president.gov.ua/ru/content/10301_r.html
286. http://www.president.gov.ua/ru/content/10302_r.html
287. <http://www.hrights.ru/text/b8/Chapter2.htm>

ДОДАТКИ

Додаток А

Питальник сформованості соціальних цінностей майбутніх учителів історії

Інструкція. Вам подано список соціальних цінностей. Прочитайте нижче перераховані цінності та дайте оцінку значущості для Вас і для суспільства за такою шкалою:

- 0 – взагалі не вважаю це цінністю;
- 1 – не вважаю це цінністю для себе, але вважаю це цінністю для суспільства;
- 2 – не вважаю це цінністю для суспільства, але вважаю це цінністю для себе;
- 3 – вважаю цінністю для себе, але не соціальною;
- 4 – вважаю цінністю для суспільства, але не соціальною;
- 5 – вважаю цінністю і для себе і для суспільства, але не соціальною;
- 6 – зовсім не важлива для мене соціальна цінність, але важлива для суспільства;
- 7 – важлива для мене соціальна цінність, але зовсім не важлива для суспільства;
- 8 – важлива соціальна цінність і для мене і для суспільства;
- 9– дуже важлива соціальна цінність для мене, але для суспільства не дуже важлива;
- 10– дуже важлива соціальна цінність для суспільства, але для мене не дуже важлива;
- 11– дуже важлива соціальна цінність і для мене і для суспільства;

БЛАНК ПИТАЛЬНИКА

П.І.Б. _____
 Курс, група, факультет _____
 Вік _____ Стать _____

№ п.п.	Соціальні цінності	Оцінка
1	Система освіти і виховання	
2	Мистецтво	
3	Культура, пам'ятки матеріальної, духовної культури та архітектури	
4	Література та система бібліотек	
5	Спілкування	
6	Сім'я, шлюб	
7	Колектив та колективізм	
8	Толерантність. Політична толерантність.	
9	Дружба, любов, кохання	
10	Мир	
11	Праця, працелюбність	
12	Альтруїзм	
13	Демократія	
14	Конституційний лад	
15	Верховенство права	
16	Патріотизм	
17	Законодавство і законність	
18	Свобода слова (гласність)	
19	Правосвідомість	
20	Соціальна відповідальність	

Обробка та інтерпретація результатів.

Підрахуйте кількість набраних балів. Залежно від їх кількості Ви можете визначити рівень сформованості Ваших соціальних цінностей. Якщо Ви набрали від 0 до 54 балів – Ваші соціальні цінності сформовані на низькому рівні; від 55 до 110 – на середньому; від 111 до 165 – на достатньому, і від 166 до 220 – на високому рівні.

Додаток Б

Методика "Ціннісні орієнтації" (М. Рокич)

Інструкція. Вам подано набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваша задача - розкласти їх одна за одною в порядку значущості для Вас принципів, якими Ви керуєтесь у Вашому житті. Уважно вивчіть таблицю і, вибравши ту цінність, що для Вас найбільш значуща, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значущістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім проробіть те саме з усіма цінностями, що залишилися. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце. Працюйте не поспішаючи, вдумливо. Кінцевий результат повинен відбивати Вашу щирі позицію.

Бланк респондента _____

Список А (термінальні цінності):

- активне діяльне життя (повнота й емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного у природі й у мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних утруднень);
- наявність гарних і вірних друзів;
- суспільне покликання (повага навколишніх, колективу, товаришів по роботі);
- пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальний розвиток);
- продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);

- розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалювання);
- розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків);
- свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках);
- щасливе сімейне життя;
- щастя інших (добробут, розвиток й удосконалювання інших людей, усього народу, людства в цілому);
- творчість (можливість творчої діяльності);
- впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

- акуратність (охайність), уміння тримати в порядку речі, порядок у справах;
- вихованість (гарні манери);
- високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);
- життєрадісність (почуття гумору);
- ретельність (дисциплінованість);
- незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);
- непримиренність до недоліків у собі й інших;
- освіченість (широта знань, висока загальна культура);
- відповідальність (почуття обов'язку, вміння дотримуватися свого слова);
- раціоналізм (уміння здорово і логічно мислити, приймати обмірковані, раціональні рішення);
- самоконтроль (стриманість, самодисципліна);
- сміливість у відстоюваннях своєї думки, поглядів;
- тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами);
- терпимість (до поглядів і думок інших, уміння прощати іншим їхні помилки й омани);
- широта поглядів (уміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички);

- чесність (правдивість, щирість);
- ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі);
- чуйність (дбайливість).

Обробка та інтерпретація результатів.

Аналізуючи ієрархію цінностей, варто звернути увагу на їх групування випробуваним у змістовні блоки за різними підставами. Так, наприклад, виділяються "конкретні" і "абстрактні" цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя і т.д. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і т.д. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Необхідно спробувати вловити індивідуальну закономірність. Якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити несформованість у респондента системи цінностей чи навіть нещирість відповідей.

Додаток В

Методика "Особистість як система цінностей" (автор С. Галкін)

Інструкція. Спробуйте класифікувати цінності з нижчеподаного списку в колонку ліворуч: ліберально-демократичні - буквою "а"; тоталітарні - буквою "б"; загальнолюдські - буквою "в", не звертаючись за допомогою до довідки після бланку.

Бланк відповідей

<i>Цінності</i>	
авторитарність	недоторканність приватного життя
безпека	нетерпимість
безкомпромісність	нонконформізм
братерство	моральна й інтелектуальна воля
віра	порядок
влада	право на творчість
волонтерство	правосвідомість
гроші	пріоритет держави
демократичність	пріоритет особистості
державництво	пріоритет суспільства
добродійність	рівність
дисципліна	рівноправність
державність	свобода висловлювань
добро	свобода совісті
достоїнство	свобода й права людини
законослухняність	родина
здоров'я	відповідність стандарту
індивідуалізм	жаль
істина	соціальна солідарність
класовий інтернаціоналізм	спонтанність мислення
вільний час	здатність до компромісів
конфліктна компетентність	любов до батьківщини
конформізм	справедливість
космополітизм	любов до людини
краса	щастя
критичність	месіанство
милосердя	толерантність
філантропія	повага до особистості
мудрість	соціальна відповідальність

Обробка та інтерпретація результатів.

Ключ до методики "Особистість як система цінностей".

До базових демократичних цінностей належать: повага свободи й достоїнства людини з його похідними: здатністю до компромісів, конфліктною компетентністю, моральною й інтелектуальною свободою та ін. До базових тоталітарних цінностей належать пріоритети держави, суспільства над особистістю, культ державної влади, порядку з їхніми похідними: безкомпромісністю, конформізмом, нетерпимістю, колективізмом та ін.

а) демократичні цінності: волонтерство, демократичність, гроші, достоїнство, індивідуалізм, конфліктна компетентність, критичність мислення, любов до людини, милосердя, мудрість, недоторканність приватного життя, нонконформізм, моральна й інтелектуальна свобода, право на добродійність, право на творчість, правосвідомість, пріоритет особистості, рівноправність, свобода висловлень, свобода совісті, вільний час, свободи й права людини, співчуття, спонтанність, здатність до компромісів, повага до особистості, філантропія;

б) тоталітарні цінності: авторитарність, безпека, безкомпромісність, братерство, влада, державництво, державність, дисципліна, законслухняність, класовий інтернаціоналізм, колективізм, конформізм, месіанство, нетерпимість, порядок, пріоритет держави й суспільства, рівність, відповідність стандарту, соціальна солідарність;

в) загальнолюдські цінності: віра, добро, здоров'я, істина, краса, родина, справедливість, щастя.

Методика "Особистість як система цінностей" є методикою навчально-діагностичного характеру. Застосовується з метою усвідомлення цінностей через їх порівняльний аналіз і класифікацію за трьома категоріями: демократичні, тоталітарні, загальнолюдські.

Методика може бути використана в межах курсів: гуманістичні виховні системи, громадянське виховання, психологія особистості, діагностика особистісного розвитку та ін.

Слухачам у процесі або по закінченні занять за однією з перерахованих вище тем пропонується вищенаведена таблиця, що містить у собі як перелік різних цінностей, так і інформацію довідкового характеру, що допомагає виділити основу для класифікації цінностей за категоріями.

Діагностика починається маркуванням цінностей на бланку №1 за категоріями буквами: "а", "б", "в". У якості стовідсотково "вірних" відповідей зараховуються тільки ті, маркіровочні індекси яких не змішують тоталітарні й демократичні цінності (наприклад, не може бути зарахована як вірна відповідь типу: аб, ба).

Діагностика закінчується зіставленням Вашого вибору з нижчеподаними списками цінностей у ключі до методики на предмет збігів ("правильний вибір") і розбіжностей ("неправильний вибір"). Будь-яка розбіжність - привід для обговорення в групі значеннєвого змісту тієї або іншої цінності та з'ясування її для себе.

Додаток Г

Експрес-діагностика соціальних цінностей особистості (автори:

М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов)

Інструкція. Нижче пропонується 16 тверджень. Оцініть для себе значущість кожного з них у балах за схемою: 10 (неважливо), 20, 30, 40 ... 100 (дуже важливо).

Питальник

- 1.Цікава робота, що приносить Вам задоволення.
- 2.Високооплачувана робота.
- 3.Вдале одруження чи заміжжя.
- 4.Знайомство з новими людьми, соціальні заходи.
- 5.Залучення до громадської діяльності.
- 6.Ваша релігія.
- 7.Спортивні вправи.
- 8.Інтелектуальний розвиток.
- 9.Кар'єра.
- 10.Красиві машини, одяг, будинок і т.д.
- 11.Проводження часу в колі родини.
- 12.Кілька близьких друзів.
- 13.Робота на добровільних початках у некомерційних організаціях.
- 14.Медитація, міркування, молитви тощо.
- 15.Здорова збалансована дієта.
- 16.Читання освітньої літератури, перегляд освітніх передач, самовдосконалення і т.ін.

Обробка й інтерпретація результатів

Розподіліть бали відповідно до таблиці (цифри в розділах – номери відповідних тверджень):

Професійні	Фінансові	Сімейні	Соціальні	Суспільні	Духовні	Фізичні	Інтелектуальні
1	2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15	16
Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:	Разом балів:

Чим вище підсумкова кількість балів у кожному розділі, тим більшою цінністю є для Вас цей напрям. При цьому чим ближче один до одного значення в усіх восьми розділах, тим більш різнобічною людиною Ви є.

Додаток Д

Визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест) (автори:

П. Іванов, Є. Колобова)

Інструкція. Вам пропонується продовжити надруковані на виданому бланку речення. Украй важливо, щоб думки, внесені до бланку, були щирими і належали саме Вам. Запишіть будь-які думки, що здаються Вам важливими як у цей момент, так і в цілому у Вашому житті.

Лист відповідей

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____

Освіта _____ Дата _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Я неодмінно повинен _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Жахливо, якщо _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Я не можу терпіти _____

Обробка та інтерпретація результатів

Для обробки даних, отриманих за допомогою цього тесту, не існує стандартизованої процедури. Немає таких Must-тем, що досліднику пропонується знайти серед відповідей випробуваних. Тому для кожної вибірки і для кожного випробуваного, зазвичай, виділяється індивідуально-унікальний набір повинностей. Нижче наведено список цінностей-цілей і приклади тверджень випробуваних, що належать до цієї цінності. Список цінностей узятий з методики “Життєві цілі” (Е. Дісл, Р. Райан у модифікації Н. Ключової і В. Чіркова).

Воля, відкритість і демократія в суспільстві. Висловлення, в яких міститься ставлення до духовного стану суспільства (“Я не можу терпіти бездарність і бездуховність влади”), зазначається необхідність соціальної справедливості (“Я не можу терпіти існуючого безладу”), виражаються вимоги до влади всіх рівнів “Я не можу терпіти... бездуховних начальників”.

Безпека і захищеність. Висловлення, що стосуються стурбованості непередбаченими подіями в суспільстві і страхів за своє життя і життя своїх близьких (“Жахливо, якщо почнеться війна”, “Жахливо, якщо зло переможе”).

Служіння людям. Висловлення, що стосуються таких життєвих і професійних цілей, як допомога і сприяння іншим людям (у тому числі учням): “Я неодмінно повинна випустити своїх учнів грамотними людьми”; “Я неодмінно повинна зробити все, щоб мої учні були щасливі”.

Влада і вплив. Твердження цієї групи пов’язані з прагненням педагога виявляти владу над іншими, впливати на них: “Жахливо, якщо мене ні в що не ставлять”; “Я неодмінно повинна бути авторитетом для своїх учнів”.

Популярність. До цієї групи входять твердження, пов’язані з прагненням звернути на себе увагу, бути відомим багатьом людям. “Жахливо, якщо про мене всі забудуть, коли я вмру”; “Я неодмінно повинна залишити свій слід у житті”.

Автономність. Висловлення, пов'язані з потребою робити те, що сама людина вважає важливим, не залежати від думки навколишніх, самій визначати хід свого життя: “Жахливо, якщо від тебе нічого не залежить”; “Я не можу терпіти, коли мені вказують, що я повинна робити”; “Я неодмінно повинна виконати задумане”.

Матеріальний успіх. Твердження, пов'язані з прагненням до матеріального благополуччя, до того, щоб мати гарантований заробіток, гарні умови для проживання: “Жахливо, якщо я все життя проживу в гуртожитку”; “Я не можуть терпіти, коли затримують зарплату”; “Я неодмінно повинна знайти добре оплачувану роботу”.

Багатство духовної культури. Твердження, що стосуються духовного вдосконалювання, бажання прилучитися до досягнень культури, мистецтва і т.ін.: “Я неодмінно повинна знаходити час для читання”; “Я не можу терпіти жебраків духом”.

Особистісний ріст. Твердження, що стосуються вимог до себе, прагнення до розвитку себе як особистості та професіонала: “Я не можу терпіти, коли люди не прагнуть до високих цілей”; “Я неодмінно повинна не зупинятися на досягнутому рівні”.

Здоров'я. Твердження цієї групи виражають прагнення педагога мати гарне здоров'я, якомога менше хворіти, вести здоровий образ життя, займатися спортом: “Жахливо, якщо я важко занедужаю”; “Я не можу терпіти людей, які не думають про своє здоров'я”, “Я неодмінно повинна зайнятися аеробікою (плаванням)”.

Прихильність і любов. Твердження цієї групи свідчать про потребу педагога мати близьких людей, виражають заклопотаність з приводу відносин зі значущими людьми: “Жахливо, якщо я буду зовсім одна”; “Жахливо, якщо тебе ніхто не любить”.

Привабливість. Твердження, що стосуються прагнення мати привабливу зовнішність, слідкувати за модою, бути задоволеною своїм

зовнішнім виглядом: “Жахливо, якщо людина не стежить за собою”, “Я неодмінно повинна добре виглядати”; “Не можу терпіти неохайних чоловіків”.

Почуття задоволення. Твердження, що стосуються фізичного комфорту, одержання задоволення від таких боків життя, як добра їжа, вино, секс тощо: “Я неперемінно повинна спробувати в цьому житті все”; “Не можу терпіти “синіх панчох”.

Міжособистісні контакти і спілкування. Твердження, що стосуються потреби відчувати себе частиною якої-небудь групи, мати своє коло спілкування, страхів, пов’язаних із самотністю і нерозумінням: “Жахливо, якщо мене перестануть розуміти навколишні”; “Жахливо, якщо зовсім немає друзів”.

Багате духовно-релігійне життя. Твердження, що стосуються віри в Бога, прагнення жити відповідно до релігійних переконань: “Жахливо, якщо я зневірюся в Богові”; “Я неодмінно повинна сходити до церкви”.

Додаток Е

Морфологічний тест життєвих цінностей (автори: В. Сопов, Л. Карпушина)

Інструкція:

"Вам пропонується питальник, у якому описано різні бажання і прагнення людини. Просимо Вас оцінити кожне твердження за 5-бальною шкалою в такий спосіб:

- якщо для Вас зміст твердження не має ніякого значення, то у відповідній клітинці бланка поставте цифру 1;
- якщо для Вас має невелике значення, то поставте цифру 2;
- якщо для Вас має певне значення - поставте цифру 3;
- якщо для Вас це ВАЖЛИВО - поставте цифру 4;
- якщо для Вас це ДУЖЕ ВАЖЛИВО - поставте цифру 5.

Просимо Вас пам'ятати, що тут не може бути правильних і неправильних відповідей і що найбільш правильною буде правдива відповідь. Намагайтеся не використовувати для оцінки твердження цифру "3".

Текст питальника МТЖЦ

1. Постійно підвищувати свою професійну кваліфікацію.
2. Учатися, щоб дізнаватися щось нове в досліджуваній галузі знань.
3. Щоб вигляд мого житла постійно змінювався.
4. Спілкуватися з різними людьми, брати участь у громадській діяльності.
5. Щоб люди, з якими я проводжу вільний час, захоплювалися тим самим, що і я.
6. Щоб участь у спортивних змаганнях допомагала мені у встановленні особистих рекордів.
7. Виявляти антипатії до інших.
8. Мати цікаву роботу, що цілком поглинає мене.
9. Створювати щось нове в досліджуваній мною галузі знань.
10. Бути лідером у моїй родині.

11. Не відставати від часу, цікавитися суспільно-політичним життям.
12. У своєму захопленні швидко досягати намічених цілей.
13. Щоб фізична підготовленість дозволяла надійно виконувати роботу, що дає гарний заробіток.
14. Позлословити, коли в людей неприємності.
15. Учитися, щоб "не заривати свій таланти у землю".
16. Разом з родиною відвідувати концерти, театри, виставки.
17. Застосовувати свої власні методи у громадській діяльності.
18. Бути членом якого-небудь клубу за інтересами.
19. Щоб навколишні помічали мою спортивну підтягнутість.
20. Не мати почуття досади, коли висловлюють думку, протилежну своїй.
21. Винаходити, удосконалювати, придумувати нове у своїй професії.
22. Щоб рівень своєї освіченості дозволяв почувати себе впевнено у спілкуванні із самими різними людьми.
23. Вести такий образ сімейного життя, що цінується суспільством.
24. Домагатися конкретних цілей, займаючись громадською діяльністю.
25. Щоб своє захоплення допомагало зміцнити своє матеріальне становище.
26. Щоб фізична підготовленість робила мене незалежним у будь-яких ситуаціях.
27. Щоб сімейне життя виправило деякі недоліки своєї натури.
28. Знаходити внутрішнє задоволення в активному громадському житті.
29. У вільний час створювати щось нове, що раніше не існувало.
30. Щоб моя фізична форма дозволяла мені впевнено спілкуватися в будь-якій компанії.
31. Не зазнавати коливань, коли комусь потрібно допомогти під час лиха.
32. Мати товариські відносини з колегами по роботі.
33. Учитися, щоб не відстати від людей свого кола.
34. Щоб свої діти випереджали у своєму розвитку однолітків.
35. Одержувати матеріальну винагороду за громадську діяльність.

36. Щоб моє захоплення підкреслювало мою індивідуальність.
37. Розвивати свої організаторські здібності, займаючись громадською діяльністю.
38. Цілком зосередитися на своєму захопленні, проводячи вільний час займаючись улюбленою справою.
39. Придумувати нові вправи для фізичної розминки.
40. Перед тривалою поїздкою завжди продумувати, що взяти із собою.
41. Яке враження моя робота справляє на інших людей.
42. Отримати вищу освіту чи вступити до аспірантури, отримати учений ступінь.
43. Щоб моя родина мала дуже високий рівень матеріального добробуту.
44. Твердо відстоювати визначену точку зору в суспільно- політичних питаннях.
45. Знати свої здібності у сфері улюбленої справи.
46. Одержувати задоволення навіть від важкого фізичного навантаження.
47. Уважно слухати співрозмовника, хто б він не був.
48. У роботі швидко досягати намічених цілей.
49. Щоб рівень освіти допоміг би мені зміцнити моє матеріальне становище.
50. Зберігати повну волю і незалежність від членів моєї родини.
51. Щоб активна фізична діяльність дозволяла змінювати мій характер.
52. Не думати, коли в людей неприємності, що вони одержали по заслугах.
53. Щоб на роботі була можливість одержання додаткових матеріальних благ (премії, путівки, вигідні відрядження і т.ін.)
54. Учитися, щоб "не загубитися в юрбі".
55. Кидати щось робити, коли не впевнений у своїх силах.
56. Щоб моя професія підкреслювала індивідуальність.
57. Займатися вивченням нових віянь у моїй професійній діяльності.
58. Учитися, одержуючи при цьому задоволення.

59. Постійно цікавитися новими методами навчання і виховання дітей у родині.
60. Беручи участь у громадському житті, взаємодіяти з досвідченими людьми.
61. Завоювати повагу в людей завдяки своєму захопленню.
62. Завжди досягати намічених спортивних розрядів і звань.
63. Не кидати щось робити, якщо немає впевненості у своїх силах.
64. Одержувати задоволення не від результатів роботи, а від самого процесу.
65. Підвищувати рівень своєї освіти, щоб внести вклад у досліджувану дисципліну.
66. Щоб для мене не мало значення, що лідер у родині - хтось інший.
67. Щоб мої суспільно-політичні погляди збігалися з думкою авторитетних для мене людей.
68. Займаючись на дозвіллі улюбленою справою, детально продумувати свої дії.
69. Беручи участь у різних змаганнях, завоювати який-небудь приз, винагороду.
70. Не говорити з наміром неприємних речей.
71. Знати, якого рівня освіти можна досягти з моїми здібностями, щоб їх удосконалювати.
72. У шлюбі бути завжди абсолютно надійним.
73. Щоб життя мого оточення постійно змінювалася.
74. Захоплюватися чимось у вільний час, спілкуючись з людьми, що захоплюються тим самим.
75. Брати участь у спортивних змаганнях, щоб продемонструвати свою перевагу.
76. Не випробувати внутрішнього протесту, коли мене просять зробити послугу.

77. Щоб прийоми моєї роботи змінювалися.
78. Підвищувати рівень своєї освіти, щоб належати до кола розумних і цікавих людей.
79. Мати дружину (чоловіка) з родини високого соціального стану.
80. Досягати поставленої мети у своїй громадській діяльності.
81. У своєму захопленні створювати необхідні в житті речі (одяг, меблі, техніку і тощо).
82. Щоб фізична підготовка, даючи волю в рухах, створювала і відчуття особистої волі.
83. Навчитися розуміти характер моєї дружини (чоловіка), щоб уникнути сімейних конфліктів.
84. Бути корисним для суспільства.
85. Вносити різні удосконалення до сфери моєї улюбленої справи.
86. Щоб серед членів моєї спортивної секції (клуба, команди) було багато друзів.
87. Уважно стежити за тим, як я одягнений.
88. Щоб під час роботи постійно була можливість спілкуватися з товаришами по службі.
89. Щоб рівень моєї освіти відповідав рівню освіти людини, думку якої я ціную.
90. Ретельно планувати своє сімейне життя.
91. Займати таке місце в суспільстві, що зміцнювало б моє матеріальне становище.
92. Щоб мої погляди на життя виявлялися в моєму захопленні.
93. Займатися громадською діяльністю, вчитися переконувати людей на свою точку зору.
94. Щоб захоплення займало велику частину мого вільного часу.
95. Щоб моя вигадка виявлялася навіть у ранковій зарядці.
96. Завжди охоче визнавати свої помилки.

97. Щоб моя робота була на рівні і навіть краще, ніж в інших.
98. Щоб рівень моєї освіти допоміг мені посісти бажану посаду.
99. Щоб чоловік (дружина) одержувала високу зарплату.
100. Мати власні політичні переконання.
101. Щоб коло моїх захоплень постійно розширювалося.
102. Мати, насамперед, моральне задоволення від досягнутих успіхів у спорті.
103. Не придумувати вагому причину, щоб виправдатися.
104. Перед початком роботи чітко її розпланувати.
105. Щоб моя освіта давала можливість одержання додаткових матеріальних благ (гонорари, пільги).
106. У сімейному житті спиратися лише на власні погляди, навіть якщо вони суперечать громадській думці.
107. Витратити багато часу на читання літератури, перегляд передач і фільмів про спорт.
108. Не заздрити удачі інших.
109. Мати високооплачувану роботу.
110. Вибрати рідку, унікальну спеціальність для навчання, щоб краще виявити свою індивідуальність.
111. Поводитися за столом вдома так само, як і на людях.
112. Щоб моя робота не суперечила моїм життєвим принципам.

Перелік життєвих цінностей.

1. Розвиток себе, тобто пізнання своїх індивідуальних особливостей, постійний розвиток своїх здібностей та інших особистісних характеристик.
2. Духовне задоволення, тобто керівництво моральними принципами, перевага духовних потреб над матеріальними.
3. Креативність, тобто реалізація своїх творчих можливостей, прагнення змінювати навколишню дійсність.

4. Активні соціальні контакти, тобто встановлення сприятливих відносин у різних сферах соціальної взаємодії, розширення своїх міжособистісних зв'язків, реалізація своєї соціальної ролі.

5. Власний престиж, тобто завоювання свого визнання в суспільстві шляхом відповідності визначеним соціальним вимогам.

6. Високе матеріальне становище, тобто звернення до факторів матеріального благополуччя як головного сенсу існування.

7. Досягнення, тобто постановка й вирішення визначених життєвих задач як головних життєвих факторів.

8. Збереження власної індивідуальності, тобто перевага власних думок, поглядів, переконань над загальноприйнятими, захист своєї неповторності і незалежності.

Термінальні цінності реалізуються по-різному, у різних життєвих сферах. Під життєвою сферою розуміється соціальна сфера, де здійснюється діяльність людини. Значимість тієї чи іншої життєвої сфери для різних людей неоднакова.

Перелік життєвих сфер.

1. Сфера професійного життя.
2. Сфера освіти.
3. Сфера сімейного життя.
4. Сфера суспільної активності.
5. Сфера захоплень.
6. Сфера фізичної активності.

Обробка та інтерпретація результатів.

1. Інтерпретація даних за шкалою життєвих цінностей.

Розвиток себе.

(+) Прагнення людини одержувати об'єктивну інформацію про особливості її характеру, здібностей, інші характеристики своєї особистості.

Прагнення до самовдосконалення, вважаючи при цьому, що потенційні можливості людини майже необмежені і що, в першу чергу, в житті необхідно домогтися найбільш повної їх реалізації. Серйозне ставлення до своїх обов'язків, компетентність у справах, поблажливість до людей та їх недоліків і вимогливість до себе.

(-) Тенденція до самодостатності. Такі люди визначають, як правило, поріг своїм можливостям і вважають, що його неможливо перебороти. Уразливі при винесенні негативної оцінки їм, їх характеристикам чи особистісним якостям, виявляють до оцінки байдужість.

Духовне задоволення

(+) Прагнення людини до одержання морального задоволення в усіх сферах життя. Такі люди вважають, зазвичай, що найважливіше в житті - робити тільки те, що цікаво і що приносить внутрішнє задоволення. Ідеалістичність у поглядах, прихильність до дотримання етичних норм у поведінці і діяльності.

(-) Практикум. Пошук конкретної вигоди від взаємних відносин, результатів діяльності. Цинічність, зневага до громадської думки, суспільних норм.

Креативність.

(+) Прагнення людини до реалізації своїх творчих можливостей, внесення змін в усі сфери свого життя. Прагнення уникати стереотипів і різноманітності своє життя. Такі люди втомлюються від розмірного ходу свого життя і завжди намагаються внести в нього щось нове. Характерна винахідливість і захопленість навіть у повсякденних ситуаціях.

(-) Пригніченість творчих нахилів, стереотипність поведінки і діяльності. Консерватизм, дотримання вже усталених норм і цінностей. Дратує відсутність звичного. Можлива ностальгія по колишніх часах.

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення людини до встановлення сприятливих взаємин з іншими людьми. Для таких людей, зазвичай, значущі всі аспекти людських взаємин, вони часто переконані в тому, що цінним в житті є можливість спілкуватися і взаємодіяти з іншими людьми. Часто дружелюбні, товариські, невимушені у спілкуванні, емпатичні, соціально активні.

(-) Нерішучість у спілкуванні з незнайомими людьми, відсутність спонтанності у висловлюваннях, недовіра іншим людям, небажання бути відкритим.

Власний престиж.

(+) Прагнення людини до визнання, поваги, схвалення з боку інших, як правило, найбільш значущих осіб, до чия думка вона прислухається найбільшою мірою і на чю думку вона орієнтується, в першу чергу, у своїх судженнях, вчинках і поглядах. Має потребу в соціальному схваленні своєї поведінки, самовпевнена, категорична в ситуації взаємодії з людьми, залежними від неї. Честолюбна.

(-) Людина не бачить різниці у схваленні її вчинків людьми з різними соціальними статусами. Поступлива, уникає невдач, конфліктів. Позбавлена домагань на статус лідера.

Досягнення.

(+) Прагнення людини досягти конкретних і відчутних результатів у різні періоди життя. Такі люди, зазвичай, ретельно планують своє життя, ставлячи конкретні цілі на кожному її етапі і вважаючи, що головне – досягти цих цілей. Часто велика кількість життєвих досягнень служить для таких людей підставою для високої самооцінки.

(-) Байдужість до досягнень. Залежність від того, як складаються зовнішні ситуації. Основне кредо "Поживемо-побачимо". Такі люди відрізняються часто постановкою найближчих, конкретних цілей. Іноді виявляють безсилля у прагненні досягти якоїсь далекої перспективної мети.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення людини до можливо більш високого рівня свого матеріального добробуту, переконаність у тому, що матеріальний статок є головною умовою життєвого благополуччя. Високий рівень матеріального добробуту для таких людей часто виявляється підставою для розвитку почуття власної значущості і підвищеної самооцінки.

(-) Байдужість до матеріального положення. Ігнорування матеріального статку як цінності, до якої треба прагнути. Іноді характеризується тенденцією до маргінальності.

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення людини до незалежності від інших людей. Такі люди, як правило, вважають, що найважливіше в житті - це зберегти неповторність і своєрідність своєї особистості, своїх поглядів, переконань, свого стилю життя, прагнучи якнайменше піддаватися впливу масових тенденцій. Часто не довіряють авторитетам. Можливий яскравий прояв таких рис, як високий рівень самооцінки, конфліктність, девіація поведінки.

(-) Прагнення до замкнутості, головне - не бути "білою вороною". Такі люди вважають, що "вискочки" - люди невиховані, від яких можна чекати непередбачених учинків. Такі люди не люблять брати на себе відповідальність.

2. Інтерпретація даних за шкалою життєвих сфер.

Сфера професійного життя.

(+) Висока значущість для людини сфери її професійної діяльності. Вони віддають багато часу своїй роботі, залучаються до вирішення всіх виробничих проблем, уважаючи при цьому, що професійна діяльність є головним змістом життя людини.

Сфера навчання й освіти.

(+) Прагнення людини до підвищення рівня своєї освіченості, розширення кругозору. Вони вважають, що головне в житті - це вчитися й одержувати нові знання.

Сфера сімейного життя.

(+) Висока значущість для людини всього того, що пов'язано з життям її родини, віддають багато сил і часу вирішенню проблем своєї родини, вважаючи, що головне в житті - це благополуччя в родині.

Сфера громадського життя.

(+) Висока значущість для людини проблем життя суспільства. Такі люди ведуть суспільно-політичне життя, вважаючи, що найголовніше для людини - це його політичні переконання.

Сфера захоплень.

(+) Висока значущість для людини її захоплень, хоббі. Такі люди віддають своєму захопленню весь вільний час і вважають, що без захоплення життя людини багато в чому неповноцінне.

Сфера фізичної активності.

(+) Відбиває значущість фізичної активності і фізичної культури як елементу загальної культури для людини. Такі люди вважають, що фізична культура необхідна для гармонізації життя, що необхідно вміти чергувати інтелектуальну діяльність з фізичною, що краса і зовнішня привабливість часто пов'язані зі здоровим способом життя, фізкультурою і спортом.

(-) З усіх сфер говорить про незначущість чи малу значущість цих сфер для окремих людей. Це часто пов'язано з віковим періодом життя і зі ступенем задоволеності тих чи інших потреб.

3. Інтерпретація даних за шкалою цінностей усередині життєвих сфер.

Сфера професійного життя.

Розвиток себе.

(+) Прагнення до найбільш повної реалізації своїх здібностей у сфері професійного життя і до підвищення своєї кваліфікації. Зацікавленість в інформації про свої професійні здібності та можливості їх розвитку. Вимогливість до себе і до своїх професійних обов'язків.

(-) Цей показник характеризує особистості, що прагнуть до обмеження своєї активності. При досягненні якихось значущих результатів відразу заспокоюються і бажають "почивати на лаврах". Часто вразливі при негативній оцінці їхніх професійних здібностей.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення мати цікаву, змістовну роботу чи професію. Для таких людей характерне бажання якнайглибше проникнути в предмет праці, одержати моральне задоволення від самого процесу роботи й у меншому ступені від результату роботи.

(-) Прагнення до прагматичності, пошуку конкретної вигоди від професійної діяльності. Іноді такі люди бувають неприкрито цинічні, відкрито говорять про свої меркантильні інтереси в ситуації виконання яких-небудь операцій і видів професійної діяльності.

Креативність.

(+) Прагнення внести елемент творчості у сферу своєї професійної діяльності. Людині швидко стає нудно від звичних способів організації і методів роботи. Для таких людей характерно постійне бажання вносити в роботу різні зміни й удосконалення. Здебільшого, це люди захопливі і винахідливі.

(-) Прагнення до консервативності, стабільності, виконання посадових інструкцій. Будь-які нововведення в галузі методів і організації діяльності таких людей, зазвичай, дратують, викликають небажання працювати.

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення до колегіальності в роботі, делегування повноважень, установлення сприятливих взаємин з колегами по роботі. Характерна значущість факторів соціально-психологічного клімату колективу, атмосфера довіри.

(-) Прагнення до індивідуалізації діяльності. Відсутність довіри у взаєминах із членами трудового колективу, прагнення до підтримки відносин у чисто корпоративних межах. Такі люди не підтримують своїх колег у ситуаціях, коли це необхідно. Дотримуються правила – кожний за себе.

Власний престиж.

(+) Прагнення людини мати роботу чи професію соціально схвалювану. Людина, зазвичай, зацікавлена в думці інших людей щодо своєї роботи і професії, прагне домогтися визнання в суспільстві шляхом вибору найбільш соціально схвалюваної роботи чи професії.

(-) У силу різних обставин обирає собі таку роботу і професію, що визначають її бажання і здібності та інші внутрішні характеристики.

Досягнення.

(+) Прагнення досягати конкурентних і відчутних результатів у своїй професійній діяльності, часто для підвищення самооцінки. Для таких людей часто характерно ретельне планування всієї роботи й одержання задоволення не від процесу, а від результату діяльності.

(-) Залежно від інших показників (наприклад, духовне задоволення, креативність чи розвиток себе) ця оцінка характеризує людину або захоплену процесом роботи, що не піклується про власні досягнення, або людину з недоліками у вольовій сфері.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення мати роботу чи професію, що гарантує високу зарплату, інші види матеріального добробуту. Схильність змінити роботу, спеціальність, якщо вона не приносить бажаного рівня матеріального благополуччя.

(-) Вибір професії пов'язаний або з ідеалістичною спрямованістю особистості, з її креативністю, цілеспрямованістю, пов'язаною з моральним задоволенням від своєї роботи, або з перспективами, що далеко йдуть в

майбутньому, пов'язаними з власним престижем чи досягненнями (високі показники за цими цінностями).

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення за допомогою своєї професійної діяльності "виділятися з юрби". Такі люди намагаються мати роботу чи професію, що могла б підкреслити індивідуальну своєрідність і неповторність (наприклад, вибрати незвичайну, рідку професію).

(-) Прагнення знайти таку роботу і спеціальність, щоб вона забезпечила надійність існування ("краще синиця в руках"). Такі люди вважають, що професія - ознака стабільності, а робота - це головне місце, де необхідно самоствердитися і самовиразитися.

Сфера навчання й освіти.

Розвиток себе.

(+) Прагнення підвищувати рівень своєї освіти заради розвитку себе як особистості і своїх здібностей. Такі люди характеризуються зацікавленістю в оцінці себе як особистості і своїх знань, умінь, здібностей. Спроба до зміни на краще.

(-) Прагнення до одержання певного результату, що свідчить про досягнення конкретного рівня освіти, чи повне ігнорування освіти як фактора, що сприяє власному розвитку.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення якнайбільше довідатися з досліджуваної дисципліни, як наслідок – одержати моральне задоволення. Люди відрізняються сильно розвиненою пізнавальною потребою, прагненням підвищувати рівень своєї освіти.

(-) Характеризуються низькою пізнавальною активністю в силу відсутності пізнавального мотиву. Прагнення досягти конкретного, суцього практичного результату.

Креативність.

(+) Прагнення знайти щось нове в досліджуваній дисципліні, внести свій внесок у певну галузь знань. Характеризує бажання самому відповісти на ті питання, що є спірними, невідомими в цій науці (участь у роботі наукових товариств, у наукових експериментах тощо).

(-) Прагнення вивчити основний матеріал з досліджуваної дисципліни і відрізнитися в межах заданих рамок. Такі люди часто демонструють негнучкість, нездатність відійти від зразка.

Соціальні контакти.

(+) Прагнення ідентифікувати себе з певною соціальною групою. Бажання досягти певного рівня освіти, щоб мати тісні контакти з представниками цієї соціальної групи.

(-) Прагнення до обмеження будь-яких контактів, незалежно від приналежності до тієї чи іншої соціальної групи.

Власний престиж.

(+) Прагнення людини мати такий рівень освіти, що високо цінується суспільством. Такі люди зацікавлені в думці інших людей щодо своєї освіти чи прагнення досягти певного рівня освіти.

(-) Байдушність до цілей навчання й освіти. Такі люди намагаються знайти підтримку таких самих як вони, затверджуються в думці, що важлива не освіта (точніше її рівень), а якісь небудь інші характеристики особистості, її вміння і навички.

Досягнення.

(+) Прагнення досягти як конкретного результату свого освітнього процесу (диплом, захист дисертації), так і інших життєвих цілей, досягнення яких залежить від рівня освіти. Прагнення все ретельно спланувати на кожному етапі, підвищити свою самооцінку.

(-) Прагнення до самодостатності у сфері навчання на якомусь етапі життєвого шляху, пов'язаного з іншими життєвими цілями і високою самооцінкою.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення досягти такого рівня освіти, що дозволить мати високу зарплату й інші види матеріальних благ. Бажання підвищувати рівень своєї освіти, вибирати навчальну установу, якщо наявне положення справ не приносить бажаного матеріального благополуччя.

(-) Прагнення у сфері освіти досягти інших цілей, відмінних від матеріальних. Найчастіше показник пов'язаний з ідеалістичною спрямованістю особистості і створенням зовнішньої ситуації (наприклад, змусили вчитися).

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення побудувати процес освіти, щоб він максимально відповідав всім особливостям особистості. Бажання бути оригінальним, демонструвати свої життєві принципи. Характерна екзальтованість у поведінці.

(-) Прагнення до конфліктності, "як усі, так і я", головне – вчасно відрізнитися і не бути відстаючим учнем, студентом і т.ін.

Сфера сімейного життя.

Розвиток себе.

(+) Прагнення змінювати на краще різні особливості свого характеру, своєї особистості в сімейному житті. Зацікавленість в інформації й оцінці своїх власних особливостей.

(-) Прагнення до закріплення власних позицій у родині. Небажання виправляти ті властивості, що доставляють занепокоєння членам родини.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення до глибокого взаєморозуміння з усіма членами родини, духовної близькості з ними. У шлюбі цінують дійсну любов, уважають її головною умовою сімейного благополуччя.

(-) Прагнення мати родину, щоб було все, як у всіх, чи не гірше, ніж в інших. Будують шлюб з розрахунку. Шлюбний контракт - запорука існування родини.

Креативність.

(+) Прагнення до всякого роду змін у своєму сімейному житті і внесення в неї чогось нового. Такі люди намагаються різноманітити і життя своєї родини (перемінити обстановку в квартирі, придумати вид сімейного відпочинку тощо).

(-) Прагнення до збереження консервативних традицій, норм і правил сімейного життя.

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення до певної структури взаємин у родині, до того, щоб кожен член родини займав якусь соціальну позицію і виконував строго визначені функції. Цінуються активні словесні методи виховання дітей і взаємодії з метою взаєморозуміння між членами родини.

(-) Прагнення до індивідуального в родині. Можливо чисто споживче ставлення з метою задовольнити свої потреби. У такій родині немає розмежування соціальних ролей і функцій.

Власний престиж.

(+) Прагнення будувати своє сімейне життя так, щоб забезпечити визнання з боку навколишніх. Зацікавленість у думці про різні аспекти свого сімейного життя.

(-) Не має потреби у схваленні своїх учинків у сімейній сфері. Іноді незначущість показника говорить про незначущість цієї сфери.

Досягнення.

(+) Прагнення до того, щоб у сімейному житті досягти якихось реальних результатів (якомога раніше навчити дітей писати). Зацікавленість в інформації про сімейне життя інших людей з метою порівняння вагомості досягнень своєї родини й інших родин.

(-) Прагнення уступити активність у досягненні результатів іншим людям, іншим членам родини і т.д. Байдуже ставлення до результатів у своїй родині, відсутність інтересу до досвіду інших родин.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення до найбільш високого рівня матеріального статку своєї родини. Такі люди вважають, що сімейне благополуччя полягає, насамперед, у гарній забезпеченості родини.

(-) Ігнорування матеріального статку як цінності, до якої повинні прагнути члени родини. Тенденції до пошуку інших цінностей, що об'єднують родину.

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення будувати своє життя, орієнтуючись лише на власні погляди, бажання, переконання. Намагання зберегти свою незалежність навіть від членів своєї родини (іноді через негативний досвід своєї генералізованої родини).

(-) Прагнення будувати колективістську родину, засновану на взаєморозумінні і взаємозалежності.

Сфера громадського життя.

Розвиток себе.

(+) Прагнення якомога повніше реалізувати і розвивати свої здібності у сфері суспільно-політичного життя. Особлива зацікавленість в інформації про свої здібності і можливості в цій сфері з метою подальшого вдосконалювання. Прагнення до нового ідеалу.

(-) Прагнення досягти яких-небудь успіхів у цій сфері шляхом мінімізації витрат зі свого боку. Вимогливість поваги до себе такого, який є. Такі люди вважають, що необхідно пристосовуватися до обставин, а не витрачати час на вдосконалювання.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення до морального задоволення від процесу своєї громадської діяльності.

(-) Прагнення до одержання практичної вигоди від результату своєї суспільно-політичної діяльності, причому намагатися досягти цього результату будь-якими шляхами.

Креативність.

(+) Прагнення внести розмаїтість у свою громадську діяльність. Такі люди швидко реагують на будь-які зміни, що відбуваються в суспільно-політичному житті. Займаючись громадською діяльністю вони намагаються змінити звичні методи її проведення, вносити щось нове.

(-) Прагнення до стабільності, непорушності позицій, щоб не зламати у звичному житті налагодженого механізму проведення суспільно-політичного заходу.

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення реалізувати свою соціальну спрямованість через активне громадське життя. Бажання зайняти таке місце у структурі громадського життя, що забезпечувало б більш тісний контакт із певним колом осіб і давало б можливість взаємодіяти з ним у громадському житті.

(-) Незацікавленість у широкому колі соціальних контактів у сфері суспільно-політичного життя в силу різних обставин, як особистісних характеристик (замкнутість, конфліктність, підозрілість і недовірливість до людей), так і зовнішньої соціальної ситуації.

Власний престиж.

(+) Прагнення дотримуватися найбільш розповсюджених поглядів на суспільно-політичне життя. Активна участь у розмовах на суспільно-політичні теми, висловлення, здебільшого, не власної думки, а думок своїх авторитетів.

(-) Прагнення до деполітизації. Ігнорування авторитетів у суспільно-політичному житті. Недовіра до об'єктивності людей у суспільно-політичних питаннях.

Досягнення.

(+) Прагнення домагатися насамперед реальних і конкретних результатів у своєму суспільно-політичному житті, найчастіше заради підвищення своєї самооцінки. Люди такого типу чітко планують свою громадську роботу, ставлять конкретні цілі на кожному етапі і прагнуть будь-якими методами їх досягти. Кар'єризм у кращому змісті сприяє ефективності діяльності в цій сфері. Кар'єризм у негативному плані - одержання результату за рахунок інших, за рахунок придушення чужих інтересів.

(-) Характеризує відсутність цілеспрямованості в цій сфері. Небажання реалізувати себе як громадського діяча. Самостійність у плані самооцінки. Незацікавленість у чужій авторитетній думці щодо своїх здібностей.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення займатися суспільно-політичною діяльністю заради матеріальної винагороди за неї. Активна участь у заходах, якщо вони можуть принести грошову винагороду й інші види матеріального благополуччя.

(-) Прагнення до суспільно-політичної діяльності як до справи відновлення соціальної справедливості, презирливе ставлення до грошової винагороди в добродійній справі.

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення не потрапити під вплив суспільно-політичних поглядів інших людей. Ціною є та суспільно-політична позиція, що не займає ніхто, крім неї, а часто не мають значення ніякі суспільно-політичні погляди. Можливо поблажливе чи навіть схвальне ставлення до всякого роду неформальних, скандальних організацій.

(-) Прагнення не виділятися у своїх суспільно-політичних поглядах від думки більшості, підтримувати офіційну точку зору. Позиція "бути як усі" - головна позиція в цій сфері.

Сфера захоплень.

Розвиток себе.

(+) Прагнення людини використовувати своє хоббі для кращої реалізації своїх потенційних можливостей. Зазвичай такі люди не обмежуються лише одним видом захоплення і намагаються спробувати свої сили в різних заняттях.

(-) Відсутність прагнення чим-небудь захоплюватися, щоб розширити свої кругозір, уміння, навички. Такі люди мають, як правило, захоплення на рівні цікавості і займаються ним нерегулярно чи розглядають його чисто теоретично.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення людини мати таке захоплення, якому можна віддати весь вільний час, намагаючись глибше проникнути в сам предмет захоплення. Одержання задоволення більше від процесу свого заняття, ніж від його результатів. Гуманістична спрямованість особистості.

(-) Прагнення до прагматичних цілей самої різної користі у своєму захопленні.

Креативність.

(+) Прагнення людини захоплюватися таким заняттям, що надає широкі можливості для творчості, внесення розмаїтості у сферу свого захоплення. Очевидні зусилля змінити що-небудь у предметі свого захоплення, внести в нього щось нове.

(-) Пригніченість творчих нахилів, прагнення робити все за зразком, не вносячи нічого нового під час створення предметів свого захоплення.

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення реалізувати свою соціальну спрямованість за допомогою свого захоплення. Схильність захоплюватися тими заняттями, що мають колективний характер. Бажання знайти однодумців і взаємодіяти з ними у своєму захопленні.

(-) Прагнення до індивідуальних тенденцій у захопленні. Небажання вступати в активні соціальні контакти з приводу дозвілля і хоббі. Часто нерішучість і сумнів у своїх здібностях заважають контактам з незнайомими людьми, що мають ті самі захоплення.

Власний престиж.

(+) Прагнення у вільний час займатися тим, що може служити підставою її високої оцінки іншими людьми. Прагнення орієнтуватися на думку значущих для неї людей, як проводити свій вільний час (відпустка, години дозвілля, хоббі), і проводити його так, як роблять вони.

(-) Прагнення спиратися тільки на власну думку щодо того, як проводити свій вільний час, часто пов'язано із завищеною самооцінкою й ігноруванням авторитетів.

Досягнення.

(+) Прагнення людини ставити конкретні цілі у сфері свого захоплення і досягати їх. Характерні зацікавленість в інформації про досягнення інших людей у їх захопленнях з метою переконання, що вони не гірше, а, може бути, і краще інших.

(-) Самодостатність. Відсутність зацікавленості в думці інших людей, відсутність планування і досягнення визначених цілей у своєму хоббі.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення у вільний час займатися тим, що може принести матеріальну користь. Захоплення мають чисто прагматичний характер (наприклад, продукти захоплення можна продати, обміняти тощо).

(-) Прагнення займатись у вільний час тим, що приносить відпочинок від повсякденних турбот, естетичне задоволення, моральне задоволення.

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення людини до того, щоб захоплення допомагало підкреслити, виразити свою індивідуальність. Захопленість якими-небудь дуже рідкими, незвичайними заняттями, створювати речі, яких немає ні в кого іншого.

(-) Прагнення захоплюватися модою, характерною для суспільства в певний момент. Бажання ідентифікувати себе з іншими і бути вдоволеним тим, що в неї, як у всіх.

Сфера фізичної активності.

Розвиток себе.

(+) Прагнення до вдосконалювання своєї фізичної форми, зацікавленість в інформації з боку інших людей про свої здібності та фізичні можливості. Критична самооцінка в цій галузі.

(-) Небажання прислухатися до критичної оцінки з боку інших людей своїх здібностей і можливостей у цій сфері. Самодостатність. Порівняння себе з іншими людьми, фізичний розвиток яких нижче, ніж у конкретної людини і, на цій підставі, самозаспокоєність, небажання виявляти активність в удосконалюванні своїх фізичних здібностей.

Духовне задоволення.

(+) Прагнення вибрати такий вид фізичної активності, що приносив би моральне задоволення. Одержання задоволення від процесу свого заняття більше, ніж від одержання результатів у цій діяльності.

(-) Прагнення до пошуку практичної вигоди від занять спортом і іншими видами фізичної активності. Ігнорування етичних та естетичних почуттів, що виникають у процесі занять фізичною культурою.

Креативність.

(+) Прагнення внести розмаїтість у свої заняття фізкультурою і спортом, внести оригінальність у комплекс вправ, тренувань.

(-) Прагнення до стабільності, звичності у своїх заняттях у цій сфері. Небажання нічого змінювати. Роздратування нестандартною ситуацією ігор, змагань. Чіткий розподіл понять "за правилами" - "не за правилами".

Активні соціальні контакти.

(+) Прагнення до командних видів спорту, групових тренувань. Одержання задоволення від занять у групі знайомих, друзів по команді, секції, виду спорту. Навіть ранкова пробіжка поруч з незнайомою людиною скрашує час.

(-) Прагнення до індивідуальних видів спорту, до індивідуальних занять в галузі фізичної культури. Такі люди не вбачають необхідності обмінюватися під час занять спортом словами, вони їм здаються зайвими.

Власний престиж.

(+) Прагнення бути кращим за своїми фізичними даними в очах авторитетних людей. Прагнення домогтися визнання своїх успіхів і схвалення в людей з високим статусом і високим рівнем компетентності в цій сфері.

(-) Відсутність прагнення до схвалення своїх здібностей у сфері фізичної активності. Людина не претендує на повагу за свої спортивні заслуги, фізичні дані. Часто спорт відсутній взагалі в житті такої людини.

Досягнення.

(+) Прагнення до значущого результату, плануючи заздалегідь свою діяльність у сфері фізичної активності. Зацікавленість в інформації, які успіхи мають інші, і прагнення збільшити свої. Характерні цілеспрямованість і заповзятливість у цій сфері.

(-) Характеризує людей з великим бажанням досягнення мети мати значні результати у сфері фізичної активності, але безсиллям у прагненні їх досягнення. Часто самодостатня, не має потреби в досягненнях у цій сфері.

Високе матеріальне становище.

(+) Прагнення домогтися матеріальної вигоди зі своїх занять у сфері фізкультури і спорту, фізичної витривалості, працездатності.

(-) Ігнорування матеріальних цінностей, особливо якщо вони даються важкою фізичною працею. Такі люди вважають, що здоров'я потрібно берегти, а фізична праця не виправдує придбані матеріальні блага.

Збереження власної індивідуальності.

(+) Прагнення займатися таким видом фізичної активності, щоб заняття допомагало виразити індивідуальність людини. Захопленість рідкими видами спорту. У процесі занять можуть відрізнятись упертістю з метою виділитись серед інших, небажанням займатися в команді, у групі з тією же метою.

(-) Прагнення дотримувати сучасних модних тенденцій у цій сфері, не виділитись нічим особливим.

Ключ до морфологічного тесту життєвих цінностей

Життєві цінності	Життєві сфери						Шкала достовірності
	Проф.	Освіт.	Сім'я	Суспільство	Зацікавлення.	Фізич.	
Розвиток себе	1	15	27	37	45	51	+7
	57	71	83	93	101	107	
Духовне задоволення	8	2	16	28	38	46	-14
	64	58	72	84	94	102	
Креативність	21	9	3	17	29	39	+31
	77	65	59	73	85	95	
Соціальні контакти	32	22	10	4	18	30	+52
	88	78	66	60	74	86	
Власний престиж	41	33	23	11	5	19	-63
	97	89	79	67	61	75	
Досягнення	48	42	34	24	12	6	+76
	104	98	90	80	68	62	
Матеріальне положення	53	49	43	35	25	13	+96
	109	105	99	91	81	69	
Збереження індивідуальності	56	54	50	44	36	26	-103
	112	110	106	100	92	82	

Таблиці для нормування результатів у стіні

Таблиця Е.1

Орієнтовні норми для шкал життєвих цінностей (чоловіки 17-25 років)

Норми в стінах	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Саморозвиток	28 та менш	29-31	32-34	35-38	39-41	42-44	45-47	48-50	51-53	54 та більш
Духовне задоволення	30 та менш	31-33	34-36	37-39	40-42	43-45	46-48	49-51	52-54	55 та більш
Креативність	24 та менш	25-27	28-30	31-33	34-37	38-40	41-43	44-46	47-50	51 та більш
Активні соціальні контакти	29 та менш	30-32	33-35	36-38	39-40	41-43	44-46	47-49	50-51	52 та більш
Власний престиж	25 та менш	26-28	29-32	33-35	36-38	39-41	42-45	46-48	49-51	52 та більш
Досягнення	30 та менш	31-33	34-36	37-39	40-42	43-45	46-48	49-51	52-54	55 та більш
Високе матеріальне положення	31 та менш	32-35	36-38	39-41	42-45	46-48	49-52	53-55	56-59	60 та більш
Збереження власної індивідуальності	29 та менш	30-32	33-35	36-38	39-41	42-45	46-48	49-51	52-54	55 та більш

Таблиця Е.2

Орієнтовні норми для шкал життєвих цінностей (чоловіки 17-25 років)

Норми в стінах	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Професійне життя	46 та менш	47-49	50-52	53-56	57-59	60-63	64-66	67-70	71-73	74 та більш
Навчання і освіта	46 та менш	47-49	50-53	54-57	58-60	61-64	65-68	69-71	72-75	76 та більш
Сімейне життя	38 та менш	39-42	43-46	47-50	51-54	55-58	59-62	63-65	66-69	70 та більш
Суспільне життя	36 та менш	37-40	41-45	46-49	50-54	55-58	59-63	64-67	68-72	73 та більш
Зацікавлення	33 та менш	34-37	38-42	43-46	47-51	52-56	57-60	61-65	66-69	70 та більш
Фізична активність	27 та менш	28-32	33-37	38-42	43-48	49-53	54-58	58-63	64-69	70 та більш

Таблиця Е.3

Орієнтовні норми для шкал життєвих цінностей (жінки 17-25 років)

Норми в стінах	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
----------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Саморозвиток	29 та менш	30-32 33-35 36-38 39-41 42-44 45-47 48-50	51-53	54 та більш
Духовне задоволення	33 та менш	34-35 36-38 39-41 42-43 44-46 47-49 50-51	52-54	55 та більш
Креативність	22 та менш	23-26 27-29 30-33 34-36 37-39 40-43 44-46	47-50	51 та більш
Активні соціальні контакти	30 та менш	31-33 34-36 37-38 39-41 42-44 45-47 48-50	51-52	53 та більш
Власний престиж	25 та менш	26-28 29-31 32-35 36-38 39-41 42-45 46-8	49-51	52 та більш
Досягнення	28 та менш	29-31 32-35 36-38 39-41 42-5 46-48 49-51	52-54	55 та більш
Високе матеріальне положення	30 та менш	31-34 35-37 38-41 42-44 45-48 49-51 52-55	56-58	59 та більш
Збереження власної індивідуальності	29 та менш	30-32 33-35 36-38 39-41 42-44 45-47 48-50	51-54	55 та більш

Таблиця Е.4

Орієнтовні норми для шкал життєвих цінностей (жінки 17-25 років)

Норми в стінах	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Професійне життя	46 та менш	47-49	50-53	54-56	57-59	60-63	64-66	67-69	70-73	74 та більш
Навчання і освіта	46 та менш	47-50	51-53	54-57	58-60	61-64	65-68	69-71	72-75	76 та більш
Сімейне життя	40 та менш	41-43	44-47	48-50	51-54	55-57	58-61	62-64	65-68	69 та більш
Суспільне життя	36 та менш	37-40	41-45	46-49	50-54	55-58	59-63	64-67	68-72	73 та більш
Зацікавлення	33 та менш	34-37	38-42	43-6	47-51	52-56	57-60	61-65	66-69	70 та більш
Фізична активність	26 та менш	27-32	33-37	38-42	43-48	49-53	54-59	60-64	65-69	70 та більш

Додаток Ж

Діагностика реальної структури ціннісних орієнтації особистості (автор:

С. Бубнова)

Інструкція. Цей питальник спрямований на дослідження Вашої особистості та Ваших відносин. Відповідайте по можливості швидко, довго не роздумуючи над кожним запитанням. Пам'ятайте, що поганих чи гарних відповідей немає, є тільки Ваша власна думка. Відповідати потрібно “так” чи “ні”. У бланку відповідей це відповідно “+” чи “-“, які потрібно проставити поруч з номером питання.

Бланк відповідей.

Номери запитань										
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33
34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44
45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55
56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
Σ										
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI

Питальник

1. Чи любите Ви лежати на дивані і нічого не робити?
2. Чи любите Ви самі заробляти гроші й одержувати від цього задоволення?
3. Чи часто Вас відвідує думка, що хочеться сходити в театр чи на виставку?
4. Чи часто Ви допомагаєте близьким по господарству?
5. Чи вважаєте Ви, що любов – визначальне почуття в житті?
6. Чи любите Ви читати книги про щось нове, ще невідоме Вам?
7. Чи хочете Ви стати босом (начальником якої-небудь компанії)?
8. Чи хочете Ви, щоб Вас поважали друзі за Ваші особистісні якості?
9. Чи хочете Ви самі брати участь у яких-небудь суспільних заходах (мітингах, страйках) на користь близького вам шару населення?

10. Чи вважаєте Ви, що без спілкування з друзями Ваше життя буде тьмяним і безрадісним?
11. Чи вважаєте Ви, що було би здоров'я, а все інше додається?
12. Чи часто Вам хочеться розслабитися (послухати легку музику, наприклад)?
13. Ви обрали свою професію в основному тому, що вона може Вам приносити великий матеріальний статок?
14. Чи вважаєте Ви, що в житті важливо вміти грати на музичних інструментах, малювати і т.ін. ?
15. Якщо хтось із Ваших знайомих занедужав, чи знайдете Ви час, щоб його відвідати?
16. Ваш шлюб укладений (буде укладений) по любові?
17. Чи любите Ви читати науково-популярні книги?
18. Чи хотіли Ви в школі стати яким-небудь організатором?
19. Якщо Ви зробили непорядний вчинок стосовно друзів чи співробітників, чи будете Ви переживати з цього приводу?
20. Чи вважаєте Ви, що шляхом громадських заходів (мітингів, зборів) можна щось змінити в громадському житті?
21. Чи можете Ви спокійно обійтися без частого спілкування зі своїми знайомими?
22. Чи вважаєте Ви, що необхідно яким-небудь чином зміцнювати своє здоров'я (плавати, бігати, грати в теніс тощо)?
23. Головне для Вас – Ваш настрій у цей момент, а що буде потім – не так важливо?
24. Чи вважаєте Ви, що головне – це придбати будинок (квартиру), машину й інші матеріальні блага?
25. Чи любите Ви гуляти у лісі, парку?
26. Як Ви вважаєте, чи потрібно допомагати матеріально тим, хто просить милостиню, чи ні?

27. Любов – це почуття, що народжується і вмирає?
28. Хотіли б Ви стати вченим чи науковим співробітником?
29. Влада – це почесно і значущо, чи від неї більше турбот і всяких неприємностей?
30. Хотіли б Ви, щоб у Вас було більше друзів?
31. Чи приходила Вам думка зайнятися перебудовою якої-небудь громадської організації (клуба, консультаційного пункту, інституту)?
32. Чи багато свого вільного часу Ви хотіли б приділяти спілкуванню?
33. Чи часто Ви замислюєтеся про своє здоров'я?
34. Чи вважаєте Ви, що дуже важливо вміти доставляти собі задоволення?
35. Якщо все почати спочатку, вибрали б Ви зараз більш високооплачувану роботу, ніж дійсна?
36. Хотіли б Ви зайнятися фотографією?
37. Чи вважаєте Ви, що потрібно обов'язково допомогти людині, яка впала?
38. Почуття любові для Вас – це першооснова життя чи ні?
39. Чи часто Ви ставите собі запитання: “А чому саме так?”
40. Хотіли б Ви “робити” політику?
41. Чи часто Ваш внутрішній голос запитує Вас: “А чи поважають мене навколишні?”
42. Чи є для Вас громадські явища предметом обговорення вдома чи на роботі?
43. Якщо Ви три дні проведете на незаселеному острові, чи помрете Ви від самотності?
44. Чи катаєтеся Ви на лижах, щоб зміцнити своє здоров'я?
45. Чи часто Ви подовгу мрієте, лежачи із закритими очима?
46. Головне в житті – це робити гроші і створювати власний бізнес?
47. Чи часто Ви купуєте картини й інші художні вироби чи хотіли б їх купити?

48. Якщо хтось із близьких досить довго хворіє, чи будете Ви за нього виконувати його обов'язки по господарству смиренно й безмовно?
49. Чи любите Ви маленьких дітей?
50. Хотіли б Ви створити яку-небудь свою “теорію” (відносності, таблицю і т.п.)?
51. Чи хочете Ви бути схожим на яку-небудь відому людину (актора, політика, бізнесмена)?
52. Чи важливо Вам, щоб Вас поважали товариші по службі за ваші професійні знання?
53. Хотіли б Ви в цей час що-небудь самі зробити в політиці?
54. Ви людина рішуча?
55. Чи ходите Ви до сауни, басейна, лазні, чи займаєтеся аеробікою для підтримки гарного фізичного стану?
56. Нормальний відпочинок – це надзвичайно важливо, - чи не так?
57. У житті надзвичайно важливо нагромадити матеріальні засоби і передати їх дітям?
58. Чи хотілося Вам коли-небудь самому намалювати картину чи скласти музику?
59. Коли маленька дитина плаче – це “прохання про допомогу”?
60. Для Вас важливіше кохати самому, чим бути коханим?
61. “В усьому хочеться дійти до самої суті” – це про Вас?
62. Ви хотіли б, щоб Ваші діти стали знаменитими людьми?
63. Хотіли б Ви, щоб товариші по службі зверталися до Вас за допомогою в особистому плані, як до людини?
64. У громадському житті нехай залишається все, як є?
65. Спілкування – це лише порожня витрата часу?
66. Здоров'я – це не найголовніше в житті, чи не так?

Обробка й інтерпретація результатів.

Ступінь виразності кожної з поліструктурних ціннісних орієнтації особистості визначається за допомогою ключа, поданого в бланку відповідей. Відповідно до цього підраховується кількість позитивних відповідей у всіх одинадцяти стовпцях, а результат записується в графі “?”. За результатами обробки індивідуальних даних будується графічний профіль, що відбиває виразність кожної цінності. Для цього по вертикалі фіксується кількісна виразність цінностей (по 6-бальній системі), а по горизонталі – види цінностей.

Зазначимо ці цінності в узагальненому виді:

Приємне проведення часу, відпочинок.

Високий матеріальний добробут.

Пошук і насолода прекрасним.

Допомога і милосердя щодо інших людей.

Любов.

Пізнання нового у світі, природі, людині.

Високий соціальний статус і керування людьми.

Визнання і повага людей та вплив на навколишніх.

Соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві.

Спілкування.

Здоров'я.

Додаток 3

Питальник щодо рівнів сформованості соціальної відповідальності особистості

Інструкція. Вашій увазі пропонується питальник, за допомогою якого ми спробуємо оцінити рівень Вашої соціальної відповідальності, тобто, наскільки Ви є відповідальною особою перед суспільством, друзями, і взагалі, людьми, що Вас оточують. Для цього оцініть запропоновані Вам судження за трьохбальною системою:

0 балів – зовсім не вірно;

1 бал – вірно в деякій мірі (не завжди вірно);

2 бали – абсолютно вірно.

- 1) я намагаюся добре навчатися для того, щоб стати справжнім спеціалістом і приносити користь суспільству;
- 2) я впевнений у тому, що нашій державі можна принести користь тільки корисною діяльністю (сумлінною працею, підвищенням своєї кваліфікації і т.ін.);
- 3) я намагаюся поводити себе виховано, тому що це запорука доброго прикладу підростаючому поколінню;
- 4) я завжди кидаю сміття тільки у смітник;
- 5) я намагаюся підтримувати громадський порядок, якщо цього вимагають обставини;
- 6) користуючись комунальними послугами я дотримуюсь усіх необхідних правил та положень, щоб не ставити під загрозу життя і спокій інших людей (використовую газове обладнання тільки за призначенням, вимикаю за собою світло, електроприлади, воду тощо);
- 7) я завжди дотримуюся правил пожежної безпеки;
- 8) користуючись засобами зв'язку, я ніколи не порушую прав інших користувачів;

- 9) я завжди можу відповісти за свої слова, що пролунали по телебаченню, в радіотрансляційній мережі, були опубліковані в інтернеті чи пресі;
- 10) я завжди повертаю свої борги, виконую кредитні та фінансові зобов'язання;
- 11) у системі товарно-грошових відносин я завжди поведжуся чесно;
- 12) користуючись суспільним транспортом, я ніколи не затримую його, не вимагаю у водія зупинки в невстановленому місці;
- 13) якою б діяльністю я не займався, я завжди дбаю, щоб вона була безпечною для життя та здоров'я навколишніх людей;
- 14) я ніколи не забруджую довкілля і дбайливо ставлюся до природи;
- 15) я своєчасно сплачую податки, обов'язкові збори, тому що це запорука нормального функціонування пенсійної системи та державних служб;
- 16) я своєчасно сплачую плату за користування комунальними послугами (опалення, газ, вода та ін.), тому що без цього неможливо забезпечити їх надання;
- 17) я дбайливо ставлюся до пам'яток культури, архітектури, мистецтва;
- 18) користуючись системою бібліотек, я дбайливо ставлюся до кожної книги, тому що після мене її можливо доведеться читати ще комусь;
- 19) я ніколи не порушую правил дорожнього руху;
- 20) я ніколи не порушую прав і свобод інших громадян;
- 21) я завжди готов відповісти за свої вчинки перед суспільством, батьками, дітьми, друзями, колегами по роботі (навчанню).

Обробка та інтерпретація результатів.

Підрахуйте кількість набраних Вами балів. Відповідно до їх кількості Ви можете визначити приблизний рівень Вашої соціальної відповідальності: від 0 до 14 – низький рівень; від 15 до 28 – середній рівень; від 29 до 42 – високий рівень.

Додаток К

Методика "Шкала сумлінності" (автори: В. Мельников, Л. Ямпольский)

Інструкція. На бланку для відповіді Вам пропонується ряд тверджень. У разі згоди з твердженням поруч з ним поставте знак "+" ("так"), при незгоді – знак "-" ("ні").

Питальник.

1. Я завжди строго дотримуюся принципів моральності і моралі.
2. Я завжди маю почуття обов'язку і відповідальності.
3. Я вірю, що будь-які, навіть приховані вчинки, не залишаються безкарними.
4. Мене обурює, що злочинця можуть звільнити завдяки спритному захисту адвоката.
5. Я вважаю, що дотримання законів є обов'язковим.
6. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від усякого вживання спиртних напоїв.
7. Якби я повинен був навмисно збрехати людині, мені довелося б дивитися убік, тому що соромно було б дивитися їй в очі.
8. Я люблю читати книги, статті з тем моралі і моральності.
9. Мене дратує, коли жінки палять.
10. Думаю, що існує одне-єдине правильне розуміння життя.
11. Коли хто-небудь виявляє дурість чи неуцтво, я намагаюся його поправити.
12. Я людина твердих переконань.
13. Я люблю лекції із серйозних тем.
14. Я вважаю, що всяку роботу варто доводити до кінця, навіть якщо здається, що в цьому немає необхідності.

Обробка та інтерпретація результатів.

За кожен позитивну відповідь нараховується по 1 балу і підраховується їх сума. Чим більшу суму балів набрав опитуваний, тим більше в нього виражені совісність, почуття відповідальності.

Додаток Л

Питальник щодо визначення рівнів сформованості політичної толерантності особистості

Інструкція. Вам пропонується перевірити, наскільки толерантним Ви є стосовно різних політичних думок та політичних напрямів. Для цього оцініть наведені висловлювання за трьохбальною системою, щоб виразити, наскільки вірні вони щодо Вас:

0 балів – зовсім не вірно;

1 бал – вірно в деякій мірі;

2 бали – абсолютно вірно.

- 1) політична реклама завжди тільки дратує мене;
- 2) я завжди знаходжу момент для того, щоб посперечатися з кимось з приводу політики;
- 3) я завжди відстоюю свою політичну думку, навіть якщо співрозмовник наводить досить суттєві аргументи проти неї;
- 4) для мене головне політична ідея, а не те, якими засобами її втілюють у життя суспільства;
- 5) часто я не погоджуюсь з політичною думкою інших;
- 6) дивитися по телебаченню виступ політика, якого я не підтримую, для мене просто катування;
- 7) я намагаюсь уникати спілкування зі знайомими, які дотримуються політичних думок, що є протилежними моїм;
- 8) мені неприємно виконувати будь-яку спільну навчальну роботу зі своїми політичними опонентами;
- 9) мене дратують люди, які не згодні з моєю політичною думкою;
- 10) для найкращого життя в державі повинна бути монополія однієї політичної партії;
- 11) “Конструктивна опозиція” – шлях до зради своїм політичним ідеям;
- 12) порядок у країні можна забезпечити тільки радикальними діями.

Обробка та інтерпретація результатів.

Отже, Ви ознайомились з деякими варіантами ставлення до політики. Підрахувавши суму балів, Ви зможете виявити рівень Вашої політичної толерантності. Якщо Ви набрали від 0 до 8 балів, то Ваша політична толерантність знаходиться на достатньо високому рівні; від 9 до 16 – на середньому і від 17 до 24 – на дуже низькому рівні.

Додаток М

Діагностика комунікативної толерантності (автор В. Бойко)

Інструкція. Вам надається можливість зробити екскурс у різноманіття людських відносин. З цією метою Вам пропонується оцінити себе в дев'ятьох запропонованих нескладних ситуаціях взаємодії з іншими людьми. При відповіді важлива перша реакція.

Пам'ятайте, що немає поганих чи гарних відповідей. Відповідати треба, довго не роздумуючи, не пропускаючи запитання. Свої відповіді варто проставляти (“V” чи “+”) в одній з чотирьох стовпчиків.

Перевірте себе, наскільки Ви здатні приймати чи не приймати індивідуальності людей, що зустрічаються нам. Нижче наводяться судження; скористайтеся оцінками від 0 до 3 балів, щоб виразити, наскільки вірні вони стосовно Вас:

- 2 - балів – зовсім невірно,
- 3 - вірно до деякої міри (несильно),
- 2 – вірно в значній мірі (значно),
- 3 – вірно найвищою мірою (дуже сильно).

№	Судження	Бали
1	Повільні люди звичайно діють мені на нерви.	
2	Мене дратують метушливі, непосидючі люди.	
3	Гучні дитячі ігри переношу з трудом.	
4	Оригінальні, нестандартні, яскраві особистості звичайно діють на мене негативно.	
5	Бездоганна у всіх відносинах людина насторожила би мене.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: чи немає у Вас тенденції оцінювати людей, виходячи з власного “Я”. Міру згоди із судженнями, як і в попередньому випадку, виражайте в балах від 0 до 3.

№	Судження	Бали
1	Мене зазвичай виводить з рівноваги некмітливий співрозмовник.	
2	Мене дратують аматори поговорити.	
3	Я тяготився б розмовою з байдужним для мене супутником у потязі, літаку, якби він виявив ініціативу.	
4	Я тяготився б розмовами випадкового супутника, що поступається мені за рівнем знань і культури.	
5	Мені важко знайти спільну мову з партнерами іншого інтелектуального рівня, ніж у мене.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: якою мірою категоричні чи незмінні Ваші оцінки на адресу навколишніх.

№	Судження	Бали
1	Сучасна молодь викликає неприємні почуття своїм зовнішнім виглядом (зачіска, косметика, вбрання).	
2	Так названі “нові українці” зазвичай справляють неприємне враження або безкультур’ям, або рвацтвом.	
3	Представники деяких національностей у моєму оточенні відверто несимпатичні мені.	
4	Є тип чоловіків (жінок), що я не виношу.	
5	Терпіти не можу ділових партнерів з низьким професійним рівнем.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: в якому ступені Ви вмієте приховувати чи згладжувати неприємні враження при зіткненні з некомунікабельними якостями людей (ступінь згоди із судженнями оцінюйте від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Вважаю, що на брутальність треба відповідати тим самим.	
2	Мені важко приховати, якщо людина чим-небудь неприємна.	
3	Мене дратують люди, що прагнуть у суперечці настояти на своєму.	
4	Мені неприємні самовпевнені люди.	
5	Зазвичай мені важко втриматися від зауваження на адресу озлобленої чи нервової людини, що штовхається у транспорті.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: чи є у Вас схильність переробляти і перевиховувати партнера (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Я маю звичку повчати навколишніх.	
2	Невиховані люди обурюють мене.	
3	Я часто ловлю себе на тому, що намагаюся виховувати кого-небудь.	
4	Я за звичкою постійно роблю кому-небудь зауваження.	
5	Я люблю командувати близькими.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: в якому ступені Ви схильні підганяти партнерів під себе, робити їх зручними (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Мене дратують люди похилого віку, коли вони в годину пік опиняються в міському транспорті чи у крамницях.	
2	Жити в номері готелю зі сторонньою людиною для мене просто катування.	
3	Коли партнер не погоджується в чомусь з моєю правильною позицією, то зазвичай це дратує мене.	
4	Я виявляю нетерпіння, коли мені заперечують.	
5	Мене дратує, якщо партнер робить щось по своєму, не так, як мені того хочеться.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе, чи властива Вам така тенденція поведінки (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Звичайно я сподіваюся, що моїм кривдникам дістанеться по заслугах.	
2	Мені часто дорікають у буркотливості.	
3	Я довго пам'ятаю образу, заподіяну мені тими, кого я ціную чи поважаю.	
4	Не можна прощати товаришам по службі безтактні жарти.	
5	Якщо діловий партнер ненавмисно зачепить моє самолюбство, то я на нього ображуся.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе: в якому ступені Ви терпимі до дискомфортних станів навколишніх (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Я засуджую людей, що бідкаються в чужу жилетку.	
2	Внутрішньо я не схвалюю колег (приятелів), які при зручному випадку розповідають про свої хвороби.	
3	Я намагаюся уникати розмов, коли хто-небудь починає скаржитися на своє сімейне життя.	
4	Зазвичай я без особливої уваги вислуховую сповіді друзів (подруг).	
5	Іноді мені подобається позлити кого-небудь з рідних і друзів.	
	ВСЬОГО:	

Перевірте себе, які Ваші адаптаційні здібності у взаємодії з людьми (оцінка суджень від 0 до 3 балів).

№	Судження	Бали
1	Зазвичай мені важко поступатися партнерам.	
2	Мені важко ладити з людьми, в яких поганий характер.	
3	Зазвичай я важко пристосовуюся до нових партнерів по спільній роботі.	
4	Я уникаю підтримувати відносини з трохи дивними людьми.	
5	Зазвичай я з принципу наполягаю на своєму, навіть якщо розумію, що партнер правий.	
	ВСЬОГО:	

Обробка й інтерпретація даних.

Отже, Ви ознайомилися з деякими поведінковими ознаками, що свідчать про низький рівень загальної комунікативної толерантності. Підрахуйте суму балів, отриманих Вами за всіма ознаками, і зробіть висновок: чим більше балів, тим нижче рівень комунікативної толерантності. Максимальне число балів, які можна заробити –135, свідчить про абсолютну нетерпимість до навколишніх, що навряд чи можливо для нормальної особистості. Точно так само неймовірно одержати нуль балів – свідчення терпимості до всіх типів партнерів у всіх ситуаціях. У середньому, за даними автора методики, опитані набирають:

керівники медичних установ і підрозділів – 40 балів,
медсестри – 43 бала,
вихователі – 31 бал.

Порівняйте свої дані з наведеними і зробіть висновок про свою комунікативну толерантність.

Зверніть увагу на те, за якими з 9 запропонованих вище поведінкових ознак у Вас високі сумарні оцінки (тут можливий інтервал від 0 до 15 балів). Чим більше балів за конкретною ознакою, тим менш Ви терпимі до людей у такому аспекті відносин з ними. Навпроти, чим менші Ваші оцінки з тієї чи іншої поведінкової ознаки, тим вище рівень загальної комунікативної толерантності з цього аспекту відносин з партнерами. Зрозуміло, отримані дані дозволяють помітити лише основні тенденції, властиві Вашій взаємодії з партнерами. У безпосередньому, живому спілкуванні особистість виявляється яскравіше і багато образніше.

Додаток Н

Питальник щодо визначення рівнів сформованості патріотизму особистості

Інструкція.

Вам пропонується питальник, за допомогою якого Ви можете спробувати визначити рівень сформованості Вашого патріотизму. Для цього оцініть наведені висловлювання за трьохбальною системою:

0 балів – зовсім не вірно;

1 бал – вірно в деякій мірі (не завжди вірно);

2 бали – абсолютно вірно.

- 1) я люблю свою Вітчизну;
- 2) я завжди намагаюся купувати вітчизняний товар, задля підтримки вітчизняного виробника;
- 3) я користуюся тільки національною валютою;
- 4) я дбайливо ставлюся до природних ресурсів нашої країни;
- 5) я економно використовую воду, електроенергію, газ, тому що бажаю жити в заможній державі;
- 6) я з повагою ставлюся до державної та національної символіки нашої країни;
- 7) я прагну допомагати своїй країні сумлінною працею;
- 8) я завжди намагаюся підтримувати дух патріотизму у своїх знайомих;
- 9) я ніколи не зраджу своїй державі і буду діяти тільки в її інтересах;
- 10) я залишуся працювати у своїй країні, навіть якщо мені запропонують більш вигідне місце роботи за кордоном;
- 11) я бажаю жити тільки в своїй державі;
- 12) якщо в мене з'явиться можливість отримати освіту в іншій країні, я повернуся на Батьківщину, щоб принести їй користь отриманою освітою.

Обробка та інтерпретація даних

Підрахуйте кількість набраних Вами балів. Відповідно до їх кількості Ви можете визначити приблизний рівень Вашого патріотизму: від 0 до 8 – низький рівень; від 9 до 16 – середній рівень; від 17 до 24 – високий рівень.

Додаток П

Тематичний план спецкурсу “Соціальні цінності, їх роль та місце в суспільстві”

№ пп	Тема, план лекції	Лекцій	Практ.	Всього
1.	Сутність поняття «соціальна цінність». План лекції. 1.Класифікація соціальних цінностей. 2.Функції соціальних цінностей у суспільстві. 3.Зміна соціальних цінностей в історичному процесі.	2	2	4
2.	Вплив сформованості соціальних цінностей на професійну діяльність майбутнього вчителя історії. План лекції. 1. Взаємозв’язок соціальних цінностей з історичною свідомістю та соціально-історичним досвідом. 2. Історичне мислення та історична свідомість як засоби формування соціальних цінностей учнів на уроках з вітчизняної історії. 3. Політична толерантність та патріотизм як одні з найголовніших соціальних цінностей майбутнього вчителя історії.	2	2	4
3.	Діагностика сформованості соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. План лекції. 1. Теоретико-методологічний аспект педагогічної діагностики. 2. Ознайомлення з різними методиками діагностики рівнів сформованості соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. 3. Використання діагностичних методик під час педагогічної практики та педагогічної діяльності.	4	4	8
4.	Методика формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. План лекції. 1. Теоретико-методологічний аспект формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. 2. Розробка методики формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи. 3. Реалізація методики формування соціальних цінностей учнів загальноосвітньої школи.	4	4	8
Всього		12	12	24

Додаток Р

Додатки до вправ

Додаток Р.1

Додаток до вправи “Розв’язання конфліктів”

Розв’язання конфліктів (варіант 1)

Крок 1. Почніть процес (поговоріть з кожним учасником конфліктної ситуації окремо).

Крок 2. Визначте суть проблеми (інформація, необхідна для посередника).

- Створіть доброзичливу атмосферу.
- Зберіть інформацію.
- Оцініть емоційний стан та інтереси сторін, що конфліктують.

Крок 3. Довідайтеся більше про суть конфлікту і збільшіть взаєморозуміння між його учасниками (налагодьте взаємодію між конфліктуючими сторонами).

- Вислухайте точку зору кожної зі сторін.
- Спробуйте установити атмосферу взаєморозуміння.

Крок 4. Розв’яжіть конфлікт.

- Обміркуйте можливі рішення.
- Виберіть те, з чим згодні обидві сторони.
- Попрохайте учасників дати зобов’язання слідувати прийнятому рішенню.

Крок 5. Завершіть процес.

- Проведіть фінальну зустріч.

Розв’язання конфліктів (варіант 2)

Детальний опис процесу

Крок 1. Почніть процес

- Організуйте окремі зустрічі з кожною з конфліктуючих сторін.
- Представтеся.
- Опишіть хід дій і поясніть роль посередника, в якій Ви виступаєте:

"Мета запропонованого процесу - допомогти вам у розв'язку конфліктної ситуації. Для цього спочатку я прошу вас розповісти про своє бачення того, що трапилося. Поки ми будемо цим займатися, ваш опонент опише своє сприйняття іншому посереднику.

Потім ви розповісте один одному про своє бачення ситуації, обов'язково згадуючи почуття, що ви відчували. Коли для вас стане зрозумілою точка зору один одного, ми знайдемо можливі шляхи вирішення, що можуть бути прийнятні для вас обох.

Моя роль полягає в тому, щоб керувати вашою взаємодією і розв'язати проблему".

- Поясніть правила:

"Для того, щоб ми досягли успіху, необхідно слідувати таким вказівкам:

- 1) Ви повинні бути зацікавлені у використанні цього процесу для розв'язку конфліктів;
- 2) Ви будете користуватися гідними висловлюваннями (ніяких лайок і образ);
- 3) Ви будете поводитися належним чином (без погроз чи спроб насильства);
- 4) все, що тут буде сказане, повинно залишитися в таємниці".

- Переконайтесь у згоді учасників, одержавши позитивну відповідь на запитання:

"Чи згодні ви розв'язувати конфлікт, працюючи зі мною за запропонованим 5-ти східчастим процесом і дотримуючись вищезазначених правил?"

Крок 2. Визначте суть проблеми.

- Повторіть те, про що ви говорили з кожним партнером окремо, і підтвердіть, що вони погодилися розв'язати конфлікт, використовуючи цей процес.

- Поясніть учасникам, що під час першої частини в кожного з них буде можливість висловити свою думку з приводу сформованої ситуації. Ніхто не буде перебивати їх, але розповідати потрібно посереднику.

Вирішіть, хто буде говорити першим, і попросіть цю людину розповісти про те, що трапилося, на її думку.

Користуйтеся навичками активного слухання для того, щоб усі присутні зрозуміли, що має на увазі ця людина. Узагальніть те, що ви почули, і підтвердіть точність сказаного. Подякуйте учаснику і дайте оцінку його діям: "Спасибі, що описали нам своє уявлення про сформовану ситуацію. Тепер я знаю, що ви відчуваєте".

Проробіть теж саме з іншими учасниками конфлікту. Узагальніть обидві точки зору, підкреслюючи схожі моменти.

Крок 3. Довідайтеся більше про суть конфлікту та збільшіть взаєморозуміння між його учасниками.

- Вирішіть, хто буде говорити першим, і дайте цій людині можливість спілкуватися безпосередньо з опонентом.
- Попросіть цього учасника використовувати в розмові "Я-заяву".
- Нехай він висловить свої почуття й емоції.
- Для того, щоб упевнитися, що сторони правильно розуміють один одного, попросіть іншого учасника повторити почуте.
- Узагальніть, дайте оцінку і подякуйте.

Крок 4. Розв'яжіть конфлікт

- Запитайте учасників про їх бачення розв'язку сформованої ситуації.
- Запропонуйте можливі шляхи вирішення, що могли б підійти обом.
- Обране рішення повинне бути:
 - конкретним
 - реалістичним
 - задовольняти обидві сторони.

- Оголосіть розклад фінальної зустрічі, що повинна відбутися через тиждень.
- Нехай учасники письмово підтвердять згоду про втілення прийнятого рішення в життя і присутність на фінальній зустрічі.
- Подякуйте їх за бажання розв'язати проблему.

Крок 5. Завершіть процес

- Запросіть усіх на збори.
- Повторіть мету зустрічі і суть обговорюваної проблеми.
- Запитайте кожного з учасників конфлікту про зміни, що відбулися з моменту останніх зборів.
- Нехай вони поділяться тим, чого навчилися, користуючись вищенаведеним процесом.
- Якщо проблема розв'язалась, відзначте успіх учасників.
- Якщо питання все ще залишається відкритим, з'ясуйте, що не вийшло, і повторіть запропонований процес розв'язку конфліктів, поки учасники не укладуть ще одне зобов'язання.

Додаток Р.2

Додатки до вправи “Визначення відповідальності”

Додаток Р.2.1.

Поставте "х" у відповідний стовпчик залежно від того, чи вважаєте Ви твердження відповідальним чи безвідповідальним.

Твердження	Безвідповід.	Відповід.
<ol style="list-style-type: none"> 1. Я усвідомлюю зараз, що сказане мною було грубим, і те, чого я дійсно хочу, це залишитися друзями. 2. Ти мене роздратував. 3. Вона сказала мені, що я зможу це зробити. 4. Все залежить від того, як на це подивитися. 5. Ніхто не говорив мені, що я повинен був... 6. Я розстроїлася після того, як подивилася цей фільм. 7. Я знаю, що правий, і не важливо, що ти говориш. 8. Я не забуду більше підручник. Я покладу його зараз у портфель. 9. Декан завжди дозволяє нам не чекати викладача більше, ніж 15 хвилин, чому ж Ви не дозволяєте нам цього? 10. Я хотів би мати більше друзів. 11. Як шкода, що Ваш друг зламав ногу. 12. Якщо я буду більш дружелюбний, у мене буде більше друзів. 13. Хоча мені і було погано тоді, я все-таки винесла щось з цього досвіду. 14. Люди завжди жартують наді мною. 15. Я поважаю твою думку. 16. Я приймаю твою точку зору. 17. Я згодний з тим, що ти говориш, і... 		

Додаток Р.2.2.

У кожній із запропонованих ситуацій Ви поведетеся відповідально чи безвідповідально? Поставте "х" у відповідному стовпчику.

Ситуація	Безвідповід.	Відповід.
1. Ви відчуваєтеся сильним та впевненим. 2. Ви відчуваєтеся слабким і безпорадним. 3. Ви знаєте, що зможете розв'язати проблему. 4. Ви впевнені, що проблема занадто складна, щоб її вирішити. 5. Ви запитуєте себе, який урок Ви хочете винести з того, що трапилось. 6. Ви вважаєте себе дурним, коли робите помилки. 7. Ви чекаєте, що трапиться щось гарне. 8. Ви одержуєте задоволення від того, що зараз робите. 9. Ви покладаєтеся на те, що батьки не дозволять Вам ускочити в халепу. 10. Ви вважаєте, що вчинили правильно.		

Додаток Р.3

Додаток до вправи “Трата”

Ваша підгрупа отримала 500 гривень від спонсора. Ви повинні вирішити, як ці гроші витратити. У вас є двадцять хвилин, після закінчення яких гроші передадуть іншій підгрупі. Пам’ятайте, що вся група повинна прийти до єдиного рішення.

Як витратити гроші:

1. Поділити порівну між всіма студентами підгрупи.
2. Улаштувати екскурсію до музеїв для виконання музейної практики.
3. Закупити новий спортивний інвентар для спортзалу.
4. Купити на ці гроші іграшки і передати їх дитячому будинку.
5. Віддати гроші людям, що допомагають старим та інвалідам.
6. Купити ковдри в притулок для бездомних.
7. Організувати кампанію зі збору сміття в районі.
8. Витратити гроші на чаювання і дискотеку для всієї підгрупи.

Додаток Р.4

Додаток до вправи “Операція на серці”

Уявіть, що Ви група хирургів великої клініки. Усі разом Ви повинні прийняти дуже серйозне рішення. На цей момент у лікарні є один серце-донор і 8 пацієнтів, що потребують у трансплантації. Ваша група повинна визначити того, кому буде зроблена операція. Наскільки нам відомо, прогнози на вдале пересадження у всіх хворих рівні.

У вас є 20 хвилин, щоб прийти до групового рішення.

Інформація про пацієнтів.

1. Сімнадцятирічна мексиканка; працює офіціанткою; була змушена кинути школу, тому що є єдиною годувальницею в родині.
2. П'ятнадцятирічна вагітна жінка; незаміжня, біла, інших дітей немає.
3. Випускник школи, президент класу; недавно зарахований до медичного інституту без іспитів.
4. Двадцятичотирьохрічна мати-одиначка з 3-ма маленькими дітьми; в'єтнамка за національністю, родичів у цій країні немає.
5. П'ятидесятидвохрічний афро-американський релігійний лідер; засновник притулку для бездомних і безкоштовної їдальні, що годує близько 1000 голодних щодня.
6. Сорокарічний учений, що близький до відкриття вакцини проти СНІДУ; сам є носієм вірусу СНІД.
7. Одинадцятирічна азіатська дівчинка, що стала символом світу.
8. Людина, переведена із сільської лікарні; ніяких додаткових відомостей про неї немає.

Додаток С

Додаток до взаємного тренерства “Переоцінка цінностей”

1. Яку мету Ви поставили перед собою?

2. Вам удалося її досягти?

Якщо так - поздоровляємо!

- Що саме Ви зробили для цього?
- Завдяки чому Ви досягли успіху?
- Які почуття у Вас викликає Ваше досягнення?
- Що Вас підтримувало на шляху до успіху?
- Чого це Вас навчило?
- Чи зустрілися Вам які-небудь труднощі? Чи залишилося те, що так і не вдалося перебороти?
- Чого це Вас навчило?
- Чи можете Ви сказати, що досягнення цієї мети було для Вас занадто легким (важким), однак реально здійсненним завданням, що потребувало достатніх зусиль, щоб вважатися дійсною перемогою?
- Беручи до уваги здобутий досвід, яку мету Ви ставите перед собою тепер?

Якщо немає:

- Що відбулося?
- Які почуття у Вас це викликає?
- Наскільки Ваші очікування виправдалися?
- Чи відбулося те, чого Ви не очікували?
- Що не вийшло?
- Чого це Вас навчило?
- Чи були моменти, коли Ви досягали успіху?
- Що у Вас вийшло?
- Чому це Вас навчило?
- Які наслідки того, що Ви не досягли мети?

- Оцініть за десятибальною шкалою, наскільки Ви виконали свої зобов'язання?
- Ця мета все ще важлива для Вас?
- Заради чого Ви хочете її досягти?
- Ґрунтуючись на набутому досвіді, як би Ви переформулювали свою мету?
- Як Ви зміните процес досягнення мети наступного разу?
- Які правила Вам необхідно виконувати?
- Яку ще допомогу чи підтримку Ви хотіли б одержати?
- Оцініть за десятибальною шкалою, наскільки Ви тепер будете дотримуватися своїм зобов'язанням?

Додаток Т

Методика "Як поживаєш?" (автор М. Пряжніков)

Інструкція. Укажіть, яка з двох цінностей особисто для Вас більш приваблива (+1 у бланку відповідей), а яка - менш (-1 бал у бланку відповідей). Цифри в кожному питанні позначають порядкові номери цих цінностей у бланку відповідей - для зручності їх пошуку під час роботи з питальником.

Отже, що особисто для Вас більш важливо в житті?...

- 1) 1 - Автомобіль ("Мерседес") чи 8 - Здоров'я (сила, витривалість...)
- 2) 5 - Друзі-іноземці (з розвинених капкраїн) чи 7 - Друзі-робітники (прості люди)
- 3) 9 - Краса (чарівність, модні одяги) чи 11 - Творча робота (можливість створити щось значне)
- 4) 2 - Вілла з басейном (свіже повітря, всі зручності) чи 6 - Друзі-вчені (учителі, інженери...)
- 5) 1 - Автомобіль ("Вольво") чи 9 - Краса (чарівність, коштовне вбрання...)
- 6) 3 - Відпочинок в Італії (розкішний готель, купа валюти) чи 10 - Пиво з воблою (спілкування з нормальними мужиками і дамами...)
- 7) 4 - Друзі-артисти (поети, журналісти - "богема") чи 15 - Небезпечні пригоди (життя, сповнене азарту)
- 8) 9 - Краса (чарівність, привабливість) чи 12 - Вас дуже люблять (готові життя за Вас віддати)
- 9) 14 - Віра в Бога (умиротворення душі...) чи 15 - Небезпечні пригоди (маса подій, купа переживань...)
- 10) 2 - Вілла з басейном (свіже повітря, всі зручності) чи 4 - Друзі-артисти ("богема")
- 11) За своїм вибором додайте до однієї будь-якій цінності "+1", а з будь-якої іншої цінності відніміть "-1".

- 12) 5 - Друзі-іноземці ("валютні") чи 13 - Ви самі закохані (шляхетні, але безмовні пориви душі...)
- 13) 7 - Друзі-робітники (прості люди) чи 15 - Небезпечні пригоди (азарт життя)
- 14) 3 - Відпочинок в Італії (розкішний готель, купа валюти) чи 12 - Вас жагуче люблять (готові за Вас життя віддати)
- 15) 8 - Здоров'я (сила, витривалість) чи 11 - Творча робота (можливість зробити щось велике)
- 16) 10 - Пиво з воблою (спілкування з нормальними мужиками і дамами) чи 13 - Ви самі закохані (шляхетні, але безмовні пориви душі)
- 17) 1 - Автомобіль ("Ситроєн") чи 11 - Творча робота (можливість виявити свої таланти)
- 18) 2 - Вілла з басейном чи 8 - Здоров'я
- 19) 12 - Вас дуже чи люблять чи 13 - Ви самі закохані
- 20) 3 - Відпочинок в Італії чи 14 - Віра в Бога (заспокоєння душі...)
- 21) 4 - Друзі-артисти ("богема") чи 7 - Друзі-робітники (прості люди)
- 22) За своїм вибором додайте до однієї будь-якої цінності "+1", а від будь-якої іншої цінності відніміть "-1".
- 23) 5 - Друзі-іноземці (з валютою) чи 6 - Друзі-вчені (розумні й інтелігентні, але без валюти...)
- 24) 2 - Вілла з басейном (дуже дорога і гарна) чи 10 - Пиво з воблою (широсердні розмови зі справжніми мужиками)
- 25) 4 - Друзі-артисти (відомі на всю країну) чи 14 - Віра в Бога (очищення душі..)
- 26) 2 - Вілла з басейном (розкішна!) чи 11 - Творча робота (можливість пізнати істину, красу, чудо...)
- 27) 3 - Відпочинок в Італії (білі пароплави, екскурсії по руїнах) чи 13 - Ви самі закохані (Ваша душа страждає і блаженствує...)

- 28) 7 - Друзі-робітники (прості люди) чи 14 - Віра в Бога (випущення гріхів...)
- 29) 1 - Автомобіль ("БМВ") чи 6 - Друзі-вчені (цікаві, ерудовані люди...)
- 30) 5 - Друзі-іноземці (бізнесмени) чи 9 - Краса (Ваша чарівна привабливість...)
- 31) 8 - Здоров'я чи 10 - Пиво з воблою (і ніяких турбот...)
- 32) 12 - Вас дуже люблять (заради Вас готові на все) чи 14 - Віра в Бога (щастя зіткнення з Усевишнім...)
- 33) За своїм вибором додайте до однієї будь-якої цінності "+2", а від будь-якої іншої цінності відніміть "-2"
- 34) 13 - Ви самі закохані (готові на все заради коханої людини) чи 15 - Небезпечні пригоди (незабутні враження і переживання)
- 35) 1 - Автомобіль ("Форд") чи 7 - Друзі-робітники (дуже прості і небагаті люди, без валюти...)
- 36) 4 - Друзі-артисти (художники, поети...) чи 9 - Краса (чарівність, розкішне вбрання, косметика...)
- 37) 5 - Друзі-іноземці (Європа-Америка) чи 10 - Пиво з воблою (повага крутих хлопців і жінок...)
- 38) 6 - Друзі-вчені (виховані й освічені) чи 14 - Віра в Бога (очищення і благоговіння...)
- 39) 8 - Здоров'я чи 12 - Вас дуже люблять
- 40) 3 - Відпочинок в Італії чи 15 - Небезпечні пригоди
- 41) 6 - Вчені чи 7 - Друзі-робітники
- 42) 11 - Творча робота (можливість виявити себе в чомусь значному) чи 13 - Ви самі закохані (втрачаєте над собою контроль, зате щасливі...)
- 43) 2 - Вілла з басейном чи 12 - Вас дуже люблять
- 44) За своїм вибором додайте до однієї будь-якої цінності "+2", а від будь-якої іншої цінності відніміть "-2"

- 45) 4 - Друзі-артисти (витончені люди, "богема") чи 13 - Ви самі закохані (Ви довідалися, що таке щастя...)
- 46) 3 - Відпочинок в Італії (розкішний готель, купа валюти) чи 6 - Друзі-вчені (знають багато дивного і цікавого...)
- 47) 5 - Друзі-іноземці (можуть запросити до себе в гості...) чи 11 - Творча робота (можливість розкрити свої таланти)
- 48) 10 - Пиво з воблюю (спілкування з нормальними мужиками і дамами) чи 15 - Небезпечні пригоди (можливість випробувати себе...)
- 49) 8 - Здоров'я (довголіття) чи 9 - Краса (всі захоплюються Вами...)
- 50) За своїм вибором додайте до однієї будь-якої цінності "+3", а від будь-якої іншої цінності відніміть "-3".

Таблиця Т.1.
Приклад бланка для питальника-жарту "Як поживаєш?".

Цінності (обов'язково з порядковими номерами)	Початкові бали - по 10 (праворуч відразу випишуються нові значення)	"Норми"	людина", "Ділова	Трулів-ник	Домо-господар- ка
1. Автомобіль	10				
2. Вілла з басейном	10				
3. Відпочинок в Італії	10				
4. Друзі-артисти	10				
5. Друзі-іноземці	10				
6. Друзі-вчені	10				
7. Друзі-робітники	10				
8. Здоров'я	10				
9. Краса	10				
10. Пиво з воблюю...	10				
11. Творча робота	10				
12. Вас дуже люблять	10				
13. Ви самі закохані	10				
14. Віра в Бога	10				
15. Небезпечні пригоди	10				

Таблиця Т.2.

Зразкові "норми" для опитувальника "Як поживаєш?".

Цінності	дівчата	юнаки	жінки	чоловіки
1. Автомобіль	7 - 12	6 - 14	6 - 9	5 - 12
2. Вілла з басейном	7 - 14	9 - 12	8 - 11	9 - 13
3. Відпочинок в Італії	8 - 15	7 - 13	9 - 13	10 - 13
4. Друзі-артисти	9 - 12	4 - 11	5 - 9	2 - 9
5. Друзі-іноземці	5 - 12	7 - 11	6 - 9	6 - 12
6. Друзі-вчені	6 - 10	6 - 14	9 - 14	7 - 15
7. Друзі-робітники	4 - 8	9 - 12	8 - 11	8 - 11
8. Здоров'я	8 - 16	15 - 20	14 - 20	16 - 21
9. Краса	9 - 17	9 - 14	6 - 13	9 - 13
10. Пиво з воблюю	(-3) - 9	(-1) - 9	(-2) - 7	1 - 5
11. Творча робота	5 - 12	5 - 11	10 - 17	7 - 15
12. Вас дуже люблять	12 - 18	10 - 15	9 - 15	9 - 14
13. Ви закохані	6 - 14	8 - 14	9 - 14	8 - 15
14. Віра в Бога	2 - 13	5 - 17	6 - 15	1 - 16
15. Небезпечні пригоди	6 - 13	6 - 12	2 - 8	7 - 12

Таблиця Т.3.

Стереотипи та їх зразкове "ставлення" до тих чи інших ціннісних орієнтацій.

Цінності	Домогос-подарка	Аристо-крат	Чесна людина	Інозе-мець в Україні	Віручий	Трудив-ник	П'яниця
1. Автомобіль	+	0	0	0	0	+	0
2. Вілла з басейном	+	+	0	+	0	+	0
3. Відпочинок в Італії	+	+	0	+	0	+	0
4. Друзі-артисти	+	+	0	+	-	+	+
5. Друзі-іноземці	+	+	0	0	0	0	0
6. Друзі-вчені	0	+	+	+	0	+	-
7. Друзі-робітники	-	-	+	-	+	+	0
8. Здоров'я	+	0	0	+	+	-	-
9. Врода	+	+	0	+	-	0	-
10. Пиво з воблюю	0	0	0	+	-	0	+
11. Творчість	-	0	+	+	-	+	-
12. Вас дуже люблять	+	+	+	+	0	0	+

13. Ви закохані	-	0	+	0	-	0	-
14. Віра в Бога	+	0	+	+	+	0	-
15. Пригоди	-	0	0	-	-	0	+
"Норми" для стереотипів	0 - 2	3 - 5	4 - 6	1 - 3	2 - 4	3 - 5	2 - 4

Продовження таблиці Т.3

Цінності	особистість Творча	Злочинець	Красуня, що мріє про вигідний шлюб	привлаш-туватись Хитрий малий, який бажає	"Ділова" людина	Дитина (дошкіль-ник)
1. Автомобіль	0	+	+	+	+	+
2. Вілла з басейном	0	+	+	+	+	+
3. Відпочинок в Італії	0	+	+	+	0	+
4. Друзі - артисти	+	+	+	+	0	+
5. Друзі - іноземці	0	+	+	0	+	+
6. Друзі - учені	+	0	0	0	+	0
7. Друзі - робітники	0	0	-	0	0	0
8. Здоров'я	0	-	+	+	0	+
9. Краса	+	0	+	0	0	+
10. Пиво з воблюю	0	+	-	+	+	-
11. Творча робота	+	0	-	0	+	0
12. Вас дуже люблять	+	+	+	+	0	+
13. Ви самі закохані	+	0	-	-	-	+
14. Віра в Бога	0	-	-	-	-	0
15. Небезпечні пригоди	+	+	0	0	+	+
Приблизні "норми" для стереотипів	3 - 5	2 - 4	0 - 2	2 - 4	2 - 4	1 - 3

Обробка та інтерпретація результатів.

За розглянутим стереотипом підраховується алгебраїчна сума всіх "плюсів" та "мінусів" і підсумок виписується внизу, під стовпчиком зазначеного стереотипу. Далі зачитується "норма" для розглянутого стереотипу. Оцінка ставлення стереотипу до цінностей, на які орієнтується підліток здійснюється за тією ж логікою. Якщо алгебраїчна сума "плюсів" і "мінусів" менше за норму, то швидше за все, стереотип Вас "не дуже поважає", якщо вище - "поважає, навіть дуже" (а може і заздрити ще почне...), якщо попадаєте в норму включно, то ставлення до Вашої ціннісної орієнтації "нормальне" і спокійне.

Додаток Ф

Тестова карта оцінки професійно-гуманістичних якостей майбутнього вчителя історії (адаптована методика О. Яція).

Професійно-гуманістичні якості майбутнього вчителя історії		
Властивості особистості	Шкала оцінок	Властивості особистості
Гуманізм	+2; +1; 0; -1; -2	Жорстокість
Толерантність	+2; +1; 0; -1; -2	Інтолерантність
Доброзичливість	+2; +1; 0; -1; -2	Ненависть
Патріотизм	+2; +1; 0; -1; -2	Байдуже ставлення до Батьківщини
Соціальна відповідальність	+2; +1; 0; -1; -2	Безвідповідальність
Любов, повага до дітей	+2; +1; 0; -1; -2	Байдужість
Відвертість	+2; +1; 0; -1; -2	Замкнутість
Любов до свободи	+2; +1; 0; -1; -2	Обмеженість
Чесність	+2; +1; 0; -1; -2	Брехливість
Дисциплінованість	+2; +1; 0; -1; -2	Недисциплінованість

Обробка та інтерпретація даних.

Шкала оцінок:

- бал "+2" – якість виражена яскраво;
- бал "+1" – якість характерна для особистості, проявляється часто;
- бал "0" – якість не виражена достатньо визначено, виявляється рідко;
- бал "-1" – протилежна якість особистості;
- бал "-2" – протилежна якість особистості, виражена яскраво, виявляється активно, типово.

Відповідно до кількості набраних балів визначається рівень сформованості професійно-гуманістичних якостей майбутнього вчителя історії:

високий рівень: від 20 до 15 ;

достатній рівень: від 14 до 10 ;

середній рівень: від 9 до 5;

низький рівень: від 4, і нижче.